

DE WAARDE VAN CULTUUR

Pascal Gielen
Sophie Elkhuizen
Quirijn van den Hoogen
Thijs Lijster
Hanka Otte

ONDERZOEKSCENTRUM ARTS IN SOCIETY
RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

rijksuniversiteit
groningen

onderzoeksopdracht

Colofon

Auteurs Sophie Elkhuizen, Pascal Gielen, Quirijn van den Hoogen,
Thijs Lijster en Hanka Otte.
Onderzoekscentrum Arts in Society/ Rijksuniversiteit Groningen

Fotografie Paul Verstreken

Productie en vormgeving mdmedia & partners (www.mdmedia.be)

Verantwoordelijke uitgever Fred Dhont
Socius - Steunpunt Sociaal-Cultureel Volwassenenwerk
Gallaitstraat 86 bus 4, 1030 Brussel

D/2014/4393/6

ISBN 9789069790343 - NUR 757

DE WAARDE VAN CULTUUR

De onderzoeksopdracht “De waarde van cultuur” gaat uit van de volgende steunpunten en werd gerealiseerd met steun van het Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media en in samenwerking met het onderzoeksplatform Cultuur:

Socius, Locus, Cultuurnet Vlaanderen, FARO, VlaamsTheaterinstituut, Bibnet, Circuscentrum, BAM, Forum voor Amateurkunsten, Demos, Stichting Lezen, Muziekcentrum Vlaanderen en Vlaams Architectuurinstituut.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING	Cultuur? Waarde?	6
------------------	------------------	---

HOOFDSTUK I - CULTUUR: SOCIALISEREN, KWALIFICEREN EN SUBJECTIVEREN

1.1.	De maat van cultuur	10
1.1.1.	Socialiseren	11
1.1.2.	Kwalificeren	14
1.1.3.	Subjectiveren	15
1.2.	De onmaat van cultuur	18
1.2.1.	Avant-garde	19
1.2.2.	Creativiteit	22
1.3.	De core-business van de cultuursector	25

HOOFDSTUK II - TE METEN EN GEMETEN WAARDEN VAN CULTUUR 29

2.1.	Cognitieve effecten	33
2.1.1.	<i>Cognitive Engineering</i> en metacognitie	33
2.1.2.	Onderzoek naar cognitieve effecten	34
2.2.	Gezondheid	37
2.2.1.	Mentaal en fysiek welzijn	37
2.2.2.	Bruto Nationaal Geluk	37
2.2.3.	Gezondheid, een kwestie van cultuur	37
2.3.	Ervaringswaarden	42
2.3.1.	Intrinsieke en extrinsieke waarden	42
2.3.2.	Publieksonderzoek: achtergrond en ervaring	43
2.4.	Economische effecten	49
2.4.1.	Klassieke impactanalyse	49
2.4.2.	Imago en <i>culture-led</i> regeneratie	51
2.4.3.	Aantrekkelijkheid	55
2.4.4.	Relatie cultuur en creativiteit	58
2.4.5.	Ter afronding: cultuur en economie	60

2.5. Sociale effecten	61
2.5.1. Sociaal kapitaal en cohesie	62
2.5.2. Relationele en ideële verbondenheid	63
2.5.3. Verondersteld automatisme	65
2.5.4. Emancipatie en het activeren van netwerken	66
2.5.5. Sociaal-cultureel werk	68
2.5.6. De waarde van de amateurkunsten	73
2.5.7. Kunst en cohesie	75
2.5.8. Erfgoed en cohesie	78
2.5.9. Tolerantie, leefbaarheid en burgerschap	82
2.6. Ter afronding - evidence base: base for evidence?	85

HOOFDSTUK III - VLAANDEREN ZONDER 'GEMEEN-SCHAP'? 93

3.1. Afbouw van de verzorgingsstaat	97
3.2. Cultuur, creativiteit en kunst in tijden van neoliberalisme	102
3.2.1. Autonomie van cultuur	103
3.2.2. Autonomie van creativiteit	106
3.2.3. Autonomie van kunst	108
3.3. Gemeenschap van de cultuur	110
cultuur van de gemeenschap	

CONCLUSIE	Elf (vast)stellingen over de waarde van cultuur	120
------------------	---	-----

BIJLAGE	Overzichtstabel onderzoeken naar de werking van cultuur	133
----------------	---	-----

INLEIDING

CULTUUR? WAARDE?

‘De waarde van cultuur?’ Zo luidde de centrale vraag voor onze onderzoeksopdracht. Gemakkelijk gesteld, maar niet zo eenvoudig te beantwoorden. Een van de redenen daarvoor is niet zozeer dat beide begrippen, ‘cultuur’ én ‘waarde’, weinig betekenis oproepen, maar probleem is juist dat het om twee ‘versleten’ begrippen gaat. In hun maatschappelijk gebruik doorheen eeuwen zijn ze in die mate betekeniszwanger geraakt dat ze paradoxaal tamelijk betekenisloos zijn geworden. De begrippen “cultuur” en “waarde” rollen als evident doorheen alledaagse gesprekken, floreren in de media, inclusief het internet. Terwijl de ene bij waarde enkel denkt aan zijn portefeuille, roept de term bij de ander diep intermenselijke betekenissen op zoals ‘liefde’, ‘vertrouwen’ en ‘vriendschap’, of maatschappelijke associaties zoals ‘gelijkheid’, ‘solidariteit’ en ‘democratie’. Cultuur zit al niet minder om betekenissen verlegen. Terwijl de een bij het horen van het woord denkt aan de kop koffie die hij iedere ochtend drinkt, de manier waarop hij met zijn kinderen omgaat, de kaartclub waar hij wekelijks naartoe gaat, of aan het hoofddoekendebat, komt bij de ander spontaan de nieuwste roman van Stefan Hertmans, een theatervoorstelling van Martha!tentatief, een schilderij van Luc Tuymans of een choreografie van Alain Platel voor de ogen. Kunst en cultuur lijken soms inderdaad synoniem, een andere keer worden ze weer strikt van elkaar gescheiden. Dat alles maakt het antwoord op de vraag naar de waarde van cultuur niet alleen complex, het dwingt ons ook tot het maken van keuzes. Hoewel we die goed proberen te beargumenteren, blijven die altijd tot op zekere hoogte arbitrair en dus voor discussie vatbaar. In het eerste hoofdstuk dagen we u alvast uit om mee in dit debat te treden.

Keuzes maken is een zaak, anderzijds achten we het ook van belang om het spectrum zo breed mogelijk te houden. Vandaar dat we in het tweede hoofdstuk de waaier van het aantal waarden breed trekken. De mogelijke waarden van cultuur lijken inderdaad eindeloos. Binnen de korte tijdspanne voor deze onderzoeksopdracht – u mag het weten: een goede drie maanden – beperkten we ons tot de waarden die we in wetenschappelijke literatuur tegenkwamen. Om niet in een zee van literatuur te verzuipen stelden we vooraf een matrix op waarvan de coördinaten als leidraad functioneerden. Naast de tegenwoordig evident geachte vraag naar de (1) economische waarde van cultuur (bv. toerisme, creatieve industrie, werkgelegenheid), dienden evenzeer (2) cognitieve (en educatieve) waarden, (3) sociale effecten (bv. burgerzin, sociale cohesie, integratie) en (4) de intrinsieke of ervaringswaarden in kaart te worden gebracht. Uit een eerste verkenningstocht door de wetenschappelijke literatuur bleek echter dat we onze matrix moesten bijstellen. Kunst- en cultuurparticipatie blijken immers ook significante bijdragen te leveren aan onze (5) mentale (geluk) en zelfs fysieke (gezondheid) conditie. Vandaar dat we deze coördinaat toevoegden. Deze verschillende waarden vormen als het ware de verticale assen van de matrix. De horizontale assen werden bepaald door de verschillende culturele dimensies, gaande van alle kunst disciplines tot het sociaal-cultureel werk en het verenigingsleven. Dit bracht ons concreet tot drie categorieën: (1) het sociaal-cultureel werk inclusief de amateurkunsten, (2) de cultureel erfgoedsector en (3) de actuele of ‘levende’ kunsten. Telkens gingen we op zoek naar onderzoeken die het effect van cultuur in al zijn vormen en gelaagdheden overtuigend analyseren en beschrijven. Met dat laatste bedoelen we een wetenschappelijk verantwoorde manier. Dat betekent dat we ons voor onze bronnen op de eerste plaats richtten op artikelen in gepeer-reviewde wetenschappelijke tijdschriften. Op die manier hadden we op zijn minst de garantie dat de empirische bevindingen door een onafhankelijke groep van experts was gecontroleerd. Maar omdat we door deze beperking interessante data en analyses dreigden te missen, keken we ook naar boeken en vooral onderzoeksrapporten. Om toch enige kwaliteit en ‘objectiviteit’ te garanderen, gingen we na of hier kritieken of recensies over waren verschenen, of eenvoudigweg wat de status van de desbetreffende onderzoekers en auteurs was.

In het tweede – lijvige – hoofdstuk trekken we echter niet alleen het waardenregister open, we moeten het ook stellen met de vele verschillende invullingen die aan het cultuurbegrip door de meest uiteenlopende onderzoekers worden gegeven. Met andere woorden: in hoofdstuk I kunnen we wel een heldere en goed afgebakende cultuurdefinitie geven, in het tweede hoofdstuk komt daar onvermijdelijk rek op te zitten. Ook dat lichten we in dit hoofdstuk toe. We doen er echter in de eerste plaats verslag van een rijkdom aan onderzoeksbevindingen inzake cultuur. Omwille van de hanteer- en leesbaarheid was het echter onmogelijk om hier alle gevonden en voor de lezer eventueel interessante onderzoeken te beschrijven. Om hier toch enigszins aan tegemoet te komen werd bij het tweede hoofdstuk een bijlage gevoegd. Daarin vindt u een becoming-mentarieerd overzicht van de gedetecteerde onderzoeken.

In een derde hoofdstuk veranderen we het geweer van schouder. We nemen de meer filosofische en interpretatieve toon van het eerste hoofdstuk opnieuw op. Terwijl in het tweede hoofdstuk hoofdzakelijk wordt gefocust op de instrumentele waarden van kunst en cultuur die tegenwoordig in meer of mindere mate in evidence-based onderzoek kunnen worden afgevinkt, richten we ons hier op de breed maatschappelijke waarden van kunst en cultuur. Of nog anders geformuleerd, terwijl in het tweede hoofdstuk de effecten en de nutswaarde van cultuur in beeld komen, tasten we in het derde hoofdstuk de positie van cultuur binnen een veranderende samenleving af. Hoe verhoudt cultuur zich bijvoorbeeld tot economie en politiek? Heeft ze een eigen rol en functie? Die insteek veronderstelt tevens het politieke bewustzijn dat samenlevingen op verschillende manieren worden vormgegeven, dat ze niet alleen een andere cultuur hebben, maar dat de manier waarop met cultuur wordt omgegaan verschillend kan worden bestuurd. We ontsnappen er niet aan, of beter, we gaan de discussie niet uit de weg. Hier vallen de grote woorden zoals 'sociaal-democratie' of 'neoliberalisme'. We kunnen immers moeilijk ontkennen dat de sociaal-politieke verschuivingen van de laatste jaren een belangrijke invloed hebben op cultuur. Het valt alvast op dat wie zich inlaat met cultuur of wie er (belasting)geld aan spendeert zich alsmear meer dient te verantwoorden. Samen met de groeiende oproep tot evidence-based beleid is ook dit onderzoek het resultaat van deze toenemende legitimeringsdruk. De economische crisis die eind 2007 losbarstte heeft

nog meer druk op de ketel gezet. Ze versterkte de economisering van het discours over cultuur met vragen over effectiviteit en efficiëntie. Wanneer we vandaag ambtenaren, bestuurders, politici, maar ook sommige cultuurpauzen en zelfs een enkele religieuze leider horen, lijkt het erop dat de economie de basis vormt van onze samenleving. Daarom spreekt de Vlaamse socioloog Walter Weyns (2013) in navolging van zijn Nederlandse collega Abram de Swaan (2010) van 'marktisme'. Zowel in het eerste als het laatste hoofdstuk durven we de vraag te stellen of de basis van samenlevingen toch niet veeleer cultuur is. En belangrijker, of het toch niet beter is voor zowel de economie als de politiek, het onderwijs en jawel, de gezondheidszorg om cultuur als uitgangspunt te nemen.

hoofdstuk 1

CULTUUR: SOCIALISEREN, KWALIFICEREN EN SUBJECTIVEREN

1.1. De maat van cultuur

Vooraleer we de meetbare effecten van cultuur in kaart brengen (hoofdstuk II), leek het ons gepermitteerd om met enig gewicht aan te zetten. De vraag naar de waarde van cultuur kan zowel bijzonder zwaar als ondraaglijk licht klinken. Cultuur is immers alomtegenwoordig, waardoor we soms vergeten dat het om cultuur gaat. 'Culture is ordinary', zei de Britse socioloog Raymond Williams al in zijn gelijknamige canonieke essay (Williams 1977). Die lichtheid verhult nogal eens de diepe en grote waarden die het begrip omvat. Daarom bogen over de eeuwen heen filosofen, sociologen en psychologen zich over het fenomeen. Zowel Sigmund Freud, Martin Heidegger, als Zygmunt Bauman kwamen daarbij de afgelopen eeuw tot dezelfde conclusie: cultuur ontstaat slechts met de dood voor ogen. Pas wie beseft dat hij sterfelijk is, heeft cultuur nodig om zijn eigen eindige leven zin te geven. Dat klinkt misschien diepzinnig en zwaar, maar ook bijzonder logisch en vanzelfsprekend. Bauman (2008) maakt het alvast begrijpelijk wanneer hij stelt dat mensen die weten dat ze sterfelijk zijn onvermijdelijk op zoek gaan naar de zin

in en de betekenis *van* hun leven. Die betekenis kan hen slechts door anderen en dus in relatie met anderen worden toegezegd. Cultuur is bijgevolg onmogelijk zonder een sociale dimensie.

In dat opzicht kunnen we ons ook nog steeds achter de definitie van de Leuvense socioloog Rudi Laermans (2002) scharen, die meer dan tien jaar geleden stelde dat *cultuur een sociaal gedeeld tekenfonds of –repertoire* is. We gaan er dan wel van uit dat met ‘tekenfonds’ niet alleen naar een formeel semiotisch spel van gelijkenis en differentiatie wordt verwezen, maar ook naar *betekenis* als *zin* die zowel mensen als samenlevingen oriënteert en een bestaansgrond geeft. Wellicht ligt daarin wel de meest fundamentele *waarde van cultuur*.

Laten we van daaruit nog even doorborduren op de definitie die Laermans toentertijd gaf en er de verschillende componenten van onder de loep nemen. Het woordje ‘teken’ wijst op de betekenis die we aan dingen geven. Dat veronderstelt de semantische wetenschap die betekende, betekenaar en betekenis uit elkaar haalt. Meer uitweiding over de inzichten van de semantiek zouden hier te ver leiden. Voor ons is het belangrijk dat er zoals gesteld, meer aan de hand is dan dit formele spel. Cultuur draait namelijk om *betekenisgeving*, en zegt daarmee iets over wat we waardevol vinden in het leven, en hoe we tegen de wereld aankijken. Betekenisgeving veronderstelt bovendien een *praktijk*. Cultuur is niet een verzameling objecten, maar krijgt vorm in het handelen van mensen. Cultuur wordt levend gehouden door mensen – door herhaling, aanpassing, actualisering, duiding en kritiek – en is daarom steeds in ontwikkeling.

1.1.1. Socialiseren

Het tweede woordenpaar in de bovenstaande cultuurdefinitie is voor ons zeer relevant, met name ‘sociaal gedeeld’. Het wijst erop dat tekens geen enkele zin hebben wanneer ze niet door een collectief worden gedragen, met andere woorden, dat ze door meerdere mensen een relatief gelijkaardige betekenis krijgen. Cultuur is enkel levensvatbaar wanneer ze op gedeelde betekenissen stuur en dus een ‘gemeen’ of gemeen-

schappelijkheid heeft. Cultuur veronderstelt zoals Bauman ook aangeeft altijd een 'tussen': een interactie van mensen onderling, maar ook tussen mensen en objecten, gebouwen, et cetera. Wanneer cultuur als zingever van een mensenleven, een groep of een samenleving wordt begrepen, is het echter niet verwonderlijk dat dit raakt aan waarden, normatieve opvattingen en ingesleten gewoonten. Cultuur raakt aan wat men gemeen meent te hebben en dus aan een gemeenschap.

Vandaar dat het woord 'repertoire' ook gelukkiger gekozen is in de definitie van Laermans dan het woordje 'fonds'. De eerste notie vat beter de temporaliteit en historiciteit van culturele invullingen. Gedeelde betekenissen worden binnen een cultuur in historische lagen opgebouwd. Ze slijten in tot gewoonten, vertrouwdheden en erfgoed die daarom ook altijd meer of minder affectgeladen zijn. Men gaat zich hechten aan bepaalde gewoonten of culturele gebruiken. Men wil ze niet meer los laten. Cultuur is met andere woorden ook altijd enigszins conserverend, jawel, zelfs 'conservatief' (hoe 'progressief' die cultuur ook moge zijn) – maar dan in de a-morele en a-politieke betekenis van het woord. In een cultuurgemeenschap worden gewoonten en gebruiken geconserveerd en slechts daarom zijn er gedeelde betekenissen en dus ook communicatie en onderlinge verstandhoudingen mogelijk. Of alweer: slechts daarom is een gemeen mogelijk.

Cultuur heeft dan ook op de eerste plaats een *socialiserende rol*: ze helpt individuen in een specifieke sociale, politieke, economische orde integreren. Cultuur leert mensen bestaande manieren van handelen en zijn in een bepaalde samenleving en schenkt daarmee ook een zin aan een menselijk leven in die maatschappij. Het is precies de reden waarom cultuur sociaal integrerend werkt of sociale cohesie kan bevorderen. Laat er dan ook geen twijfel over bestaan: niet zozeer het gezin, maar wel de *cultuur is de hoeksteen van een samenleving*. Dat wil echter nog niet zeggen dat we met een harmonieuze samenleving te maken hebben. De gehanteerde cultuurdefinitie sluit immers niet uit dat er vele culturen in een samenleving co-existeren, tegen elkaar aan kunnen schuren of zelfs in conflict met elkaar kunnen gaan. Volgens sommige filosofen is die spanningsrelatie juist kenmerkend voor het gemeen en een dynamische cultuur, maar daar komen we in het derde hoofdstuk op terug. Binnen een geglobaliseerde wereld zijn culturen alvast gediversifieerd, complex én ze zijn op een al even complexe ma-

nier verweven met andere culturen waartussen de grenzen soms nog moeilijk te onderscheiden zijn (Featherstone and Lash, 1999: 10). Het is echter enkel via een gedeeld tekensysteem mogelijk om tot communicatie te komen. Ook het begrip van de samenleving als multicultureel of zelfs conflictueus berust met andere woorden op een gedeeld tekensysteem om die samenleving als dusdanig te definiëren. Cultuur blijft met andere woorden een belangrijk bindmiddel om communicatie mogelijk te maken.

Kortom, we kunnen cultuur zowel in formele als in diep existentiële betekenis begrijpen als een *zingever*. Ze omvat een spel waarmee mensen, groepen en samenlevingen zin geven aan hun bestaan. Daarom is cultuur in deze antropologische betekenis als 'way of life' zoals gezegd het fundament van een samenleving. Daarom kunnen we ook spreken van een economische, sociale, politieke of onderwijscultuur. Allen *zijn* immers cultuur. En de waarde van cultuur is op de eerste plaats dat het mensen in al deze opzichten mogelijkheden biedt om hun leven *waarde* te geven, om een *waardevol* leven te leiden.

Wellicht hadden de opdrachtgevers van deze studie niet echt deze cultuur voor ogen wanneer ze vroegen naar de waarde van cultuur. Misschien dachten ze aan het verenigingsleven, de kunsten of op zijn minst aan georganiseerde culturele productie en distributie. Toch is het zinvol om dit basale antropologische cultuurbegrip terug af te stof-fen, temeer omdat het wellicht de belangrijkste munitie biedt om ook het georganiseerde cultuuraanbod te legitimeren. Het is namelijk in de eerste plaats in de cultuursector in de breedste betekenis van het woord waar reflectief met dit antropologisch cultuurbegrip wordt omgegaan. Hier leeft niet alleen het besef dat cultuur een sociale aangelegenheid is, maar ook dat men via cultuur het samenleven kan vormgeven. Bovendien ontdekt men dagelijks in de culturele sector dat mensen zin aan hun bestaan kunnen geven en dit alleen maar in relatie met anderen.

1.1.2. Kwalificeren

Belangrijk is verder op te merken dat dit brede, antropologische begrip van cultuur verschilt van een ander en ouder begrip als 'beschaving'. Cultuur (van het Latijnse *colere*, wat 'bewerken' betekent, als in het Engelse *agriculture*) wordt dan begrepen in normatieve zin: men is 'gecultiveerd' of men is het niet (waarbij de voorkeur traditioneel natuurlijk naar de eerste optie uit gaat). Dit oudere cultuurbegrip kent niet alleen een temporele dimensie – de verlichtingsgedachte dat de mensheid steeds 'beschaafder' zou worden – maar ook een duidelijke hiërarchie. Zoals Norbert Elias beschreef in *Het beschavingsproces* (1939) veronderstelt het dat cultuur als het ware 'top-down' neerdruppelt van de hogere klassen naar de lagere: als men aan het hof met mes en vork begon te eten, bootste de hogere burgerij dat na, totdat het uiteindelijk een norm voor de hele samenleving werd.

Dat is van belang omdat traditioneel cultuurbeleid impliciet danwel expliciet uitging van een normatief cultuurbegrip: men had hoge en lage cultuur, waarvan juist de eerste stimulering en subsidiëring verdiende. Let wel: deze gedachte is niet noodzakelijkerwijs gebonden aan een politieke kleur. Terwijl een conservatieve politiek het van belang acht de cultuur van 'de elite' te bewaken, was het voor linkse politici van belang dat ook 'het volk' in aanraking kwam met grote kunst. Of zoals men zich in Vlaanderen met de oprichting van de cultuurcentra in de jaren zeventig van de vorige eeuw voornam: 'ook de postbode moet naar Bach kunnen luisteren'. Van belang is dat cultuur als 'civilisatie' vandaag nog bij regelmaat doorklinkt in zowel de legitimatie van cultuurbeleid als in verschillende kunst- en cultuurkritieken. Het oordeel van de kunstcriticus, het besluit van een jury of van een adviescommissie steunt immers nog altijd op een waardeoordeel waarbij men een onderscheid maakt tussen goede en slechte cultuur, tussen kunst en niet-kunst. In de culturele erfgoedsector bestaat een belangrijke beroepsactiviteit er nog steeds in om een onderscheid te maken tussen wat men historisch belangrijk vindt en wat niet, wat men wil bewaren, restaureren en behouden en wat niet. Klassieke canoniseringsprocessen gaan dus ook altijd uit van een culturele hiërarchie, en juist de cultuursector is zich de afgelopen decennia bijzonder goed bewust van het feit dat dit een actieve constructiearbeid behelst.

Naast socialiseren komt hier alvast een andere belangrijke eigenschap van cultuur naar boven. Cultuur veronderstelt ook altijd *kwalificatieprocessen*. Net zoals in het onderwijs (Biesta, 2013) worden binnen een samenleving voortdurend ordeningen gemaakt van wat men al dan niet belangrijk acht, van wat men zelfs al dan niet levensnoodzakelijk vindt. Vanuit deze waardehiërarchie worden onderwijsprogramma's, opvoedingsinstructies, begeleidingstrajecten tot en met individuele coachingsprojecten geïnstrueerd. Binnen kwalificaties wordt niet alleen in min of meerdere objectieve maten vastgelegd wat men moet kennen en kunnen om tot een bepaalde gemeenschap te horen (bijvoorbeeld sociale omgangsregels, of ook hoe goed men de taal eigen moet zijn), maar ook wat men moet kennen en kunnen om een goede danser, zanger, schrijver, acteur of beeldmaker te worden. Kwalificatie legt in relatief meetbare termen de vereiste vaardigheden, kennis en competenties vast om tot een cultuur te behoren, of er op zijn minst relatief goed in te kunnen functioneren. Iedere cultuur heeft als het ware een curriculum waarvan de inhoud aangeleerd moet worden om 'erbij te kunnen horen'. Iedereen die in Vlaanderen met zowel opvoeding als inburgering te maken heeft, begrijpt wellicht bijzonder goed wat met deze kwalificatiewerkzaamheid wordt bedoeld.

1.1.3. Subjectiveren

De antropologische cultuurnotie die wij eerder hierboven bespraken gaat in tegenstelling tot het civilisatiebegrip uit van diversiteit en horizontaliteit. Ze sluit aan bij een verschuiving die vanaf de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw in cultuurtheorie en –beleid is te ontwaren. Daarin komt het er niet meer uitsluitend op aan om te kwalificeren en om 'kwaliteit' te stimuleren (wat dat ook mag betekenen), maar om ook te onderzoeken waar en wanneer cultuur *tout court* als waardevol beschouwd wordt. Het beleid is dan niet slechts gericht op de materiële kant van cultuur (het conserveren en kwalificeren van cultuurgoederen, hoewel dat evenzeer tot de kerntaken blijft behoren), maar meer op cultuur als alledaagse *praktijk* die plaatsvindt op een domein waar mensen eenvoudigweg samenkomen.

De sociaal-culturele sector bijvoorbeeld ontwikkelt welbewust strategieën en methodieken om mensen samen te brengen en genereert daarmee op een bescheiden manier bepaalde samenlevingsvormen. De cultuursector beschikt over belangrijke instrumenten om op een samenleving te wegen. Dat betekent vanuit de bovenstaande antropologische cultuurdefinitie dus ook op haar economische, politieke of onderwijscultuur, maar zelfs op de mentale en fysieke gezondheid van haar leden. Al deze elementen maken immers deel uit van een betekenisgevingssysteem dat cultuur heet. De cultuursector beschikt over de mogelijkheden om bepaalde economische, politieke, onderwijsculturen te bevestigen, of juist alternatieve manieren van samenleven aan te wijzen. Meer zelfs, om deze daadwerkelijk in de praktijk te brengen.

Om een basaal voorbeeld te geven: leert de kookclub die wekelijks in een gemeenschapscentrum samenkomt niet ook om binnen een alternatieve economie te functioneren? Recepten leert men er alvast kennen zonder kookboek te moeten aanschaffen, maar ook zonder naar de televisiekok te kijken. Het plezier van het samen proeven en gewoonweg samen zijn, krijgt men er gratis bij. En leert de lokale bibliotheek niet dat er ook op een veel goedkopere manier van literatuur kan worden genoten of kennis vergaard kan worden? Leren de kookclub en de openbare bibliotheek meer abstract geformuleerd niet dat financiële transacties door sociale interacties kunnen worden vervangen? Dat er naast een vrije marktcultuur, ook nog iets kan bestaan als lenen, uitwisselen of een wederzijdse gifteconomie?

Deze twee bescheiden voorbeelden geven aan dat een groot deel van de cultuursector zich niet alleen met de eerder omschreven socialisatie en kwalificatie bezighoudt, maar ook met *subjectivering*. Dat laatste begrip wijst dan niet op het inschrijven van individuen in een bestaande of heersende culturele orde, maar op het leren om hierin een zelfstandige, onafhankelijke of autonome – soms kritische – positie in te nemen. De sociaal-culturele sector toont zowel individuen als specifieke groepen dat ze niet slechts ‘specimen’ van een heersende orde zijn (Biesta, 2013: 31), maar dat ze hierin ook op eigen kracht een alternatieve en unieke positie kunnen innemen. *Socialiseren, kwalificeren en subjectiveren behoren met andere woorden tot de core-business van de cultuursector*. De Nederlandse filosoof en pedagoog Gert Biesta (2013) ziet in deze

eigenschappen mogelijke opdrachten van het onderwijs. Wij zetten ze hier breder in als de essentiële kenmerken van een cultuur en dus als de kernactiviteiten waarmee een cultuursector in de breedste zin van het woord zich bezighoudt. Via socialisatie, kwalificatie en subjectivering kneedt deze sector voortdurend mee aan een sociaal gemeen of een gemeenschap, of ook: ze geeft vorm aan het *samen leven*.

Al de genoemde domeinen in een samenleving, zoals de economie, de politiek of het onderwijs geven weliswaar vorm aan sociale interacties, maar hun uiteindelijke finaliteit ligt elders dan bij het sociale. Zo steunt de economie uiteraard op sociale interacties zoals productieverhoudingen en handelsrelaties (en dus op een cultuur), maar het uiteindelijke doel van een economie is toch al dan niet levensnoodzakelijke goederen produceren en distribueren. Bovendien zorgt een economie ervoor dat mensen die deelnemen aan het economisch proces zich die goederen kunnen aanschaffen. Uiteraard is ook het onderwijs in grote mate bezig met socialisatie, maar toch in de eerste plaats met kennisoverdracht en kwalificatie. Tot grote bekommernis van sommige pedagogen schenkt het onderwijs nog bijzonder weinig aandacht aan socialisatie en nog veel minder aan subjectivering (Biesta, 2013: 30-36).

Deze ontwikkeling maakt dat de cultuursector een alsmaar grotere maatschappelijke verantwoordelijkheid krijgt en op sommige terreinen zelfs het 'monopolie' heeft om reflectief op het sociale in te grijpen. De namen van sommige Vlaamse steunpunten zoals 'Socius' of 'Demos' laten dat ook niet misbegrijpen. Hun core-business is het sociale en zij beschikken alsmaar meer over de kennis en methodieken om bijvoorbeeld aan integratie en burgerschapsvorming te doen of om processen van sociale innovatie op gang te trekken. Maar ook de cultureel erfgoedsector speelt een centrale rol in socialisatie-, kwalificatie- en subjectiveringsprocessen. Vele musea en andere erfgoedinitiatieven beantwoorden existentiële vragen zoals wie ben ik of wat doe ik hier? Ze bieden op zijn minst informatie aan over de culturele orde waarin we ons bevinden of waarin nieuwkomers zich begeven. Door inzicht te verschaffen in geschiedenis, culturele gebruiken, krijgen ze een betere grip op de sociale orde waarin ze tegenwoordig vertoeven. Maar ze kunnen tegelijkertijd leren in welke mate hun eigen achtergrond hiervan afwijkt, of zelfs in welke mate ze er ook welbewust van willen afwijken.

Zowel de sociaal-culturele als de erfgoedsector beschikt met andere woorden over informatie, kennis en methodieken die de bestaande culturele orde kunnen bevestigen of ondergraven. Ze hebben alle middelen in handen om alternatieven aan te bieden, uit te proberen en te implementeren. Allen kunnen zoals gezegd zowel socialiseren, kwalificeren als subjectiveren.

1.2. De onmaat van cultuur

Wanneer culturele spelers zich enkel zouden bezighouden met socialiseren en kwalificeren zou een cultuur tot stilstand komen. Eenvoudig gesteld zou men enkel mensen binnen de bestaande orde brengen en ze daarin met vaststaande waardehiërarchieën kwalificeren en kwantificeren. Zowel de sociaal-culturele, erfgoedsector als de (amateur)kunsten hebben echter ook de mogelijkheid om te subjectiveren. Dat betekent onder meer autonome en alternerende stemmen aanmoedigen en een plaats geven. Alzo brengt men bij de maat die een cultuur aangeeft bij regelmaat een 'onmaat' binnen. Wanneer bijvoorbeeld de sociaal-culturele sector de hand reikt naar migranten of nieuwkomers, schenkt ze ruimte aan een andere maat dan de culturele maat die we gewoon zijn. Afhankelijk van de methodieken die hier worden ontwikkeld, kan de sector daarmee ook de vertrouwde sociale orde in minder of meerdere mate transformeren en laten muteren. Over gelijkaardige capaciteiten beschikt de culturele erfgoedsector. Bij regelmaat kan men hier nog niet gekende geschiedenissen naar boven halen, of een fundamenteel andere blik op al gekende histories werpen. De kijk die een gemeenschap op zichzelf heeft kan daarmee veranderen, waardoor ook een sociale orde met haar cultuur wordt 'bijgestuurd'. Een enkele keer zijn de opgegraven geschiedenissen zelfs zo schokkend dat ze een nieuwe sociale orde afdwingen. Kortom, net als de sociaal-culturele sector is de cultureel erfgoedsector er bij regelmaat op uit om een 'onmaat' in het midden van het gemeen te gooien, waardoor men de vertrouwde culturele maat moet opgeven en een nieuwe maat moet aannemen.

1.2.1. Avant-garde

Met betrekking tot de geïntroduceerde 'onmaat' is een interessante vaststelling nu dat vanaf de moderniteit het binnen de kunsten het paradoxaal een wenselijke opvatting is om van de opvatting af te wijken. Anders geformuleerd: een belangrijke regel van de kunst is het doorbreken van de regel van de kunst. Voor de historische avant-garde was dat overigens dé regel om überhaupt nog van kunst te kunnen spreken. Of, in de door ons uitgezette noties: de avant-garde kunst ging zich toeleggen op het proces van subjectivering door voortdurend een 'onmaat' binnen de maat van een cultuur in te brengen. De Italiaanse filosoof Paulo Virno stelt het zo:

'Great 20th-century avant-garde art from C elan to Brecht and Montale, has demonstrated the crisis of experiential units of measure. It is as if the platinum metre bar kept in Paris to define the standard length of a metre suddenly measured 90 or 110 centimetres. This emphasis on immoderation, disproportion and the crisis in units of measure is to be credited greatly to avant-garde art (...). It is as if the metre, the standard set to measure cognitive and affective experience, no longer works.' (Virno, in Gielen en Lavaert, 2009)

Die 'onmaat' hoeft niet alleen van esthetische, vormelijke of formele aard te zijn, ze kan ook een politiek of - zoals Virno aangeeft - een cognitief en affectief karakter hebben. Wanneer we tot lachen worden aangezet bij een theatersc ene die ons in het werkelijke leven eerder zou doen huiveren of wenen, is er bijvoorbeeld sprake van een affectieve 'onmaat' die de maat van onze alledaagse cultuur doorbreekt.

Hoewel zeker niet iedereen in de hedendaagse kunstwereld zich nog vindt in het adagio van de historische avant-garde, kunnen we moeilijk ontkennen dat dit spel met de gangbare maat van een cultuur nog steeds veelvuldig als een belangrijke code opduikt. De Franse filosoof Jacques Ranciere noemt de code alvast het uitgangspunt van de moderne kunst of van wat hij het 'esthetisch regime' noemt: 'het mateloze of de chaos is wat de kunst voortaan haar kracht verleent' (Ranciere, 2010: 52). Ook de Duitse socioloog Niklas Luhmann beperkt de regel van de afwijking niet tot de avant-garde. Wanneer hij zich vanuit zijn functionalistische schema afvraagt wat nu dé rol van kunst in de moderne

maatschappij is - kunst die vaak door de samenleving juist als nutteloos en dus functioneel wordt begrepen – komt Luhmann tot de conclusie dat kunst *mogelijkheidszin* creëert. ‘Alles is noodzakelijk noch onmogelijk’ of ook wel ‘alles wat is, kan ook altijd anders zijn’ (Luhmann, 1997), zo luidt de boodschap van kunst in de moderne samenleving. Juist door een ‘onmaat’ aan te geven laat kunst nu zien dat de maat van een cultuur slechts relatief is. Anders geformuleerd: iedere onmaat kan maat worden, waardoor wat eerder maat was, ‘onmaat’ wordt.

Kunst en cultuur verhouden zich volgens deze opvatting dialectisch ten aanzien van elkaar, waarbij kunst bij regelmaat culturele gewoonten en gebruiken kan bevragen of uitdagen. Kunst maakt dus ook bij regelmaat onrustig omdat ze ingesloten culturele gewoonten kan ontwrichten. Daarom leidt de confrontatie met hedendaagse artistieke uitingen vaak tot discussie en dissensus, al was het maar over de vraag of iets al dan niet kunst is. Juist die discussie maakt sinds de moderniteit een belangrijk aspect van het artistieke uit: laten zien dat er altijd andere visies, meningen en interpretaties mogelijk zijn en heel soms zelfs andere vormen van samenleven.

Het gaat er in de kunsten dus niet zozeer om dat de alternatieve visie mooier of interessanter is, of beter aansluit bij de waarheid, maar wel dat er altijd een andere invalshoek mogelijk blijkt. Wie in Vlaanderen een boek van Yves Petry leest, een tentoonstelling van Anne-Mie van Kerckhoven binnenloopt, naar een voorstelling van Michael de Cock en het Sincollectief of een performance van Andros Zins-Browne gaat kijken, wie een concert van Champ D’Action of Radical Slave bijwoont of wie met de stadsinterventies van Benjamin Verdonck wordt geconfronteerd, kan zich toch moeilijk van de indruk ontdoen dat zich hier zeer eigenaardige werelden ontsluiten. Het laat de ene bezoeker koud en die vergeet of verdringt de ervaring het liefst zo snel mogelijk, de ander grijpt het aan. Een enkeling ziet de wereld waarin hij al zo lang vertoefde nu plots geheel anders. Weer een ander begrijpt diezelfde wereld ineens veel beter of snapt op zijn minst een deeltje van die wereld ‘juister’ dan voorheen.

Toch houden de kunsten zich niet alleen met subjectivering bezig. Ook socialiseren en kwalificeren behoren tot culturele praktijken van de kunsten. Wie vandaag bijvoorbeeld overtuigend wil overkomen in de danswereld moet toch op zijn minst zijn of haar been op de juiste (kwalificeerbare) hoogte krijgen – toch binnen een bepaald dansgenre – en wie ‘het wil maken’ in de beeldende kunstwereld schrijft zich het best in sociale geplogenheden, opvattingen en discussies die er op een gegeven moment toe doen. Ieder kunstwereldje heeft zijn sociale orde of, met de socioloog Pierre Bourdieu (1992), kent zijn ‘regels van de kunst’ die om socialisering vragen. Het toegangsticket tot een specifieke kunstwereld bestaat nog steeds uit bepaalde gedragscodes, gemarkeerde discoursvaardigheden en wenselijke opvattingen. Op dit vlak werkt kunst dus ook socialiserend en kwalificerend naar kunstenaars en andere professionals, maar het kan dat ook voor een publiek doen. Onderzoekers in Nederland stelden bijvoorbeeld vast dat site-specific performances mensen meer bewust maken van de omgeving waarin ze leven:

‘Narratives are understood as subjective representations of a series of events that involve problem definitions, worldviews and aspects of social reality. Our analyses indicates that art is capable of making the narratives of local citizens about their intrinsic place attachments more explicit. (...) Art makes explicit the emotional values, social values and identities connect with the region.’ (Stuiver e.a., 2013)

Hoewel kunst zich tot op zekere hoogte heeft toegelegd op subjectivering, kan ze dus ook voor zowel professionals als voor niet-kunstkeners een socialiserende kracht hebben. De ene keer bevestigt kunstparticipatie een identiteit, de andere keer raakt ze grondig aan onze existentie. Wellicht zijn dat de meest substantiële waarden die kunstenaars een samenleving kunnen bieden. En het mag voor een keer gezegd, ze werken daarvoor veelal erg hard en meestal tegen een omgekeerd evenredige vergoeding. Die verhouding springt alsmear meer in het oog in een samenleving die de core-business van kunstenaars hoog in het vaandel draagt. Zijn het immers niet kunstenaars die zich in de eerste plaats met de tegenwoordig zo hoog gewaardeerde waarde creativiteit inlaten?

1.2.2. Creativiteit

Daarmee is een woord gevallen waarrond we in deze context nog moeilijk kunnen. ‘Creativiteit’ lijkt alvast stilaan maar zeker mee te dingen in de reeds bestaande alledaagse verwarring tussen kunst en cultuur. Terwijl tot de jaren zeventig van de vorige eeuw het begrip nog gereserveerd werd voor een zonderling, wordt vandaag zowat iedereen tot creativiteit aangepord. Zit niet in elke mens ook altijd een beetje een kunstenaar? Of, kunnen we de ‘edele’ kunsten vandaag niet gewoonweg onder de vlag van de creatieve industrie aanvoeren?

Creativiteit heet tegenwoordig alvast de opdracht van ieder bedrijf, van elk beleid en haast de morele plicht van ieder individu. Wanneer we dan nader bekijken wat precies met creativiteit wordt bedoeld (zie bijvoorbeeld Florida, 2002 en 2005; Rickards, Runco and Moger, 2009), lijken we op het eerste gezicht erg in het vaarwater te komen van de hierboven omschreven kunst. Creativiteit komt immers in gelijkaardige associatieve ketens voor met noties als ‘innovatief’, ‘grensverleggend’, ‘authenticiteit’ en ‘uniciteit’. Creativiteit speelt kortom net zoals kunst met de gedachte dat alles wat is, ook altijd anders kan zijn. Het valt overigens niet tegen te spreken dat het een substantieel onderdeel van kunst is. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de grenzen tussen creativiteit en kunst nogal eens vervagen.

Voor de helderheid blijven we in dit rapport echter strikt en formeel: niet alle creativiteit is kunst, maar alle (hedendaagse) kunst is wel creatief. Het belangrijkste verschil zit hem in de finaliteit. Zowel kunstenaars, managers, onderwijzers, wetenschappers of beleidsmakers maken gebruik van creativiteit, maar hun doelstellingen zijn geheel verschillend. Zoals aangegeven bestaat een belangrijke bezigheid van de hedendaagse kunst er nog steeds in om een ‘onmaat’ aan te brengen. De finaliteit of het doel van een kunstwerk bestaat er dan in om op altijd andere mogelijkheden te wijzen. Kortom, het doel van creativiteit binnen de kunsten is het genereren van nieuwe creativiteit, opdat steeds nieuwe interpretaties en dus ook weer nieuwe manieren van uitdrukken mogelijk zijn. Creativiteit stimuleert de verbeeldingskracht van het publiek, maar niet in de laatste plaats ook die van de kunstenaar zelf. Ieder kunstwerk is de aanleiding voor een nieuw

kunstwerk. Nieuwe wijzen van recipiëren en de ontwikkeling van de expressieve mogelijkheden van het materiaal vormen de brandstof die de motor van kunstwerelden draaiende houdt.

Binnen de bedrijfswereld, de politiek of het onderwijs – om slechts drie maatschappelijke domeinen te noemen – is het daarentegen ondenkbaar dat creativiteit louter creativiteit als doel heeft. De manager die morgen om de haverklap een ‘onmaat’ binnen zijn bedrijf invoert, mist al gauw de loyaliteit van zijn personeel. De beleidsmaker of politicus die hetzelfde probeert, genereert politieke instabiliteit en rechtsonzekerheid. De onderwijzer die iedere dag met een nieuwe pedagogische lijn aanvangt, laat zijn leerlingen stuurloos navigeren op een oeverloze kenniszee. Dat neemt echter niet weg dat er binnen de maatschappelijke subvelden van de economie, de politiek of het onderwijs geen creativiteit mag heersen, maar die wordt er disfunctioneel wanneer ze louter ten dienste van de creativiteit zelf staat. Binnen de economie moet creativiteit bijvoorbeeld leiden tot betere producten of het beter benaderen van markten (liefst beide tegelijk), binnen de politiek tot het beter vormgeven aan het samen leven, en binnen het onderwijs tot betere kennisoverdracht. Het doel van de creativiteit ligt er met andere woorden buiten zichzelf en wanneer het dit externe doel niet ten goede komt, is het juist beter om niet creatief te zijn en een tijd binnen de maat te blijven.

Met die laatste uitspraak wordt meteen duidelijk waar creativiteit zich in ons trimviraat bevindt. Het begrip schippert voortdurend tussen de neiging tot onmaat van de kunst en de maat van een cultuur. Creativiteit is revolutionair in vergelijking met cultuur, vandaar dat de econoom Joseph Schumpeter spreekt over ‘creatieve destructie’, ‘that incessantly revolutionizes the economic structure *from within*, incessantly destroying the old one, incessantly creating a new one’ (Schumpeter, 2010: 73). Creativiteit doet iets gelijkaardigs met de maat die een cultuur oplegt. Toch doet creativiteit dat hoofdzakelijk binnen de maat (of met mate), waardoor ze conformistisch oogt wanneer ze naast de avant-garde kunst gaat staan. Vandaar ook onze stelligheid: kunst valt niet zomaar samen met creatieve industrie. Dat kunnen we om twee redenen volhouden: (1) binnen de creatieve industrie houdt men al vooraf rekening met de economische maat van de verkoopbaarheid en/of (2) wordt de maat opgelegd door het potentieel op technologische

of organisatorische innovatie. Dat maakt dat de 'onmaat' die van dit 'out-of-the-box' denken verwacht wordt veelal toch binnen een berekenbare maat kleurt.

Beide restricties verhinderen echter niet dat er ook binnen de creatieve industrie af en toe iets volledig buiten de maat valt en kunst kan heten. Conform de avant-gardistische kunstopvatting begrijpen we creatieve industrie eveneens niet mediums specifiek. Het is bijvoorbeeld niet omdat men schildert dat men per definitie met kunst bezig is, en omdat men zich inlaat met popmuziek dat men persé met de opgelegde maat van de creatieve industrie rekening houdt. De notie 'creatieve industrie' wordt hier evenmin gebruikt om louter op technisch reproduceerbare cultuurproducten te wijzen. Net zoals bij de notie 'cultuurindustrie' van Adorno en Horkheimer (2007) is het er ons bovendien niet om te doen om een onderscheid tussen populaire cultuuruitingen en 'hoge' kunst te maken. Beide zijn immers onderwerp van culturele industrialisering. Industrialisering staat dan eenvoudigweg voor formatteren. Het gaat om een proces waarbij creaties al op voorhand aan de wet van een maat worden getoetst. Vandaar dat de waarde van creatieve producten hoofdzakelijk wordt afgemeten in kwalificatieprocessen zoals het niveau van de virtuositeit of de mate van technologische innovatie. Maar kwalificatie kan zowel voor populaire cultuuruitingen gebeuren, als voor wat traditioneel voor kunst moet doorgaan. Culturele industrie wijst dus veeleer op een proces dan op een specifiek product of medium. Zo'n omschrijving maakt het dan ook mogelijk dat er binnen wat normaal als creatieve industrie wordt aangewezen, zoals popmuziek, mode, design, gaming et cetera, ook buiten het format kan worden gekleurd. Omgekeerd kunnen praktijken waarvan verwacht wordt dat ze buiten de lijnen kleuren, zoals het maken van een theatervoorstelling of een actuele kunsttentoonstelling, evengoed worden 'geformatteerd'. Kunst kan zich met andere woorden ook een (verkoopbare) maat aanmeten.

Artefacten die binnen de creatieve industrie worden vervaardigd zijn uiteraard wel altijd cultuurproducten. Naast hun kwalificerende eigenschap, spelen ze evenzeer een rol in het spel van socialisatie, kwalificatie en subjectivering. Bovendien kunnen ze evengoed op een bestaande culturele orde ingrijpen en deze grondig transformeren. We hoeven maar aan de smartphone of aan games te denken om te begrijpen dat dergelijke creatieve ontwikkelingen bijzonder drastisch op de vormgeving van ons samenleven in-

werken. Maar zoals gezegd doen dit soort producten dat slechts binnen een vooropgelegde berekenbare maat die veelal economisch of technologisch van aard is. Terwijl de impact van dergelijke ontwikkelingen op een cultuur misschien wel veel groter is dan die van de kunsten, blijven ze binnen de maat van de kwalificeerbaarheid, consumeerbaarheid, en gebruiksvriendelijkheid.

Kortom, creatieve industrie transmuteert wel degelijk een cultuur, maar dan wel tamelijk restrictief richting kwalificeerbaarheid en vrije-marktcultuur. Die laatste vooraf geconditioneerde inperking biedt overigens argumenten om een cultuurpolitiek of een kunstenbeleid niet zomaar op te heffen en binnen pakweg een overkoepelend creatief industrieperspectief te voeren. Met zo een beslissing verengt men immers cultuur tot een economische cultuur en legt men ook de kunsten al vooraf een zekere maat op.

1.3. De core-business van de cultuursector

We kunnen dit hoofdstuk afronden met de conclusie dat de keuzes gemaakt zijn en de onvermijdelijke definities op tafel liggen. Daarbij dient echter uitdrukkelijk vermeld te worden dat deze nogal eenzijdig vanuit een westers perspectief zijn opgesteld. Met die beperking in het achterhoofd mogen we stellen dat cultuur de alomvattende ‘way of life’ is en creativiteit daarbinnen (in verschillende domeinen zoals economie, politiek, onderwijs) veranderingen kan aanbrengen. Echter, alleen binnen de kunsten kan de creativiteit an sich blijvend tot doel worden genomen. Vandaar dat een toonaangevende maat die binnen de kunsten dient gevolgd te worden paradoxaal die van de onmaat is. Of ook: een belangrijke regel binnen de kunst is dat de regel dient gebroken te worden - en dit dus zonder economische, politieke, educatieve restricties en (zoals we uit de recente kunstgeschiedenis weten) zelfs zonder juridische, ethische, ecologische noch medische beperkingen. Ook drastische lichaamsingrepen zoals die van Orlan of het tatoeëren van varkens zoals Wim Delvoye doet, kunnen in de hedendaagse kunstwereld tot kunst verheven worden.

Uiteraard hoeft niet iedereen het daarmee eens te zijn, en twijfelen ook doorwinterde kunstprofessionals bij regelmaat aan de artistieke status van dergelijke daden. Maar zoals aangegeven bepaalt dit debat over kunst versus niet-kunst sedert de moderniteit de kern van de kunstwereld. Kunst als een plaats waar nog steeds een zekere 'onmaat' gecultiveerd wordt, is binnen de moderne samenleving dan ook een van de weinige ruimtes waar zowat iedere maat (economisch, politiek, ethisch, medisch) in vraag kan worden gesteld. Dat is nu eenmaal de openheid die de wereld van de fictie sedert de moderniteit toestaat (toch in een democratie). Of zoals de Duitse filosoof Peter Sloterdijk stelt, heeft de kunstenaar sindsdien 'de mogelijkheid om spontaan en zegevierend over elk willekeurig onderwerp te spreken' (Sloterdijk, 2011: 369). Dat wil uiteraard nog niet zeggen dat iedere kunstenaar dat doet en dat iedere kunstliefhebber dat slikt. Maar het is sedert de historische avant-garde eigen aan de kunst dat dit altijd tot de mogelijkheden behoort.

Kunst heeft daarmee zeker niet het monopolie op het inbrengen van een 'onmaat' in een cultuur en al helemaal niet op subjectiverende praktijken. Zoals aangegeven brengt de sociaal-culturele sector bij regelmaat een samenlevingsvorm buiten de vertrouwde maat aan, en brengt de erfgoedsector af en toe een geschiedenis aan het licht die ons in een existentiële crisis kan brengen, die dus aan onze subjectiviteit raakt. Via de historische avant-garde heeft een groot deel van de kunstwereld daar weliswaar zijn centrale ambitie van gemaakt. Dat laatste wil echter niet zeggen dat de kunsten daarom ook de grootste impact op een cultuur hebben. Het effect dat een sociaal-culturele sector bijvoorbeeld via het binnenbrengen van een migrantencultuur genereert, de 'onmaat' van een spraakmakende geschiedenis die de erfgoedsector inbrengt, of de technologische innovatie die via creatieve industrie een brede verspreiding vindt, kunnen een veel grotere verschuiving binnen een cultuur genereren. Dit laatste geldt temeer omdat (1) men vanuit de hoek van de kunsten al enig spel met de 'onmaat' verwacht, en een zekere gewenning aan dit eigenzinnig gedrag is dan ook onvermijdelijk; maar vooral omdat (2) men kunst toch liefst voor de wereld van de fictie voorbehoudt, waar men in het werkelijke leven dan ook geen rekening mee dient te houden. Dat gaat veel minder op voor een 'echt gebeurde' geschiedenis die plots aan het licht

komt, voor de migrantengemeenschappen die nu werkelijk voor onze deur staan, of voor de computergames en smartphones die zowel onze werk-, publieke als huislijke sfeer verfraaien en soms ook wel grondig verpesten.

We mogen ter afronding stellen dat de core-business van de cultuursector het vormgeven van en betekenisgeven aan manieren van samenleven is. Zowel cultuurprofessionals als (amateur)kunstenaars laten zich in met het gemeen door zich voortdurend op socialiserende, kwalificerende en subjectiverende cultuurpraktijken toe te leggen. De ene keer (bege)leiden ze mensen binnen de als vanzelfsprekend veronderstelde sociale orde, een andere keer brengen ze een hiërarchie aan in die orde en geven er bewoners van de samenleving een aanwijsbare positie in, om weer een andere keer diezelfde deelnemers mondig te maken, hun eigen plaats te leren op eisen, een hiërarchie overhoop te halen en heel soms zelfs (een deel van) de sociale orde te ondergraven.

We zouden de in dit hoofdstuk geschetste verhouding tussen cultuur, creativiteit en kunst kunnen voorstellen als drie concentrische cirkels. Cultuur is daarbij een alomvattende menselijke praktijk. Creatieve activiteiten nemen er vervolgens in de snel veranderende samenleving van tegenwoordig een aanzienlijk aandeel in. Kunst ten slotte bezet binnen dat geheel aan praktijken slechts een bescheiden terrein. Alleen af en toe genereert de sociaal-culturele sector een samenlevingsmodel dat afwijkt van het gewone; heel af en toe haalt de erfgoedsector een geschiedenis naar boven die onze culturele grondvesten doet beven of onze identiteit onderuit haalt. En hoewel de kunsten subjectivering tot een van zijn belangrijkste maatschappelijke dienstverleningen hebben gemaakt, weten we maar al te goed dat de stem van kunstenaars vaak niet verder reikt dan een kleine groep van ingewijden. Binnen de verschillende soorten activiteiten die een cultuur rijk is, nemen de kunsten dan ook de kleinste plek in. Maar de praktijk vormt wel het epicentrum van waaruit het geheel in beweging kan worden gebracht. Of om dit eerste hoofdstuk ietwat poëtisch af te sluiten: kunst als een zacht gezang dat niet iedereen kan en wil horen, maar dat heel af en toe wel een volledige samenleving laat meetrillen. Vergelijk het met Josephine, het onopvallend stille muisje in Kafka's kortverhaal over een muizenvolk. Haar stem is zwak, maar haar gezang configureert bij momenten een geheel nieuw assemblage van het muizenvolk.

De waarde van een cultuur wordt bepaald door het spel tussen socialisatie, kwalificatie en subjectivering. De waarde van een cultuursector bestaat erin dat hij zich reflectief met dergelijke activiteiten inlaat. Via deze bedrijvigheden voeden cultuurprofessionals voortdurend het gemeen, en geven ze in een belangrijke mate vorm aan een gemeenschap. Uiteraard bepalen ook andere maatschappelijke domeinen zoals de politiek, het onderwijs, een religie, de media en niet in de laatste plaats de economie de vorm van een samenleving. Binnen de cultuursector in de breedste zin van het woord gebeurt dit echter (meer) reflectief waardoor men ook bij regelmaat welbewust op processen van socialiseren, kwalificeren en subjectiveren gaat wegen om alzo de samenleving trefzeker in een richting te duwen - of beter, probeert te duwen. Gezien de veelheid en diversiteit van culturele spelers resulteert dat geduw en getrek niet in een heldere richting, laat staan een harmonieuze samenlevingsvorm. Eerder leidt het bonte gezelschap van vormgevers tot een gemeen van vele uiteenlopende soorten van interactiemodellen en samenlevingsvormen. Maar wellicht is dat de kern van wat we in onze westerse cultuur ook wel 'democratie' noemen.

HOOFDSTUK II

TE METEN EN GEMETEN WAARDEN VAN CULTUUR

Nu de definitiestrijd is geleverd, de nodige concepten theoretisch zijn aangescherpt en zelfs met enige poëtische toets werden afgerond, is het de hoogste tijd voor de harde feiten. Welke effecten van cultuur worden ook wetenschappelijk of empirisch bewezen? Om deze vraag te beantwoorden geven we in dit hoofdstuk een overzicht van het bestaande onderzoek naar de waarden van cultuur. Daarbij dient echter vooraf een cruciale opmerking gemaakt.

Hoe scherp en helder we in het vorige hoofdstuk noties als cultuur, creativiteit en kunst ook probeerden af te bakenen, in dit tweede hoofdstuk komt daar al onmiddellijk 'ruis' op te zitten. Gezien het inventariserende karakter van onze onderzoeksoopdracht, zijn we immers afhankelijk van wat andere onderzoekers onder cultuur verstaan. Daarbij wordt meteen duidelijk dat er misschien wel zoveel cultuurbegrippen als onderzoekers zijn. Of technischer maar juister geformuleerd: de gebezigde cultuurnotie is sterk afhankelijk van hoe deze in een empirisch onderzoek wordt geöperationaliseerd. Om toch enigszins vat te krijgen op de gebruikte afbakeningen hebben we in de tabel, die als bijlage bij

dit hoofdstuk dient, steeds aangegeven over welke cultuurdisciplines het onderzoek gaat en of er sprake is van een brede of smalle cultuur-, dan wel kunstdefinitie. In het ene onderzoek worden onder 'the arts' bijvoorbeeld ook videogames geschaard (zie Preminger, 2012 en Greitemeyer, 2012), het andere onderzoek is weer veel strenger en definieert kunst als die objecten die bezoekers uitdagende ervaringen bieden (Maanen, 2009).

De tabel leert alvast dat er beslist geen eensgezindheid onder onderzoekers heerst. Wat wel terugkomt in alle studies die we straks aanhalen is dat ze cultuur beperken tot 'georganiseerde cultuur'. Met dat laatste bedoelen we cultuuractiviteiten die bewust worden geïnitieerd en aangeboden, zoals het maken van een theatervoorstelling, het organiseren van een kookclub of het openhouden van een archief of een bibliotheek. We detecteerden weinig, om niet te zeggen geen onderzoek dat de effecten tracht te meten van ons breed antropologisch cultuurbegrip. Dat lijkt ook een onbegonnen zaak, omdat cultuur volgens onze definitie zowat al het menselijk handelen omvat. Empirisch onderzoekers zijn nu eenmaal aangewezen op concreet 'tastbare' activiteiten, gebeurtenissen of organisaties om daarvan enig effect te meten. Tegen de horizon van ons breed antropologisch cultuurbegrip maakt dat ook meteen duidelijk dat er in feite maar bijzonder weinig kan worden gemeten. Dat wil uiteraard niet zeggen dat effecten van cultuur die niet volgens de gangbare methodologische regels van de kunst kunnen worden vastgesteld, niet zouden bestaan. Hoewel serieuze onderzoekers zich hier bijzonder goed bewust van zijn en er in hun wetenschappelijke rapportages ook voortdurend op wijzen, worden hun resultaten op dit punt bij regelmaat wel fout begrepen.

Dat probleem zien we opduiken in het tegenwoordig modieuze 'evidence-based' beleid. Op zich is er niets mis met het proberen te meten van cultuurmaatregelen die een overheid neemt; het wordt pas problematisch wanneer een overheid alleen nog maar maatregelen gaat nemen waarvan men op voorhand weet of wenst dat ze meetbaar zijn. Zeker in tijden van crisis zijn zowel politici als ambtenaren nogal eens geneigd om bij hun uitgaven zo weinig mogelijk risico's te nemen. De eis van de meetbaarheid speelt daarvoor een toenemende rol in beleidsvoorbereiding en –ontwikkeling. De cirkel van het evidence-based beleid sluit immers af met de terugkoppeling van beleidsevaluatie naar –voorbereiding. Kans daarbij is dat men zoveel mogelijk op veilig probeert te spelen, waar-

mee men hoopt de legitimiteit van de eigen politiek te verzekeren. Zo een beleid neigt naar een drastische versmalling van het cultuurbegrip waardoor mogelijk ook de dynamiek binnen een cultuur sterk aan banden wordt gelegd. Wat nog mogelijk wordt gemaakt op het vlak van cultuur wordt immers aan vooraf meetbare restricties onderworpen.

Tegelijk kunnen we echter vaststellen dat heel wat cultuuronderzoekers zich juist niet laten beperken door de meetbaarheid. Of beter gesteld: ze gaan dat meten waarvan men niet verwachtte dat men het zou kunnen meten. In dit hoofdstuk vallen in dat opzicht bijvoorbeeld de onderzoeken omtrent artistieke waardebeleving, cognitie en gezondheid op. Hoewel onderzoekers nog steeds afhankelijk zijn van georganiseerde cultuur en de reacties van deelnemers om de effecten ervan te meten, lijken ze het meetbare stelselmatig op te rekken en uit te breiden. Cultuur in antropologische zin wordt dan wel niet direct gemeten, maar wel aspecten die onrechtstreeks raken aan de kern van dit brede begrip. De opgespoorde onderzoeken kunnen daarover slechts indirect iets laten weten.

Om de gemeten effecten nu in kaart te brengen en het opsporen van onderzoeken bevattelijk te houden, maakten we gebruik van de matrixcoördinaten zoals in de inleiding weergegeven. Welk bewijs voor de werkzaamheid van cultuur wordt geleverd of welke aannames bestaan over de waarde van cultuur (al dan niet gesteund door wetenschappelijk bewijs)? We onderscheidde uiteindelijk de volgende vijf thema's:

- Cognitieve effecten
- Gezondheid
- Ervaringswaarden
- Economische effecten
- Sociale effecten

De volgorde van deze thema's en daarmee ook de opbouw van hoofdstuk II werd ons ingegeven door een – toegegeven – antropocentrisch perspectief. We beginnen bij het menselijke brein, gaan vervolgens na wat cultuur doet met mentale en fysieke gezondheid van individuen om daarna te kijken welke waarden mensen nog zoal toeschrijven aan cultuur- en kunstparticipatie. Vervolgens hebben we aandacht voor hun beurs, maar ook de welvaart die georganiseerde cultuur een stad, land of gemeenschap kan

bijbrengen. We landen ten slotte bij het globale sociale weefsel en kijken hoe georganiseerde cultuur hierop kan ingrijpen.

Met betrekking tot ieder thema voorzien we een gelijkaardige opbouw. Telkens kijken we naar gangbare definities, vermelden de actueel gebruikte veronderstellingen met betrekking tot de aangehaalde thema's (bijvoorbeeld de opvatting dat cultuurparticipatie tot meer sociale cohesie zou leiden), en brengen vervolgens het onderzoek in kaart dat die veronderstellingen empirisch onderbouwt of weerlegt. Daarbij besteden we eveneens bij regelmaat aandacht aan de problemen die de gevonden studies oproepen (bijvoorbeeld omtrent causaliteit).

Voor onze inventarisatie is vooral gekeken naar het meest actuele en relevante onderzoek. Het onderzoek heeft een internationale scope met een focus op het Verenigd Koninkrijk, Nederland - twee landen die ondertussen een sterke evidence-based beleids-traditie kennen en waar dus ook veel onderzoek valt te vinden. Daarnaast vonden we ook relevante onderzoeken uit Italië en de Verenigde Staten, en uiteraard is het Vlaamse cultuuronderzoek in de inventarisatie betrokken.

Zoals in de inleiding aangegeven hebben we bij onze zoektocht in de eerste plaats gefocust op peer-reviewed publicaties om een zekere wetenschappelijke benadering te garanderen. Maar de gegevens die we daarmee konden opgraven waren soms nogal beperkt. Daarom nemen we ook empirisch materiaal mee uit onderzoeksrapporten en –verslagen. Over de kwaliteit hiervan hoopten we ons te verzekeren met het al dan niet goede wetenschappelijke onthaal van deze onderzoeken, en via de inbedding van de onderzoekers in wetenschappelijke instituten.

In een slotparagraaf komen we terug op de inleiding van dit hoofdstuk. We stellen een aantal meer fundamentele vragen over de notie 'evidence base' zelf. Wat zijn de beperkingen van dit soort onderzoek? Wat zegt het over de maatschappelijke waarde dat voor de legitimering van (de overheidssteun voor) cultuur hard bewijs moet worden gezocht? In essentie gaat het hier om de vraag hoe intrinsieke of ervaringswaarden zich ten opzichte van de waarden op andere vlakken verhouden.

Laten we ten slotte opmerken dat zowel de toon, stijl als de inhoud van dit hoofdstuk nogal afwijkt van die van hoofdstuk I en III. Terwijl in die twee hoofdstukken de interpretatieve en theoretische insteek toestaat om op conceptueel-argumentatieve basis een duidelijke koers uit te zetten, is hoofdstuk II met handen en voeten gebonden aan definities, operationalisering en empirische bevindingen die door een bont gezelschap van onderzoekers werden gearticuleerd. Dat maakt het tweede hoofdstuk op zijn minst minder rechtlijnig dan I en III. Dat het ene thema bovendien uitgebreider wordt behandeld dan het andere heeft tevens te maken met onze gebondenheid aan de gevonden studies. Zo zal blijken dat er aan cognitieve effecten minder ruimte besteed wordt dan aan sociale effecten. Over sociale effecten van cultuur bestaat er nu eenmaal al een veel langere onderzoekstraditie dan over cognitieve.

De samenhang tussen de drie hoofdstukken wordt bepaald door de ondersteuning die de definities en mechanismen in het eerste hoofdstuk aan het tweede hoofdstuk ter duiding bieden, en de empirische bevindingen uit hoofdstuk II oriënteren dan weer de richting van hoofdstuk III. Die wisselwerking leverde ons alvast de nu volgende resultaten op.

2.1. Cognitieve effecten

2.1.1. Cognitive engineering en metacognitie

Cultuur kan als een cognitieve activiteit van de mens beschouwd worden. Merlin Donald (2006: 4) noemt het zelfs *cognitive engineering*: cultuur is bedoeld om de geest van het publiek te beïnvloeden. Als we over het gebruik van de nogal oubollige ‘geest’ spreken, wordt doorgaans aan het brein gerefereerd als een samenhangend geheel van cognitieve processen, zoals waarneming (perceptie), geheugen, ruimtelijk inzicht, emoties, etc. Met cognitieve effecten van cultuur doelen we dus op de impact van cultuurbeleving op deze geestelijke vermogens. Levert cultuurdeelname kennis op of levert het vaardigheden op cognitief terrein zoals waarnemen, classificeren, (logisch) redeneren, analyseren? Of, vanuit de schoolomgeving gedacht: draagt cultuurdeelname bij aan prestaties in andere vakken dan de kunstvakken?

Donald benadrukt dat de meeste cultuurvormen ook metacognitief van aard zijn: ze zijn bedoeld voor zelfreflectie. Hoewel metacognitie doorgaans als een individuele capaciteit wordt beschouwd, benadrukt Donald dat cultuur juist een rol heeft als collectief instrument voor zelfreflectie en een gedeelde bron is voor culturele identiteit.

2.1.2. Onderzoek naar cognitieve effecten

In het recente onderzoek naar cultuureducatie wordt de nadruk gelegd op de vraag wat cultuur precies is in relatie tot educatie. Het project *Cultuur in de Spiegel* (Heusden, 2010) gebruikt de meest recente inzichten waarbij ervan wordt uitgegaan dat participatie in cultuur beschouwd moet worden als een proces dat bijdraagt aan zelfreflectie van en over de samenleving. Het denken binnen *Cultuur in de Spiegel* is dus in hoge mate gebaseerd op Donalds definities. Cultuur is een van de vormen waarin de samenleving over zichzelf reflecteert. Om terug de concepten uit ons eerste hoofdstuk aan te halen: cultuur is dus een van de bevoorrechte plekken waar zowel op processen van socialiseren, kwalificeren als op subjectiveren zelfreflectieve kennis wordt aangeemaakt. Bij cultuureducatie staat dan centraal hoe de mens door middel van cultuur op zijn eigen cultuur reflecteert. Voor het cultuuronderwijs komt daarmee de vraag aan de orde welke vaardigheden in dat proces van zelfreflectie emergeren en hoe het onderwijs bijdraagt aan de opbouw van deze vaardigheden. In *Cultuur in de Spiegel* staan de volgende vier vaardigheden centraal:

- (Zelf)waarneming
- (Zelf)verbeelding
- (Zelf)conceptualisering
- (Zelf)analyse

Deze vier vaardigheden zijn gerelateerd aan elkaar en bouwen cumulatief op elkaar: geen analytisch vermogen zonder conceptualisering, geen conceptualisering zonder verbeelding en geen verbeelding zonder waarneming. Het onderzoek *Cultuur in de Spiegel* is er echter niet op gericht empirisch bewijs voor de bijdrage van cultuurparticipatie te leveren.

Onderzoek dat wel empirisch bewijs voor de samenhang tussen cultuur en cognitie probeert te geven, focust op muziek (Forgeard et al., 2008). Het is aangetoond dat het leren bespelen van een muziekinstrument bijdraagt aan de ontwikkeling van:

- Fijne motoriek
- Auditief vermogen
- Vocabulaire
- Non-verbaal redeneren

Het onderzoek geeft verder aan dat er geen aantoonbaar effect is op domeinen buiten de muziek zoals ruimtelijke vaardigheden en wiskunde. De vraag rijst of een effect zoals het grotere vocabulaire van musicerende kinderen niet ook een selectie-effect is: het leren van een muziekinstrument is 'gewoner' in hogere sociale milieus. Greitemeyer (2011) rapporteert de resultaten van experimenteel onderzoek naar de cognitieve effecten van het luisteren naar muziek. Hij onderzocht verschillen tussen mensen die naar prosociale muziek luisteren (liedteksten die positief zijn over de samenleving, zoals 'Ein bisschen Frieden') en neutrale muziekteksten. Luisteren naar dergelijke muziek heeft een positieve impact op agressieve cognitie, affect en gedrag. Zijn onderzoek was geïnspireerd op eerder onderzoek naar de effecten van agressieve muziek en videogames op antisociaal gedrag (ook die correlatie bleek positief).

De veronderstelling dat kunstervaring samenhangt met cognitieve vermogens wordt in recente studies van het brein, onder meer op basis van neuro-imaging technologie, bevestigd (Pöppel et al., 2013; Preminger, 2012). Nu onderzoekers kunnen zien welke delen van het brein geactiveerd worden tijdens de ervaring of beoefening van verschillende kunstvormen, kunnen zij ook verbanden leggen tussen kunstervaring (en actieve beoefening) en hogere cognitieve functies zoals waarnemingsvermogen en het ontwikkelen van een identiteit.¹

Hoewel we een beperkt aantal studies op het neurologische terrein vonden, lijkt voorlopig de stelling gerechtvaardigd dat cultuur in de vorm van kunstreceptie en actieve deelname bijdraagt tot het opbouwen van zelfreflectieve kennis.

Tot slot is de vorig jaar verschenen studie van de Organisation for Economic Co-operation and Development (Winner et al., 2013) interessant. De studie biedt een overzicht van het bestaande empirisch bewijs voor de cognitieve effecten van cultuureducatie uit elf taalgebieden. De studie ging uit van de veronderstelling dat in de toekomstige economie naast technische vaardigheden het ontwikkelen van het (creatief) denken en sociale vaardigheden van belang zijn om de economie duurzaam innovatief te maken. De onderzoekers inventariseerden het bewijs voor de bijdrage van cultuureducatie aan deze vaardigheden. Het bewijs is samengevat in de tabel bij dit hoofdstuk (zie bijlage). De onderzoekers beoordelen het empirisch bewijs zelf echter als mager. Niet zozeer omdat cultuureducatie de beoogde bijdrage niet zou kunnen leveren maar omdat niet alle genoemde vaardigheden ook terugkomen in impactstudies en omdat veel studies niet in staat zijn causale verbanden aan te tonen. Immers, als er een positieve correlatie is tussen deelname aan cultuurvakken en bijvoorbeeld schoolprestaties (en die correlatie blijkt te bestaan), kan dit goed komen doordat juist de betere leerlingen de tijd hebben om aan deze vakken deel te nemen. Ook zijn de genoemde vaardigheden – met name creativiteit – lastig te meten. De onderzoekers concluderen daarom dat wellicht de belangrijkste legitimatie voor cultuuronderwijs niet in de transfer naar buiten de cultuur gelegen vakken en vaardigheden ligt. Zij vinden cultuur een eigen manier van kennen van de wereld die leerlingen de mogelijkheid biedt op hun bestaan te reflecteren en betekenis te verlenen aan hun ervaringen. Kortom, cultuureducatie speelt een belangrijke rol om te leren reflecteren over processen van zingeving aan zichzelf en aan zichzelf in de (sociale) wereld.

2.2. Gezondheid

2.2.1. Mentaal en fysiek welzijn

Onze speurtocht naar onderzoeken die de effecten van cultuur empirisch onderbouwen leverde een interessante (sub)categorie op: gezondheid. In een samenleving waarin de maatschappelijke en economische aspecten van gezondheid steeds belangrijker worden als gevolg van bijvoorbeeld de vergrijzing en oplopende zorgkosten, is het niet vreemd dat er veel aandacht bestaat voor de vraag naar hoe de gezondheid van mensen verbeterd kan worden. Dit loopt parallel met een steeds grotere nadruk op de 'eigen verantwoordelijkheid' van individuen als het gaat om hun mentale en fysieke conditie. De laatste jaren is op het wetenschappelijk gebied de aandacht voor de effecten van cultuur-participatie toegenomen, wat resulteerde in diverse studies waarin de relatie tussen cultureel participatiegedrag, gezondheid en welzijn worden onderzocht. We willen hier zeker niet de indruk wekken dat dit een nieuw thema is in de wetenschap, wel is duidelijk dat er op dit gebied een verschuiving heeft plaatsgevonden. Een groot deel van de eerder uitgevoerde studies betreft vooral de effecten van bijvoorbeeld kunst en cultuur in de vorm van creatieve therapie, het tonen van kunst in ziekenhuizen en het effect van kunst en cultuur op hele specifieke doelgroepen. Recentelijk is het onderzoek verschoven in de richting van omvangrijke studies op regionaal en nationaal niveau die trachten inzicht te bieden in het verband tussen cultureel participatiegedrag en gezondheid. Aan de hand van data verzameld via bevolkingssurveys wordt dan getracht deze relatie vast te stellen en eventueel te analyseren. Gezondheid wordt binnen die onderzoeken overigens breed gedefinieerd en omvat zowel lichamelijke en/of geestelijke gezondheid, gevoelens van welzijn en tevredenheid met het leven. Een van de redenen voor het feit dat dergelijk omvangrijk onderzoek pas relatief kort geleden op gang gekomen is, lijkt te liggen in de enorme complexiteit van de relatie:

“Since well-being is a complex multi-factorial phenomenon which is the effect of the interaction of many, mutually influencing variables, it is very difficult to understand the net impact of a specific factor in such a tangled interplay. For this reason, new statistical models able to deal with several interacting factors and to sort out their specific roles and characteristics are needed.” (Grossi, 2012, 131)

2.2.2. Bruto Nationaal Geluk

Dankzij methodologische en wellicht ook technologische innovaties is het empirisch bewijs gegroeid dat culturele betrokkenheid in het algemeen invloed heeft op de tevredenheid van mensen met betrekking tot gezondheid en leven. Het is opvallend dat in de maatschappelijke discussie over de waarde van cultuur, dit thema (nog) nauwelijks gehoord wordt. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat de Vlaamse minister-president in 2010 nog zijn opening van het parlementaire jaar begint met de ambitie om voor het 'bruto nationaal geluk' van de Vlaming te willen zorgen, maar dit dan vervolgens haast volledig laat afhangen van economische maatregelen. Dat is te meer opmerkelijk omdat onderzoek heeft uitgewezen dat economische groei vanaf een bepaald maatschappelijk welvaartspeil absoluut niet bijdraagt tot algemeen geluk, integendeel (zie bijvoorbeeld Bauman, 2008). De hoogconjunctuur van depressies en zelfmoordcijfers in een regio met een hoog welvaartsniveau als Vlaanderen liegen er alvast niet om. De sleutel tot geluk moet wellicht elders gezocht worden dan in economische welvaart. Of, er zijn toch op zijn minst nog andere factoren die een belangrijke bijdrage leveren aan een geluksgevoel. Het door ons opgespoorde onderzoek laat alvast begrijpen dat zowel de mentale als de fysieke gezondheidsconditie van een bevolking wel eens veel meer met de culturomgang kan te maken hebben. Aan de hand van drie omvangrijke studies uit Noorwegen, Schotland en Italië kunnen we alvast hard maken dat cultuurdeelname wel degelijk effect heeft op de (subjectief ervaren) gezondheid van mensen.

2.2.3. Gezondheid, een kwestie van cultuur

Zo vertrekt het door Cuypers et al. (2012) in Noorwegen uitgevoerde onderzoek van de hypothese dat cultureel gedrag een indicator is voor een betere gezondheid. Binnen het onderzoek is onderscheid gemaakt tussen creatieve en receptieve culturele activiteiten. Onder creatieve culturele activiteiten wordt de actieve deelname aan het creatieproces verstaan (zelf schilderen, zingen) maar ook meer algemeen sociale activiteiten zoals het bezoeken van een (nacht)club en verenigingsactiviteiten en sportieve

tijdsbesteding. Receptieve culturele activiteiten betreft die activiteiten waarin de deelnemer als 'ontvanger' participeert (bezoeken van een tentoonstelling of concert). Daarnaast hebben de onderzoekers getracht inzicht te krijgen in de mate waarin er verschillen op basis van geslacht zichtbaar zijn. De uitkomsten van het onderzoek laten zien dat deelname aan zowel receptieve als creatieve culturele activiteiten significant gerelateerd is aan een goede gezondheid, minder gevoelens van bezorgdheid en depressie en een hogere tevredenheid met het leven. Een opvallende uitkomst is dat juist deelname aan receptieve culturele activiteiten een sterkere relatie vertoont dan de creatieve culturele activiteiten. Daarbij is deze relatie sterker bij mannen dan bij vrouwen.

In navolging van de Noorse studie is in Schotland een soortgelijk onderzoek gestart (Leadbetter en O'Connor, 2013). Sinds 2009 wordt in de Scottish Household Survey zowel gevraagd naar gezondheid als naar cultureel consumptiegedrag. Dit maakt het mogelijk om uit bevolkingsonderzoek data te verzamelen die iets zeggen over de relatie tussen deelname aan cultuur en gezondheid. Hoewel in deze studie ook sportdeelname meegenomen is, hebben de onderzoekers wel een onderscheid aangebracht tussen cultuur en sport. Dit betekent dat de uitkomsten voor cultuur geïsoleerd kunnen worden.

Het onderzoek toont aan dat, ook na controle op andere relevante factoren zoals leeftijd, economische positie, opleidingsniveau, chronische ziekte of lichamelijke beperkingen en roken, mensen die deelnemen aan culturele activiteiten 38% vaker aangeven gezond en tevreden met hun leven te zijn dan mensen die niet deelnemen. Voor bezoekers van culturele locaties en evenementen ligt dit verschil zelfs op 60%, maar dit laatste hoge percentage wordt wellicht vertekend door het feit dat mensen die zich niet gezond voelen waarschijnlijk ook minder geneigd zijn een culturele locatie te bezoeken. Deze opmerking kan echter niet voor het hele onderzoek worden doorgetrokken. Dat om cultureel actief te kunnen zijn enige mate van gezondheid noodzakelijk is, lijkt bijvoorbeeld nogal evident, zoals in het geval van de bevinding van de onderzoekers dat mensen die in dans participeerden 62% vaker aangeven gezond en tevreden te zijn dan mensen die dat niet deden. Maar de uitkomst dat ook lezers vaker (33%) aangeven zich gezond te voelen dan niet-lezers spreekt in dit geval letterlijk boekdelen. Lezers scoort hiermee nog hoger dan bijvoorbeeld museum- (20%) en theaterbezoek (25%). Laten we overigens

met klem herhalen dat de onderzoekers controleerden voor ziektes, lichamelijke beperkingen en risicogedrag inzake gezondheid, wat nogmaals aangeeft dat cultuurparticipatie een wezenlijke bijdrage kan leveren aan de gezondheidservaring. De studie levert dus bewijs dat er een (positief) verband bestaat tussen cultuurdeelname en de manier waarop mensen hun gezondheid en leven ervaren. Juist in dat *ervaren* schuilt uiteraard ook een zekere beperking van dit soort studies. Het onderzoek meet namelijk niet de gezondheid van mensen, maar de manier waarop mensen zelf hun gezondheid ervaren. De vraag is wat dit zegt over hun werkelijke (fysieke) conditie. En toch gaan veel onderzoekers uit van een sterke relatie tussen subjectieve gevoelens van welzijn en gezondheid. Het mag wel overtuigend klinken dat dit zeker wat mentale gezondheid betreft, geen te verwaarlozen factor is.

Grossi et al. (2012) richten zich in hun studie vooral op het verband tussen (toegang tot) culturele activiteiten en mentaal welzijn. Het onderzoek is gebaseerd op data verzameld uit een steekproef van 1500 Italiaanse burgers. Deze steekproef is representatief voor de Italiaanse bevolking. Deelnemers aan het onderzoek kregen een standaard vragenlijst met betrekking tot psychologisch welzijn en een vragenlijst over de frequentie van deelname aan 15 verschillende culturele activiteiten voorgelegd. Diverse andere bekende factoren (zoals bijvoorbeeld werk, leeftijd, inkomen, sociale positie en opleiding) die invloed uit kunnen oefenen op het mentale welzijn werden weer in het onderzoek gecontroleerd. Ook voor deze studie geldt dat de culturele activiteiten erg breed gedefinieerd worden. Het betreft hier niet alleen het bezoeken van concerten of kunsttentoonstellingen, maar bijvoorbeeld ook het kijken naar of deelnemen aan sport en meer algemeen sociale activiteiten. In de studie wordt geconcludeerd dat toegang tot en deelname aan culturele activiteiten, na de aanwezigheid of juist afwezigheid van ziektes, de belangrijkste determinant is als het gaat om het psychologisch welzijn van mensen. Cultuurdeelname weegt zwaarder op welzijn dan andere factoren als werk, inkomen, opleiding en sociale positie. Daarbij komen de onderzoekers tot de conclusie dat bij mannen dit effect nog sterker is dan bij vrouwen.

Een opvallend detail is de vergelijking die gemaakt is tussen niet-zieke en zieke mensen. De onderzoekers hebben in eerste instantie bekeken of een hogere frequentie

in deelname aan culturele activiteiten ook leidt tot een hogere mate van welzijnsbevinden. Bij niet-zieken is dat het geval. Maar frapant is de vergelijking met mensen die al ziek zijn. Ook daar tonen de onderzoekers aan dat er een significante toename in welzijnsgevoel is. Dat is zelfs nog sterker dan bij de niet-zieke mensen. De vaststelling is vooral interessant vanwege de eerder besproken kritiek op dergelijke onderzoeken, met name dat de kans bestaat op een vertekend beeld door de mogelijkheid dat vooral gezonde mensen deelnemen aan culturele activiteiten. Deze uitkomst laat juist zien dat een hoge mate van cultuurdeelname van positieve invloed is op het gevoel van welzijn van zowel zieke als niet-zieke mensen. Overigens heeft de samenstelling van de culturele activiteiten geen invloed op het welzijn. Cultureel omnivoorgedrag heeft geen effect, alleen de frequentie van de activiteiten.

Het onderzoek van Grossi et al. is interessant omdat het cultuurdeelname beschouwt in relatie tot andere factoren die van invloed zijn op psychologisch welzijn en er overtuigend in slaagt aan te tonen dat deelname aan culturele activiteiten, na gezondheid, de belangrijkste welzijnsindicator is. De onderzoekers stellen dat cultuurdeelname past in de actieve levensstijl die vereist is als het gaat om mentaal en fysiek welzijn. Deze proactieve benadering van cultuur verklaart ook de opname van sport in de lijst van culturele activiteiten. Voor een algemeen gevoel van welbevinden, gaat het erom dat mensen participeren in betekenisvolle activiteiten die al hun menselijke vermogens uitdagen. Culturele activiteiten nemen daarbinnen een belangrijke plaats in. Vooral bij ouderen werkt de sociale dimensie van de cultuurparticipatie als een prikkel om actief te blijven.

Binnen deze bespreking van de relatie tussen cultuurdeelname en welzijn is hoofdzakelijk aandacht besteed aan de effecten op individueel niveau. Dit is voor een groot deel ingegeven door de aard van het besproken onderzoek. Het gaat binnen deze studies veelal over de vraag hoe mensen zelf hun gezondheid en welzijn ervaren. Dat blijft dus een subjectieve en hoogst individuele ervaring, maar zoals ondertussen algemeen geweten, heeft deze subjectieve ervaring wel degelijk invloed op ziektegedrag en ook op gebruik van medische infrastructuren die geen onbeduidende economische weerslag heeft.

2.3. Ervaringswaarden

2.3.1. Intrinsieke en extrinsieke waarden

Met de term ervaringswaarden doelen we op die waarden die participanten aan kunsten, cultuur en erfgoed toekennen als ze een schouwburg, museum of galerie bezoeken, een boek lezen of de bibliotheek frequenteren. In navolging van Van Maanen (2009) maken we onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke waarden. Intrinsieke waarden zijn waarden die ontstaan als gevolg van het feit dat een bezoeker 'zich mentaal verbindt' aan het object van kunst, cultuur of erfgoed. Met andere woorden: deze waarden ontstaan niet zonder het kunstwerk, de artefacten uit het verleden of de informatie die een boek of bibliotheekwebsite beschikbaar maakt. Extrinsieke waarden zijn niet afhankelijk van die mentale verbinding. Het gaat dan om sociale waarden of economische waarden (voor de individuele deelnemer of gebruiker). Het cultuurbezoek kan aanleiding zijn voor ontmoetingen met vrienden of familie. Via bibliotheekbezoek komt men eventueel ook in contact met andere mensen en wordt mogelijk sociaal isolement voorkomen. Dergelijke waarden kunnen bijvoorbeeld ook in sportbeleving (zowel actief als passief) worden gerealiseerd. De extrinsieke waarden zijn vaak zeer sterk verbonden met intrinsieke en kunnen een belangrijk deel van de motivatie van cultuurparticipanten uitmaken. Zij zien het museumbezoek als een gezellige manier om de zondagmiddag met vrienden door te brengen. Het museum beschouwt de expositie echter vaak als een middel om informatie en betekenis over een bepaalde cultuur over te dragen. Terwijl we in de andere paragrafen van dit hoofdstuk vooral stilstaan bij extrinsieke waarden, zullen hier hoofdzakelijk de intrinsieke ervaringswaarden worden belicht. Maar aangezien deze soms enkel maar analytisch en niet in de beleefde werkelijkheid vallen te onderscheiden, komen hier in de rand soms ook extrinsieke waarden terug.

Ervaringswaarden moeten onderscheiden worden van andere bekende definities van het begrip waarde. Zo wordt in de marketing gesproken over waarde van goederen en diensten en worden participanten veeleer als consumenten onderscheiden op basis van de behoeften die zij met de consumptie ervan bevredigen, i.e. op basis van de motivaties die zij voor cultuurdeelname hebben. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om sociale

waarden (men komt samen met vrienden), educatieve waarden (men bezoekt een museum om iets te leren over bijvoorbeeld geschiedenis of een kunstenaar), of omdat men door kunstbezoek verrast wil worden. In de marketing heten dit eindwaarden, wij zullen deze aanduiden met motivaties. Dat wil overigens niet zeggen dat de definitie vanuit de marketing niet relevant is voor ons onderzoek. Deels gaat het namelijk om de realisatie van intrinsieke ervaringswaarden (bijv. bij educatieve waarden en bij de behoefte om verrast te worden).

Daarnaast is van belang op te merken dat er sprake is van overlap met de hierboven al besproken cognitieve waarden. De ontwikkeling van zelfwaarneming en –reflectie is dermate verbonden aan de *kunstzinnige* ervaring – we gebruiken het begrip hier even in een zeer enge definitie waarbij alleen die ervaringen die uitdagend (onmaat) zijn voor bezoekers als kunst worden gekenschetst – dat zij tot de intrinsieke waarden van cultuur gerekend moeten worden. Voor ons onderzoek is die strikte kunstdefinitie niet noodzakelijk. Ook de ervaringswaarden van niet-uitdagende ervaringen en bijkomende functies zijn relevant, evenals de extrinsieke waarden overigens. Deze bespreken we echter in de paragrafen sociale en economische waarden.

2.3.2. Publieksonderzoek: achtergrond en ervaring

Motivaties voor cultuurparticipatie en het optreden van of realiseren van ervaringswaarden kan het meest nauwkeurig op basis van publieksonderzoek worden vastgesteld. Binnen het publieksonderzoek onderscheiden we twee soorten. Waar publieksonderzoek in het verleden vooral focuste op het schetsen van het profiel van de (typische) gebruikers van cultuur (bijvoorbeeld participatieonderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) in Nederland) en eventueel het blootleggen van drijfveren of determinanten voor cultuurparticipatie (wat zegt de bezoeker bij cultuur te zoeken?) zijn er recenter pogingen ondernomen om de ervaringswaarden bloot te leggen. Een derde thema binnen het onderzoek naar de ervaringswaarden van kunsten, cultuur en erfgoed gaat specifiek in op de actieve vormen van cultuurbeoefening: amateurkunst en sociaal-culturele projecten. Beide thema's worden besproken in de paragraaf 'sociale effecten'.

Het publieksonderzoek dat achtergronden en motivaties wil blootleggen, lijkt misschien op het eerste gezicht minder geschikt voor het opbouwen van een legitimatie voor cultuurbeleid. Het gaat immers niet om onderzoek naar welke waarden bij cultuurparticipatie effectief worden gerealiseerd, maar om welke waarden consumenten belangrijk vinden als zij culturele activiteiten bezoeken. Het geïnventariseerde onderzoek biedt zicht op het feit dat zowel sociale als intrinsieke motivaties tot cultuurbezoek leiden. Het publiek zoekt dus wel degelijk artistieke (of intrinsieke) waarden zoals uitgedaagd worden, emotioneel geraakt worden, maar ook sociale waarden (uitgaan, gezamenlijke beleving).²

In die zin is cultuur belangrijk als mogelijkheid om elkaar te ontmoeten en zaken te delen (in gemeenschap). De vraag is echter of een dergelijke mix van motivaties niet ook bij meer populaire cultuurvormen aanwezig is. Het lijkt ons reëel te veronderstellen dat dit zo is, maar het publieksonderzoek in deze sectoren hebben we niet kunnen betrekken in onze analyse.

Wel blijkt er publieksonderzoek te bestaan dat een brede kunstdefinitie hanteert en dat geen onderscheid maakt tussen hoge en lage kunst (zie bijvoorbeeld Foreman-Wernet en Dervin, 2011). In Vlaanderen is op dit gebied onderzoek gedaan naar de betekenis en beleving van boeken en lezen (Synovate, 2011). Binnen het kader van onze onderzoeksopdracht is vooral het deel over de motivaties van lezers relevant. Uit de studie blijkt dat lezers vooral lezen om te relaxen, zaken uit te diepen of te verkennen. In termen van de effecten zoals wij ze in dit hoofdstuk definiëren, hebben we het over persoonlijke waarden die op cognitief vlak of op het vlak van gezondheid liggen. Ook is het onderzoek van Colpaert et al. (2007) naar de bezoekers van bibliotheken en cultuurcentra van belang. Het onderzoek schetst dat bezoekers van deze voorzieningen ingedeeld kunnen worden in diverse typologieën op basis van het soort activiteiten waar ze aan deelnemen en hoe ze dat doen. Ze geven onrechtstreeks een beeld van de interesses en de motieven van hun gebruikers. De 'leergierigen' bijvoorbeeld hebben een voorkeur voor het vormingsaanbod in het cultuurcentrum en zijn fervente bibliotheekgebruikers, m.a.w. een focus op het cognitieve. De 'sociofielen' participeren in hoge mate aan de bibliotheek en aan alle activiteiten in een cultuurcentrum, zoals tentoonstellingen, verenigingsactiviteiten, repetities et cetera, maar het minst aan het podiumgebeuren. Bij dit type primeert de sociale dimensie.

Het onderzoek dat op basis van de Participatiesurvey 2009 is gedaan, plaatst een belangrijke kanttekening bij vaststellingen als bovenstaande. Zoals gekend is bezoek aan cultuurvoorzieningen (althans gesubsidieerde voorzieningen) sociaal ongelijk verdeeld. Met name onderwijs is een goede voorspeller voor deelname aan deze voorzieningen. Hoger opgeleiden zijn oververtegenwoordigd in het publiek. Dit doet zich ook voor bij de Vlaamse cultuurinstellingen die het meest gericht zijn op gelijkheid: de cultuurcentra en de bibliotheken. Zij worden door 28% resp. 33% van de bevolking bezocht. Daarbij zijn mannen en lager opgeleiden in de minderheid. Wel is een nuancering aan de orde: de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden geldt alleen voor universitair geschoolden. De participatieverschillen bij andere onderwijstypen worden door andere factoren dan onderwijs verklaard (zie De Laet et al. 2011).

Verschillende onderzoekers uitten hun ontevredenheid over de bestaande methoden voor publieksonderzoek. De ontevredenheid betreft vooral de constatering dat het onderzoek geen gegevens oplevert die geschikt zijn om over de effecten van cultuur te spreken in het kader van het opbouwen van een evidence base voor het cultuurbeleid, omdat de kwaliteit van de kunsten vooral wordt geëvalueerd vanuit het perspectief van de makers (professionele productkwaliteit) of vanuit extrinsieke uitkomsten zoals economische impact (zie o.m. Radbourne et al. 2010 en Walmsley, 2012). Door Jennifer Radbourne en haar collega's is veel energie gestoken in het ontwikkelen van geschikte methoden voor publieksonderzoek die hier wel een antwoord op kunnen bieden (zie Radbourne et al., 2013). Voorbeelden zijn het Wolf-Brown onderzoek in de VS (zie Brown en Novak, 2013) en het onderzoek van de STEP groep (Wilders (2011) en Van Maanen et al., 2013)³.

Bij dit onderzoek ligt momenteel een focus op de podiumkunsten. De Wolf-Brown methode is in Nederland ook toegepast op de beeldende kunst⁴ en er wordt vergelijkbaar onderzoek naar de ervaring van film voorbereid⁵.

We kunnen dus van een nieuwe benadering van de kunstervaring spreken die breder ingang aan het vinden is. De onderzoeksmethoden die worden gebruikt betreffen vooral kwalitatief en kwantitatief publieksonderzoek.

Het belang van dit onderzoek is gelegen in drie zaken. Ten eerste worden claims voor de waarde van kunst vanuit de *Bildung*-traditie (gebaseerd op Schiller) empirisch ondersteund. Inderdaad ervaren participanten kunst als een verrijking en als verruiming van denkkaders, de belangrijkste intrinsieke waarde van kunst (alhoewel respondenten zelf beschaving als waarde niet noemen). Zo laten de onderzoeken van Brown en Novak (2013) zien dat kunstzinnige waarden zoals het uitgedaagd worden, anders over de wereld na te denken, volledige immersie in de ervaring en emotionele betrokkenheid bij acteur of dansers zich daadwerkelijk voordoen volgens theaterbezoekers. Wilders (2011) toont aan dat een hoge score op dergelijke waarden – ook de uitdaging in de kunstervaring – samenhangt met een hogere waardering voor de theater- of dansvoorstelling.⁶ Van Maanen et al. (2013) bouwen voort op deze traditie en proberen de betekenis van theater in een provinciestad: het Nederlandse Groningen. Het onderzoek is een tussenrapport voor vergelijkend onderzoek in andere Europese provinciesteden zoals Tallinn (Estland), Aarhus (Denemarken) en Debrecen (Hongarije). Naast een socio-demografische schets van het gebruik van theater in de stad (ze schatten dat ca. 10% van de volwassen bevolking theater bezoekt, zowel commercieel geproduceerd als gesubsidieerd) bevatte het onderzoek een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van de ervaringen. Zij concluderen dat bezoekers vooral vermaakt willen worden en de professionaliteit of het vakmanschap van optredenden waarderen. De uitdagende aspecten van een typische kunstervaring spelen een veel minder grote rol. Of in onze terminologie: theaterparticipatie dient volgens deze studie vooral ter socialisatie en kwalificatie, en wordt veel minder bezocht omwille van zijn potentieel subjectiverende functie.

Ten tweede brengt het onderzoek intrinsieke noties als ‘spanning’, ‘onderdompeling’, ‘ontsnappen aan de realiteit’ in kaart. Dit zijn overigens intrinsieke waarden die niet uniek zijn voor kunsten en cultuur, ze kunnen ook bij het kijken naar een sportwedstrijd worden gerealiseerd. Het lijkt er echter wel op dat dergelijke ervaringswaarden de realisatie van de eerder genoemde intrinsieke waarden versterken. Een voorstelling die matig boeit bijvoorbeeld, blijkt ook lager te scoren op het realiseren van waarden zoals het aangesproken worden om diepliggende overtuigingen of het ter discussie durven stellen van stevig gewortelde opvattingen (Wilders, 2011). Dit is een indicatie – en niet

meer dan dat – dat esthetische kwaliteit in de zin van goed vakmanschap een versterkende factor is voor het realiseren van waarden die aan de kern van kunst raken, met name het genereren van een ‘onmaat’ en daarmee dus ook aanzetten tot subjectivering.

Ten derde worden intrinsieke waarden in relatie met extrinsieke waarden onderzocht. Het onderzoek naar het luisteren naar live jazz (Pitts, 2013) is hiervan een goed voorbeeld. Sociale waarden en intrinsieke waarden komen samen en tegelijkertijd voor. Individuele bezoekers verschillen in de mate waarin ze beide soorten waarden zoeken en realiseren. De een hecht meer aan de sociale waarden, de ander komt meer om naar specifieke musici te luisteren. Het onderzoek naar de impact van hedendaagse kunst in Limburg (Moons et al., 2013) geeft aan dat emotionele betrokkenheid bij het verleden een belangrijke factor is in het ervaren van de manifestaties. Ook zij registreren dat kunstwerken (in dit geval site-specifieke werken die in het landschap langs wandel- en fietsroutes zijn geplaatst) zowel voor contemplatie en rustpunt als ontmoetingsplek (om af te spreken) worden gebruikt.

Opvallend is dat dit soort onderzoeken zowel voor hoge als lage kunstvormen wordt toegepast. Ook bij de meer populaire kunstvormen kan het voorkomen dat typisch kunstintrinsieke waarden worden gerealiseerd zoals het ter discussie stellen van opvattingen. Het onderzoek van Hanquiet (2013) naar de ervaring van beeldende kunstmusea in België is in dit verband van belang. Zij geeft aan dat op basis van het culturele profiel van de bezoekers (welk soort cultuuruitingen bezoeken de museumbezoekers nog meer) het mogelijk is tot zes profielen van cultuurbezoekers te komen die als interpretatieve communities kunnen worden beschouwd. De bezoekers uit de profielen blijken overeen te komen in het soort waarden dat zij in cultuurbezoek zoeken en realiseren en hoe zij de ervaringen betekenis geven in hun leven. Ervaringswaarden zijn dus beter te begrijpen vanuit deze profielen dan vanuit de (achterhaalde) hoog/laag distinctie.

Kwalitatief onderzoek biedt veel inzicht in de verschillende soorten waarden die het publiek van cultuur beleeft. Duidelijk is dat intrinsieke waarden daadwerkelijk worden gerealiseerd. Kunsten, cultuur en erfgoed leveren emotionele ervaringen die tot contem-

platie kunnen leiden en die gebruikt kunnen worden bij het bevragen en ontwikkelen van een sociale identiteit. De bezoekers waarderen de ervaringen veelal hoog. Ook is duidelijk dat intrinsieke en extrinsieke waarden in sterke samenhang gerealiseerd worden. Sociaal actief zijn met vrienden en familie of het ontmoeten van andere mensen wordt actief gezocht in cultuurbezoek en ook gerealiseerd naast meer intrinsieke motivaties. Het ontmoeten van de ander (ook uit het verleden) is dus een belangrijke waarde van de cultuursector. Bezoekers verschillen in de mate waarin ze intrinsieke of extrinsieke waarden (willen) realiseren. Daarbij is het onderscheid tussen hoge en lage cultuurvormen irrelevant, het gaat om het cultuurprofiel van de individuele bezoeker.

Het onderzoek is echter niet representatief voor het publiek van één soort kunst, laat staan voor de globale cultuurparticipant. Dit soort onderzoek neemt bovendien het bestaande publiek voor hoofdzakelijk de kunsten als uitgangspunt⁷.

Het is echter de vraag of in breder genoten cultuuruitingen zoals popmuziek, film en televisie, niet ook dergelijke waarden gerealiseerd worden. Het onderzoek van Daenekindt en Roose (2014), waar we later op terugkomen, wijst daar immers op. Bovendien wijst al ouder onderzoek naar de ervaring en betekenis van bijvoorbeeld muziek voor het dagelijks leven (DeNora, 2000) en film en televisie (bijvoorbeeld Ang, 1985) of muziekvideo's (zie o.m. Fiske, 1989) er op dat deze cultuuruitingen belangrijke bouwstenen vormen voor het vormen van een identiteit van de gebruikers, m.a.w. dat ook hierin intrinsieke waarden wel regelmatig gerealiseerd worden.

2.4. Economische effecten

Met economische effecten doelen we op de impact van de cultuursector op de economie. Eenvoudig gesteld gaat het dan om de economische meerwaarde die cultuuractiviteiten van allerhande aard kunnen opleveren. Deze impact loopt via verschillende 'routes' die elk op een eigen manier onderzocht worden. Het onderzoek naar economische effecten hebben we aan de hand van deze routes geordend. Omdat in sommige onderzoeken meerdere routes gecombineerd worden, komen ze in de tabel in de bijlage en in onderhavige bespreking soms meerdere keren voor.

2.4.1. Klassieke impactanalyse

Impactanalyse is de oudste vorm van onderzoek naar de economische effecten van de cultuursector. Het gaat dan vooral om de gesubsidieerde sector. Het uitgangspunt voor het onderzoek is dat cultuurinstellingen zelf economische activiteiten ontplooiën: ze nemen mensen in dienst en kopen materialen in (bijvoorbeeld lichttechniek, schilderbenodigdheden en horeca). Dit is de directe en (een deel van) de indirecte werkgelegenheid die culturele instellingen genereren. Wanneer de werknemers van de cultuurinstellingen en van de toeleverende bedrijven hun loon in dezelfde regio besteden, wordt het subsidiebedrag meerdere keren omgezet in de economie, wat de zogenaamde 'multiplier' wordt genoemd. Daarbij worden de aanvullende bestedingen van bezoekers van culturele voorzieningen opgeteld. Een voorbeeld hiervan zijn vervoerskosten (taxi) en hotelovernachtingen bij meerdaagse culturele evenementen. Ook deze bestedingen leiden tot indirecte werkgelegenheid en die leidt weer tot een multiplier. Het uitvoeren van dergelijk berekeningen is ingewikkeld (zie voor een voor niet-economen toegankelijke omschrijving van de methodologie Van Puffelen, 1992 en 1994).

Algemeen wordt het onderzoek van Myerscough (1988) naar de economische betekenis van de Engelse cultuursector als startpunt van dit soort onderzoek beschouwd. In Nederland is dit onderzoek vooral gedaan op het niveau van steden, bijvoorbeeld voor Amsterdam (KPMG 1996) en Groningen (Julien et al. 1997). Van den Hoogen (2010)

constateert echter dat het onderzoek nooit met een volledig juiste methodologische basis is uitgevoerd. Ofwel weggeleffecten naar andere regio's worden niet gewogen, ofwel de grens van de culturele sector wordt niet goed gelegd, ofwel onderlinge leveranties binnen de cultuursector worden niet goed gewogen (en dus dubbel geteld). Deze problemen kunnen tot overschattingen van de effecten op de economie leiden, ze stellen echter niet de basisidee van economische impact ter discussie. De belangrijkste kritiek op dit soort onderzoek is de mate waarin bestedingen van instellingen en van bezoekers wegkleden naar andere regio's. Zo geeft Noordman (2004) bijvoorbeeld aan dat de economische impact van het Lowlandsfestival voor Biddinghuizen maar zeer beperkt is: de hele festivalorganisatie wordt 'ingevlogen' vanuit Amsterdam en de bezoekers verblijven gedurende het festival op een afgesloten terrein en kopen dus geen frietje of andere versnaperingen in het dorp (ze nemen hun eten en drinken vaak zelf mee). Hoe sterker een lokale economie is vernetwerkt met andere regio's en hoe minder een cultuurinstelling gebruikmaakt van lokale leveranciers, hoe kleiner de lokale economische impact. Dat wil uiteraard niet zeggen dat men er in andere regio's of landsdelen economisch niet beter van wordt.

In onze inventarisatie vonden we recent onderzoek in deze traditie in Engeland (CEBR, 2013) waarbij de grootte van de cultuursector zelf wellicht niet echt tot de verbeelding spreekt. Zij maakt slechts 0,48% van de totale Britse werkgelegenheid uit, maar de impact is des te meer verbazend. Geschat wordt dat de sector direct en indirect 1,1% van de totale werkgelegenheid ondersteunt - wat meer is dan het dubbele van het aantal banen dat de sector zelf genereert. Tevens is de sector verantwoordelijk voor circa een derde van de toeristische bezoeken aan het Verenigd Koninkrijk. In 2006 voerden Holden en Jones een vergelijkbaar onderzoek uit naar de economische impact van de musea, bibliotheken en archieven in opdracht van deze sectoren. Zij becijferen de werkgelegenheid en rekenen de tijdsbesteding van vrijwilligers binnen de instellingen als economische factor mee. In Vlaanderen werd dan weer recent een impactstudie uitgevoerd naar de hedendaagse kunst in de provincie Limburg (Moons et al. 2013). De directe economische betekenis van de onderzochte manifestaties stelt echter niet veel voor en ook de multiplier lijkt niet erg groot te zijn, alhoewel deze niet expliciet is onderzocht. Het gaat echter

om een studie naar een zeer beperkt deel van de cultuursector: alleen hedendaagse beeldende kunstmanifestaties. Wel wordt ervan uitgegaan dat het verblijfstoerisme, dat mede steunt op de aanwezigheid van de manifestaties, een hoge economische impact heeft. In Leuven werd via publieksenquêtes bij toeristen in 2009 vastgesteld dat de twee tentoonstellingen in Leuven (M.M van Museum Leuven en de tentoonstelling rond Rogier van der Weyden) voor 112.000 mensen aanleiding was de stad te bezoeken waaronder ca. 10.000 extra verblijfstoeristen. De directe impact wordt geschat op 7,3 miljoen euro. Wat ouder onderzoek troffen we aan naar de economische impact van Mechelen, Stad in Vrouwenhanden (2005) met een geschatte extra directe impact van 6 miljoen en Brugge 2002 (WES, 2003) met een geschatte extra directe impact van maar liefst 42 miljoen euro en investeringen van ca. 100 miljoen. Ook bij deze onderzoeken werd geen multiplier berekend maar uit eerder onderzoek werd deze geschat op minimaal 1,5.

Wat opvalt is dat impactonderzoek momenteel eigenlijk weinig wordt uitgevoerd. Daarvoor kunnen drie redenen worden opgetekend. (1) Dit soort onderzoek vergt ingewikkelde berekeningen (onder meer met input-outputtabellen die de weglekeffecten naar andere regio's in kaart brengen); (2) het bestaan van deze effecten wordt niet meer als de belangrijkste vorm van economische impact van de cultuursector beschouwd; of (3) deze effecten worden voor waar aangenomen.

2.4.2. Imago en *culture-led* regeneratie

Culturele voorzieningen of activiteiten worden ook ingezet om regeneratie van delen van steden op gang te trekken, of als imago om bezoekers van buiten aan te trekken. De beroemde voorbeelden van dergelijke strategieën zijn het Guggenheim museum in Bilbao en Tate Modern op de Southbank in Londen. Maar ook in volkswijken, zoals het Londense Peckham, wordt via architectonische hoogstandjes (in dit geval de nieuwe bibliotheek ontworpen door Alsop architecten) het imago van een stadsdeel opgekrikt om alzo meer economische levenskracht te geven. Holden en Jones (2006) geven aan dat in 60% van de Britse regeneratieprojecten bibliotheken betrokken waren, musea bij

40% en archieven bij 20%. In Vlaanderen zijn de Permekebibliotheek en het MAS in Antwerpen voorbeelden. Maar niet altijd gaat het om investeringen in gebouwen. Zo wordt ook op grassrootsniveau geïnvesteerd in cultuurprogramma's via festivals, of kleinschalige podia of beeldende kunst in de openbare ruimte. Ook grootschalige evenementen zoals de Culturele Hoofdstad van Europa of sportevenementen hebben deze functie. In dit soort gevallen lopen sociale en economische doelen vaak door elkaar. We bespreken het onderzoek naar de specifiek sociale effecten van cultuur in de volgende paragraaf. Hier focussen we op imago-effecten en onderzoek naar wat 'culture-led regeneration' wordt genoemd (Evans, 2005). De definitie van cultuur in dit soort strategieën kan sterk verschillen (Lysgard, 2013). Dat maakt het lastig het onderzoek naar de effecten te vergelijken. Ook levert onderzoek op dit gebied vooral anekdotisch empirisch bewijs voor de werkzaamheid van cultuur: het betreft in hoge mate casusstudies die niet noodzakelijkerwijs een algemene geldigheid hebben (zie voor deze kritiek o.m. Ennis en Douglass, 2011). Veelal zijn dit studies waarbij positieve impact wordt gerapporteerd. Dat roept echter de vraag op wat er is gebeurd met alle projecten waar iets soortgelijks is geprobeerd, maar waar dit niet is gelukt. In dat verband is de studie van Grigoleit et al. (2013) naar een van de cultuurprojecten in het kader van Ruhr2010 een uitzondering. Het is namelijk de enige studie van negatieve impact die we aantreffen. De onderzoekers constateren dat de betrokken kunstenaar zo sterk vasthield aan zijn positie als auteur in het wijkproject dat hij de bewoners van zich vervreemde en zo het opbouwen van positieve impact verhinderde. Andres en Grésillon (2013) die drie (wel geslaagde) casusstudies uit Berlijn, Lausanne en Marseille beschrijven, constateren dat er een trend is weg van het neerzetten van 'flagship buildings' in verlopen stedelijke wijken. Men zoekt daarentegen meer aansluiting bij de bestaande creatieve infrastructuur van een gebied. Zeker als er sprake is van lage huisvestingslasten zijn kunstenaars, creatievelingen of counter-culture leden (o.a. krakers) bereid om een meer duurzame regeneratie te ontwikkelen. Andres en Grésillon onderscheiden alvast drie soorten strategieën:

- *Alternative cultural brownfields*, die voortkomen uit de linkse sociale bewegingen en *counter-culture*. Zij zien deze vorm van projecten na verloop van tijd verdwijnen of zich aanpassen naar een meer conventioneelere aanpak

waarbij ze worden opgenomen in het stedelijk beleid. Het 'pure anarchisme' dat de start van dergelijke projecten vormt en zich uit in een volstrekt autonome ontwikkeling wordt op lange termijn nauwelijks volgehouden.

- *Branding cultural brownfields*, waar met vooral consumptieve voorzieningen en iconoachtige gebouwen wordt geprobeerd toeristen of bezoekers naar het stadsdeel te krijgen. Deze leiden vaak tot vergaande *gentrification* waarbij de oorspronkelijke initiatiefnemers door prijsverhogingen worden weggedrukt.
- *Creative cultural brownfields*, die vanaf het begin vaak in de vorm van een *public-private partnership* tussen overheden en initiatiefnemers worden opgezet. Er wordt gemikt op het bijeenbrengen van creatieve bedrijvigheid in een authentieke omgeving. Hoewel gericht op kleinschalige initiatieven is het niet een echte bottom-upbenadering.

Vooraf de eerste vorm wil men tegenwoordig beter in de hand houden. Er is daarom steeds vaker sprake van vooraf geplande projecten. Ook constateren Andres en Grésillon dat niet alle projecten duurzaam blijken. Na verloop van tijd kan de gentrificatie van het gebied de oorspronkelijke initiatiefnemers de das om doen, blijven hoge vastgoedprijzen over en een *has been* cultureel imago dat nog steeds interessant kan zijn voor bezoekers maar minder voor makers en oorspronkelijke bewoners. Dat betekent overigens niet dat dergelijke projecten mislukt zijn, maar hoe beter de aansluiting bij bottom-upbewegingen en hoe beter de initiatiefnemers worden beschermd, hoe duurzamer het effect.

In het Verenigd Koninkrijk vonden we studies naar de regeneratie van het *Cathedral Quarter* in Belfast (McManus en Carruthers, 2014). Daar werd aangetoond dat cultuur de sleutel was om *inward investment* in de wijk te genereren. Daarbij is interessant dat cultuur zo werd ingezet dat in het gebied - wat ernstig verlopen was als gevolg van het Noord-Ierse conflict - ontmoetingsplekken werden gecreëerd op pleinen en in gebouwen. Daarbij was vaak sprake van zowel productieve cultureelvoorzieningen (makers) als consumptieve voorzieningen (podia, galleries)⁸ en werd er gezocht naar een

strategie waarbij publieke en private investeringen samengaan. Een interessante vaststelling die McManus en Carruthers (2014) doen, is dat investeringen zonder verbinding met de culturele identiteit van het gebied tot weinig effect leiden. Door behoud van oude gebouwen (het *Cathedral Quarter* kreeg een beschermde monumentenstatus) is veel van de eigenheid behouden, hetgeen nu de aantrekkingskracht van het gebied vormt voor bezoekers en investeerders. Het managen van het proces was cruciaal en participanten in de ontwikkeling vrezden dat in de toekomst daar te weinig aandacht voor zal zijn. Pratts studie (2010) van Britse regeneratieprojecten geeft hetzelfde aan: aandacht voor hoe lokale actoren met elkaar verbonden zijn (zodat zij creativiteit over kunnen dragen bijvoorbeeld) is cruciaal.

In Nederland streven steden als Groningen, Eindhoven, Enschede en Arnhem dan weer bewust naar een op cultuur gericht imago. Enschede doet ook onderzoek naar de impact van cultuur op de beeldvorming van de stad op buitenstaanders. Het blijkt dat de consequente investeringen in cultuurvoorzieningen en evenementen wel degelijk het imago van de stad in de directe omgeving (inclusief de Duitse grensregio) als cultuur- of muziekstad bevorderen, maar dat verder weg van Enschede, bijvoorbeeld in Amsterdam, de stad niet als een culturele *hotspot* wordt gezien (Newcom, 2011).

In Vlaanderen troffen we de studie van Moons et al. (2013) naar de betekenis van hedendaagse kunst in de provincie Limburg. De studie geeft aan dat bezoekers de onderzochte evenementen als positief ervaren en dat zij de regio als creatiever zijn gaan zien dan voordat zij de manifestaties bezochten. Wel blijft het bosrijke en groene karakter van de provincie dominant in de beeldvorming. Het creatieve karakter wordt vooral toegeschreven aan de stedelijke bipool Genk-Hasselt. De onderzoekers komen tot de conclusie dat het bosrijke en groene karakter van de provincie een echt creatief imago wel eens in de weg kan zitten. Wij vinden het alvast een interessant gegeven dat uit de publieksonderzoeken die zijn gedaan in Limburg (Manifesta en Z33), Brugge2002 (WES 2003), en de stad Enschede blijkt dat de regio/steden een positief imago kunnen genereren wanneer bestaande elementen van de lokale identiteit, zoals de (gebouwde) omgeving en het economische verleden (in Limburg de verdwenen mijnindustrie en de ruimtelijke omgeving: natuur, in Brugge de monumentale binnenstad, in Enschede de

failliete textielindustrie en Twentse cultuur) mee worden genomen in de beeldvorming. Met andere woorden: een imago werkt het best als aantrekker wanneer het niet virtueel wordt neergezet, maar pas wanneer het ook met enige reëel beleefde identiteit is verbonden. In dat geval kan zo een geënceneerd of 'uitvergroot' imago op lange termijn effecten genereren.

Het onderzoek dat is uitgevoerd levert dus bewijs voor de werkzaamheid van dergelijke culturele ontwikkelings- of regeneratiestrategieën. *Culture-led* regeneratie (of regeneratiestrategieën) waar cultuur een onderdeel van is, blijken te werken, maar zijn geen *quick fix*. De effecten kunnen vaak pas na 15 tot 20 jaar in volle omvang worden waargenomen. Wel zien we in het onderzoek een zekere focus op positieve voorbeelden. Het gevaar is dat daarmee het beeld rijst van cultuur als een oplossing voor alle problemen van verlopen stadsdelen. Er blijken echter wel degelijk randvoorwaarden aan de slagingskansen van dergelijke strategieën gebonden, zoals aansluiting bij grassrootsinitiatieven. Nu de fysieke ruimte in steden echter beperkt raakt, waardoor er minder gebouwen beschikbaar zijn die door cultuurmakers en creatievelingen ingenomen kunnen worden, lijkt de tijd gekomen voor meer geplande interventies. De duurzaamheid daarvan kan echter evengoed problematisch zijn wanneer men geen rekening houdt met bijvoorbeeld de oorspronkelijke bevolking.

2.4.3. Aantrekkelijkheid

Een derde vorm van economische impact definiëren we als aantrekkelijkheid van steden of gebieden als woon- of recreatiegebied. Uiteraard is er sterke overlap met de hiervoor besproken regeneratiestrategieën. We trekken de grens echter op basis van het andersoortige onderzoek dat naar deze effecten wordt gedaan. Het behelst hier met name onderzoek dat de aantrekkelijkheid van een regio/stad of het economische belang van specifieke culturele voorzieningen (zoals erfgoed) probeert te vangen. Aantrekkelijkheid heeft te maken met twee soorten waarden die we ook in economische literatuur over cultuur vaak tegenkomen: *option value* en *bequest value*. *Option value* betreft de waarde die een

persoon toekent aan het bestaan van culturele voorzieningen zonder er zelf direct gebruik van te maken. Men waardeert zogezegd de mogelijkheid om een monument te bezoeken, naar de bibliotheek te gaan of een theater te bezoeken. *Bequest value* is dan weer vooral van belang voor cultureel erfgoed: het betreft de waardering van een artefact (of immaterieel erfgoed) dat men wil doorgeven aan jongere generaties. Ook dan hoeft men er niet zelf gebruik van te maken. De vraag is echter hoe deze waarden tot uiting komen. Er bestaat namelijk niet een reële markt waarop men (deelname aan) deze cultuurvormen individueel kan kopen. In de economie bestaan er echter twee methoden om toch een prijs voor dergelijke waarden te bepalen. Bij de eerste methode wordt er een fictieve markt gecreëerd, bij de tweede wordt gepoogd via regressie-analyse van prijzen voor onroerend goed de betekenis van cultuur en erfgoed te traceren. De eerste methode betreft *contingent valuation*, de tweede *hedonistic pricing* (hedonische prijsmethode). Bij de eerste methode wordt via een fictieve marktsituatie aan respondenten gevraagd hoeveel zij bereid zouden zijn om te betalen voor een bepaald goed (bijvoorbeeld het bezoek aan een archeologische site of een stad met een mooi monumentaal uiterlijk) indien dit niet gratis beschikbaar zou zijn. Hoewel er methoden zijn om sociaal wenselijke antwoorden bij dit soort studies te minimaliseren (zie Vekeman et al., 2011 en Ruijgrok, 2006) vinden we het onderzoek toch minder sterk dan de hedonische prijsmethode die niet uitgaat van een fictieve markt, maar kijkt naar daadwerkelijk betaalde prijzen voor onroerend goed.⁹

In onze inventarisatie troffen we twee Nederlandse onderzoeken aan die in dit kader interessant zijn. Het eerste betreft een onderzoek specifiek naar de waarde van erfgoed. Ruijgrok (2006) drukt de waarde van erfgoedbehoud uit in drie soorten waarden:

- Leefcomfort
- Recreatiewaarde
- *Bequest value*

De eerste waarde meet zij via de hedonische prijsmethode, de laatste twee via *contingent valuation*. Uit de analyse blijkt dat de gemonetariseerde economische waarde van erfgoed hoger is dan de kosten voor het behoud van het erfgoed in de onderzochte regio.

In Vlaanderen werd dan weer op basis van de Participatiesurvey 2009 een berekening uitgevoerd voor de bereidheid tot betalen onder de Vlaamse bevolking voor vier cultuurvoorzieningen: het S.M.A.K., de lokale bibliotheek, Bokrijk en Vooruit (in miljoenen euro).

Bereidheid betalen	Kosten	
S.M.A.K.	29,1	3,8
Bibliotheek	71,1	174,9
Bokrijk	34,0	6,67
Vooruit	24,7	2,68

Alleen bij de lokale bibliotheek blijkt de berekende bereidheid tot betalen vele malen lager dan de kosten (subsidies). Het is de vraag wat dat precies betekent want het is opvallend dat juist die voorziening die in Vlaanderen overal beschikbaar is (gemeenten worden per decreet verplicht een bibliotheek open te houden) onvoldoende wordt gelegitimeerd volgens deze methode.

Marlet (2010) heeft ten slotte *hedonistic pricing* onderzoek in Nederland uitgevoerd voor de cultuursector als geheel. Hij voert de analyse uit op het niveau van steden waarbij hij via multivariate regressie verschillen in huizenprijzen herleidt tot verschillende factoren die de aantrekkelijkheid van een stad bepalen (bijvoorbeeld de variatie in huizenaanbod, lage criminaliteit en goede bereikbaarheid). Hij toont aan dat de aanwezigheid van een groot podiumkunstenaanbod statistisch relevante verklarende waarde heeft voor de verschillen in huizenprijzen. Mensen zijn bereid meer te betalen voor een huis als dat zich in een omgeving bevindt waar een rijk podiumkunstenaanbod is¹⁰.

Ook de aanwezigheid van een historische binnenstad heeft verklarende waarde. Met andere woorden, het onderzoek van Marlet geeft grond voor de 'common sense' notie dat steden met een rijk cultuur- en erfgoedaanbod aantrekkelijk zijn als woonom-

geving en dat in het bijzonder hoger opgeleiden hiervan gebruikmaken, die weer een stimulans betekenen voor de lokale economie. Het onderzoek van Brouwer (2011) toont aan dat dit effect ook bestaat op het niveau van wijken.

2.4.4. Relatie cultuur en creativiteit

De relatie tussen cultuur en creativiteit wordt zonder twijfel recent het meest onderzocht. Ook dit onderzoek hangt samen met de hierboven genoemde *culturele-led regeneration*. Maar in het licht van de in hoofdstuk I gesignaleerde begripsverwarring rond cultuur, kunst en creativiteit vinden we een aparte bespreking hier gewenst. Het onderzoek op dit gebied richt zich op het in kaart brengen van de directe werkgelegenheid in de culturele of creatieve sector (zie bijvoorbeeld voor Nederland: Kloosterman, 2005; voor Vlaanderen INEUM 2010 en Guiette et al., 2011). Dit onderzoek lijkt daarmee op het klassieke impactonderzoek dat de werkgelegenheid ook als direct effect meet (zie 2.4.1.). Maar van de grootte van de werkgelegenheid in de culturele of creatieve sector wordt binnen dit soort onderzoek meer verwacht dan dat het alleen om de loonsom of het aantal werknemers gaat. De veronderstelling is dat een grote creatieve klasse in zichzelf indicator is voor de creativiteit van de economie van een stad of regio. Grondslag voor deze gedachte is de notie van de creatieve stad die op basis van theorieën van Florida (2002) en Landry (2008) in het begin van dit millennium grote populariteit genoot onder beleidsmakers van zowel culturele als economische departementen van (lagere) overheden. Nog steeds doet deze gedachte opgeld; zie de recentste rijkscultuurnota in Nederland, die zich sterk van deze redenering bedient en harde cijfers presenteert over de omvang van de werkgelegenheid die aan kunst en cultuur is gerelateerd¹¹. Tevens kan het onderzoek gekenschetst worden als een poging om de effectiviteit van beleid gericht op het versterken van de creatieve industrie te toetsen, zeker wanneer het longitudinal naal wordt uitgevoerd. Uit dit onderzoek blijkt dat de kunst- en erfgoedsector zelf in grootte verre wordt overklast door sectoren als architectuur, mode en gedrukte media. Evenwel blijkt uit het Vlaamse onderzoek (Guiette et al., 2011) dat de podiumkunsten voor meer werkgelegenheid zorgen dan bijvoorbeeld de sector PR en communicatie.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is de gedachte achter de creatieve-klasse-these echter discutabel. Hoewel het verband tussen een grote creatieve klasse en het economisch presteren van een stad of regio wel lijkt aangetoond, zegt dat nog niets over de causaliteit van dat verband. Florida zelf wijst erop dat grote steden in dit soort strategieën in het voordeel zijn omdat zij makkelijker de diversiteit in vrijetijdsvoorzieningen kunnen bieden die noodzakelijk is om de creatieve klasse aan zich te binden. Bille (2010) heeft aangetoond dat deze klasse inderdaad wordt gekenmerkt door een bovenmatige 'out-going lifestyle'. Het lijkt er dus op dat het eerder zo is dat kunstenaars zich in grote steden vestigen omdat zij daar een creatieve klasse vinden die een gewillig publiek vormt voor hun experimenten, dan dat zij de motor zijn van de nieuwe economie¹². Ook Chen (2011) wijst op het feit dat creativiteit vooral gedijt bij hoge bevolkingsdichtheid waardoor mensen in elkaars omgeving verkeren en elkaar dus vaker ontmoeten. Maar ze wijst ook op het feit dat culturele instellingen (zij doelt hier op festivals die op basis van een gifteconomie opereren, niet op gesubsidieerde instellingen) zich zo organiseren dat zij de transfer van creativiteit bevorderen.

Het empirische onderzoek dat wij aantreffen over de relatie met creativiteit geeft het volgende beeld. In het Verenigd Koninkrijk ondernam het CEBR-onderzoek (2013) een poging om de relatie tussen de gesubsidieerde cultuursector en de creatieve industrie te duiden. De gesubsidieerde sector is een factor doordat zij opdrachten verstrekt aan commerciële creatieve bedrijven (bijvoorbeeld reclame en vormgeving) en er is bewijs dat in de buurt van gesubsidieerde cultuurinstellingen de lonen en arbeidsproductiviteit hoger zijn. Verder toont het onderzoek aan dat in de gesubsidieerde sector ontwikkelde producten soms doorgroeien naar de internationale markt waar ze veel geld opleveren. Het onderzoek geeft ook aan dat op meer grassrootsniveau bewijs voor spillovereffecten van de cultuursector op de economie bestaan. In dit verband is ook de opmerking van Pratt (2010) dat het van belang is om aandacht te geven aan lokale actoren die creativiteit genereren en aan elkaar overdragen.

Holden en Jones (2006) geven in hun (opdracht)onderzoek dan weer aan dat bibliotheken, musea en archieven belangrijke invloed op creativiteit hebben, bijvoorbeeld omdat bezoekers zich geïnspireerd voelen of zeggen nieuwe ideeën te hebben opge-

daan en aan de slag willen met iets dat ze in het museum hebben gezien. We vrezen echter dat hier sociaal wenselijke antwoorden voor hoge scores hebben gezorgd. Het onderzoek biedt alvast geen zicht op de vraag of de ideeën ook daadwerkelijk zijn toegepast.

Bille (2012) heeft op haar beurt het economische belang van de *experience economy* in Scandinavië empirisch proberen te onderzoeken. Ze komt tot de conclusie dat er wel degelijk impact is: op de korte termijn zijn er effecten gemeten voor de additionele bestedingen van bezoekers van cultuurvoorzieningen (klassieke impact) en op lange termijn op het aantrekken van kenniswerkers. Maar zij ziet dit als neveneffecten van cultuurbeleid. Ze waarschuwt dat als dit het hoofddoel van cultuurbeleid wordt, subsidies naar minder creatieve delen van de sector verlegd zullen worden. Op de lange termijn is dat juist schadelijk voor de economische impact. Ook ander internationaal onderzoek geeft aan dat een focus op kortetermijneffecten bij dit soort beleid funest kan zijn (Pratt, 2010).

Guette et al. (2011) brengen de grootte van de Vlaamse creatieve sector in kaart. Zij maakt 3% uit van het Vlaamse bruto binnenlands product en 13% van het totaal aantal zelfstandigen. De sectoren architectuur, mode en gedrukte media vertegenwoordigen hierbinnen de meeste waarde. Ook hier blijkt (net als bij het onderzoek in Limburg) dat het aandeel van de kunstensector niet erg groot is.

2.4.5. Ter afronding: cultuur en economie

Het empirische bewijs voor de economische effecten van cultuur is binnen onze inventarisatie wellicht niet overweldigend. Klassieke impactstudies hebben wel degelijk effect vastgesteld maar worden recent weinig toegepast. De validiteit van dergelijke uitkomsten wordt bovendien weinig bediscussieerd omdat het lastig is te ontkennen is bijvoorbeeld volgeboekte hotels niet toe te schrijven aan culturele evenementen zoals Noorderslag in Groningen of de Gentse Feesten. Erfgoed is voor steden als Gent, Brugge en Brussel zeker een factor waarom toeristen de stad bezoeken, zo ook de vele musea die steden of regio's rijk zijn. Evenzo zijn culturele activiteiten een factor in het aantrekken van bewoners

(Marlet heeft hiervoor empirisch bewijs geleverd voor Nederlandse steden) of de regeneratie van steden en wijken (hier bestaan vele studies over positieve cases, negatieve cases blijken weinig aandacht te krijgen). Dat wil echter niet zeggen dat culturele strategieën in alle gevallen succesvol zullen zijn om economische activiteiten te genereren of imago te beïnvloeden, zeker niet op de korte termijn. De relatie tussen creativiteit en economie wordt ten slotte gemakkelijk gelegd maar is helaas erg moeilijk empirisch aan te tonen.

2.5. Sociale effecten

Cultuur draagt bij aan sociale cohesie. Dat is een veel gehoorde en vooral in politieke context gebruikte veronderstelling. De zorgen om sociale cohesie in de politiek zijn een reactie op de transformaties van sociaal-economische, geopolitieke en culturele verhoudingen, zoals de afbraak van de verzuiling en de verzwakking van het daarop gebaseerde middenveld, het streven naar een verdere eenwording van Europa en een toegenomen multiculturele samenleving. Deze en andere transformatieprocessen hebben grote invloed op de aard en de mate van sociale cohesie, die kan worden omschreven als 'bindingen en verbondenheid tussen verschillende eenheden, de kleinste inbegrepen, in een sociaal systeem' (NWO, 2000). Hoewel dezelfde transformatieprocessen beslist hun weerslag zullen hebben op de Vlaamse samenleving, spelen deze niet in alle delen van de regio een even grote rol. Het vraagstuk bijvoorbeeld rondom culturele diversiteit die op gespannen voet zou staan met sociale cohesie, speelt voornamelijk in de grotere steden. Via verschillende beleidsterreinen, waaronder sociaal-cultureel werk en soms ook erfgoed en kunst, probeert de overheid sociale samenhang in multiculturele wijken te bewerkstelligen. In beleid is menig keer ingezet op cultuur als middel om sociale samenhang en leefbaarheid in wijken te bevorderen. Dat geldt niet alleen voor Vlaanderen, maar ook voor het Verenigd Koninkrijk en Nederland. Uit een Nederlandse beleidsnota blijkt bijvoorbeeld de volgende overtuiging. "Cultuur speelt (daarbij) een belangrijke rol, omdat het de onderlinge betrokkenheid van mensen vergroot, sociale samenhang versterkt en zorgt voor nieuwe verbindingen tussen bevolkingsgroepen op basis van meer onderling begrip, ook tussen mensen met verschillende achtergronden" (Provincie Drenthe, 2009).

Sinds de jaren negentig in de vorige eeuw is de veronderstelde relatie tussen cultuur en sociale cohesie steeds meer onderwerp van onderzoek geworden. (White and Hede, 2008). Voordat een aantal voorbeelden daarvan de revue zullen passeren, wordt eerst stilgestaan bij het begrip sociale cohesie en termen die daarbij van belang zijn. Dat is cruciaal omdat, net zoals bij het omschreven cultuurbegrip, sociale cohesie vele uiteenlopende betekenisladingen dekt. De notie wordt te pas en te onpas ingezet door beleidsmakers en cultuurproducenten die hun activiteiten willen legitimeren en daarmee ook gesubsidieerd krijgen. Enige conceptuele helderheid kan hier dan ook wat soelaas bieden.

2.5.1. Sociaal kapitaal en cohesie

In hoofdstuk I werd al over de socialiserende rol van cultuur gesproken: cultuur helpt individuen te integreren in een bepaalde groep, groepering of een samenleving. Cultuur leert mensen te handelen en zijn naar de bestaande normen, waarden en gebruiken van een bepaalde samenleving en geeft daarmee ook betekenis aan een menselijk leven in die maatschappij. Het is precies die reden, zo werd gesteld, waarom cultuur sociale cohesie kan bevorderen. Net als de begrippen cultuur en waarde is ook sociale cohesie een veelomvattend begrip dat in de wetenschappelijke literatuur en politieke beleidsstukken vanuit verschillende invalshoeken benaderd wordt. Er bestaat tot dusver geen consensus over wat het begrip precies inhoudt en welke indicatoren aangewezen kunnen worden die eenduidig aantonen of er wel of geen sprake is van sociale cohesie. Wel is er onderzoek gedaan naar hoe het begrip zodanig geoperationaliseerd kan worden dat het mogelijk is sociale cohesie empirisch te analyseren (Green en Janmaat, 2011). Eenvoudig gesteld betreft sociale cohesie de samenhang tussen individuen en groepen in een samenleving. Hoewel sociale cohesie een systeemkenmerk is, kan het vanuit individueel perspectief benaderd en op individueel niveau geanalyseerd worden. Hier komt vaak de term sociaal kapitaal om de hoek kijken, die uitdrukkelijk niet hetzelfde is als sociale cohesie vanwege (1) het analyiseniveau en (2) vanwege het feit dat sociaal kapitaal een set hulpbronnen is die verkregen wordt uit duurzame netwerkrelaties waarover een individu beschikt (Bourdieu, 1980) terwijl sociale cohesie genuanceerder betrekking heeft op de aard van de netwerk-

relaties zelf. De notie 'sociaal kapitaal' verraaft overigens een economisch perspectief, waarbij de hoeveelheid sociale relaties vooral wordt gezien als een barometer voor de positie op de sociale ladder. Die wordt omwille van het woordje 'kapitaal' vaak begrepen als louter professioneel prestige, dus in economische termen. Kapitaal veronderstelt immers altijd een kwantitatieve ranking. Men heeft veel of weinig sociaal kapitaal. Bij de benadering van sociale cohesie vanuit individueel perspectief kan evenwel ook van de sociale banden of relaties worden gesproken. Echter, een optelsom van het aantal relaties van een individu geeft nog geen inzicht in de sociale cohesie van een groep of samenleving. Om het functioneren van het systeem op macroniveau te verklaren, is kennis nodig over hoe de onderdelen van een samenleving gezamenlijk het systeemgedrag produceren (Coleman, 1990). Het zijn de relaties tussen de individuen binnen een groep, van individuen onderling, en die tussen groepen binnen de samenleving, die bepalen in welke mate er sprake is van samenhang¹³.

2.5.2. Relationale en ideële verbondenheid

Sociale cohesie wordt niet alleen bepaald door de functionele relaties tussen mensen en (tussen) groepen, maar bestaat ook op basis van gedeelde normen, waarden en identiteiten. Het gaat om het onderscheid tussen de relationele dimensie (het verband zelf) en de ideële dimensie van een verband, die overigens altijd tegelijkertijd aanwezig zijn (Janmaat 2011, Moody and White 2003). Sociale relaties zijn benoembaar en vaak ook zichtbaar, zoals de relatie tussen broer en zus, echtgenoten, vrienden, etc. Maar ook de banden tussen studenten zijn relationeel, evenals die tussen collega's op het werk en tussen bezoekers van een voorstelling, die gezamenlijk een publiek vormen. Tegelijkertijd kennen deze relaties een ideële dimensie, die soms meer bepalend is voor de relatie en soms minder. Sommige verbanden zijn meer relationeel, terwijl andere juist vooral ideëel zijn. De band tussen vrienden kan bestaan uit de vele ontmoetingen die zij hebben waarbij zij als vrienden een biertje drinken of een potje tennis spelen. (Tijdens het tennisspel zijn de personen overigens elkaars tegenspelers of in het geval van dubbelspel, elkaars teamgenoten, wat weer een andere relatie op relationeel niveau be-

schrijft.) Maar een vriendschap kenmerkt zich ook in meer of mindere mate door ideële aspecten. Doordat normen en waarden worden gedeeld, de vrienden veel samen hebben meegemaakt, zij een passie voor iets delen of dezelfde idealen nastreven.

Sociale relaties zijn meerdimensionaal, maar kunnen ook verschillende vormen aannemen, van bindend tot overbruggend¹⁴. Bindende relaties zijn het gevolg van een bindend cohesief effect. In dat geval ontstaan er verbanden of worden deze bevestigd binnen een groepsidentiteit. Het betreft hier veelal langdurige verbanden op basis van een bepaalde homogeniteit, zoals die tussen familieleden of tussen mensen met overeenkomstige kenmerken of interesses. Er is sprake van een overbruggend cohesief effect als de kloof tussen twee verschillende groepsidentiteiten wordt overbrugd. Dit resulteert (in eerste instantie) in zwakke relaties tussen personen die minder overeenkomsten vertonen. Er kan sprake zijn van een horizontale brug tussen individuen of groepen en een verticale, hiërarchische overbrugging, die met de Engelse term *linking* wordt aangeduid (Woolcock 1998, 2001). Vanuit overheidsbeleid wordt vaak verwacht dat culturele projecten een verschuiving teweegbrengen in de soort relaties die bestaan. Daarbij staat voor ogen dat die verschuiving een bepaalde richting opgaat. Zo worden nieuwe samenwerkingsverbanden gestimuleerd waarbij over de grenzen van het bekende en vertrouwde heen moet worden gekeken. Voorbeelden in cultuurparticipatiebeleid zijn samenwerkingen tussen verschillende kunstdisciplines, tussen professionals en amateurkunstenaars, tussen verschillende lokale verenigingen of tussen amateurkunstbeoefenaars uit verschillende regio's. Op het individuele niveau betekent dit dat personen relaties aangaan met onbekende(n) of het onbekende: cultuurprojecten zijn gericht op overbrugging (ook wel externe sociale cohesie genoemd). Ook bij projecten waarbij een bijdrage van de deelnemers zelf wordt verwacht, is het de bedoeling dat er een verschuiving van intern gerichte cohesie naar externe gerichte samenhang plaatsheeft: bij *social engaged theatre* worden vaak lokale kwesties die op lokaal niveau spelen via de voorstelling in een ander daglicht geplaatst en (daardoor) zichtbaar of bespreekbaar gemaakt. *Community Art projecten* moeten er vaak voor zorgen dat verschillende bevolkingsgroepen in een wijk nader tot elkaar komen. De verwachting is kortom dat dit soort kunstzinnige projecten deelnemers en bezoekers stimuleert tot overbruggende relaties (Otte, 2014).

2.5.3. Verondersteld automatisme

In de discussie over de legitimering van cultuur(beleid) spelen de sociale effecten van cultuur, naast de economische, een belangrijke rol. Zeker in het beleid wordt er soms vanzelfsprekend van uitgegaan dat deelname aan kunst en cultuur een positief effect heeft op bijvoorbeeld de sociale cohesie. Culturele instellingen zoals musea worden ingezet als middel om sociale veranderingen teweeg te brengen. Ook in onderzoek wordt wel in deze valkuil gestapt, bijvoorbeeld wanneer wordt aangenomen dat een kunstwerk in de openbare ruimte automatisch tot sociale cohesie in de betrokken wijk leidt, ook als de wijkbewoners niet betrokken zijn bij het proces van ontwerp en plaatsing van het kunstwerk (zie bijvoorbeeld het iMinds-SMIT onderzoek naar de hedendaagse kunst in Limburg - Moons et al, 2013). Maar de relatie tussen kunst- en cultuurdeelname en het sociale domein is niet vanzelfsprekend. De relatie tussen kunst en publiek is veel minder voorspelbaar dan beleidsmakers vaak denken. Newman (2013) toont in zijn empirische studie bijvoorbeeld aan dat in sommige gevallen de kunstparticipatie ook negatieve effecten kan oproepen (gevoelens van buitengesloten zijn). Dit wordt bevestigd door Hampshire en Matthijsse (2010) die concluderen dat deelname aan een cultureel project (in dit geval een zangproject voor jongeren) positieve effecten genereerde voor de deelnemers in de vorm van toegenomen sociale relaties, maar tegelijkertijd voor sommige deelnemers juist resulteerde in het verlies van al bestaande sociale contacten. Newman stelt dat beleid te veel gestoeld is op ‘ingebeelde’ inzichten in hoe publiek reageert in plaats van op empirisch bewijs. Maar het vinden van empirisch bewijs voor de effecten die cultuur kan hebben in het sociale domein is ook een complexe exercitie. Het gaat immers niet alleen om het meten van de sociale impact van de cultuurdeelname voor de deelnemers (microniveau), maar ook over de vraag hoe dit dan weer (doorheen de tijd) doorwerkt op maatschappelijk niveau¹⁵. Een voordeel van het feit dat de sociale effecten in de discussie over de legitimering van cultuur een belangrijke rol spelen, is dat er ook relatief veel onderzoek naar gedaan is. Dat verklaart ook de omvang van deze paragraaf.

2.5.4. Emancipatie en het activeren van netwerken

Internationaal gezien kan als startpunt voor het onderzoek naar sociale effecten het veel geciteerde onderzoek van François Matarasso uit 1997: *Use or Ornament?!* gezien worden. Dit rapport schreef hij in opdracht van de Britse New Labourregering die het instrumentele cultuurbeleid van Thatcher – met daarbij de noodzaak om de uitkomsten van dat beleid zichtbaar te maken (in het kader van *evidence-based policy*) - overnam, maar de effecten vooral op het sociale domein zocht in plaats van het economische domein waar de Tories vooral interesse voor hadden. Het onderzoek is het eerste en tot op vandaag qua omvang nog steeds het grootste onderzoek dat de sociale effecten van cultuurbeleving in kaart wilde brengen. Matarasso onderscheidt zes domeinen waarbij door participanten en hun begeleiders van kunstprojecten uitkomsten worden gerapporteerd:

- Persoonlijke ontwikkeling
- Sociale cohesie
- Empowerment van de gemeenschap en zelf-determinatie
- Lokaal imago en identiteit
- Verbeelding en visie
- Gezondheid en welzijn

Deze lijst is zeker niet uitputtend en de verschillende domeinen ook onvoldoende scherp afgebakend waardoor ze overlap vertonen. De crux van het onderzoek van Matarasso is echter dat door een combinatie van onderzoekstechnieken - waarbij participanten van cultuurprojecten vooral zelf aan het woord worden gelaten - het mogelijk is de positieve effecten van cultuurdeelname in kaart te brengen. Een deel van de positieve effecten ligt zeker in het verlengde van de intrinsieke waarden die vaak aan cultuur en vooral kunst worden toegedicht: de mogelijkheid via de kunsten de wereld op een andere manier te beschouwen. Een deel van Matarasso's effecten is ook duidelijk extrinsiek: toegenomen organisatorische en sociale vaardigheden worden ook met bijvoorbeeld sportactiviteiten of (goed) buurtopbouwwerk bereikt. Cultuur kan echter wel een interessant middel zijn om dergelijk soort effecten te bereiken, omdat cultuur op het niveau van beleving werkt, dit in tegenstelling tot sport (dat werkt op fysiek niveau) of buurtopbouwwerk (dat een sociale insteek heeft) (Van den Hoogen, 2010). Het (nieuwe) onderzoek naar de ervaringswaar-

den dat hierboven is besproken, sluit ook bij de methodologie van Matarasso aan door participanten zelf te bevragen op wat de betekenis van hun cultuurbeleving voor hen is.

In relatie tot sociaal kapitaal is de studie van Lizardo (2013) interessant. Dit Amerikaanse empirische onderzoek richt zich op het verband tussen variatie in cultuurconsumptie en sociaal kapitaal. Hij vertrekt vanuit de, op basis van voorgaand onderzoek, geformuleerde veronderstelling dat culturele smaak de basis levert voor relaties met anderen. Iemand met een diverse culturele smaak zal ook meer toegang hebben tot meer diverse sociale netwerken. Lizardo gaat vervolgens een stap verder: hij onderzoekt of de diversiteit in cultureel participatiegedrag ook de kans vergroot op de activering van een persoonlijk sociaal netwerk. Hij onderzoekt meer specifiek of cultuurparticipanten hun opgedane sociale contacten bij cultuurparticipatie ook inzetten in tijden van nood. Als indicator voor het succesvol activeren van het netwerk heeft Lizardo het vinden van werk via dat netwerk gehanteerd. Hij concludeert dat een respondent die in een soort culturele activiteit participeert, een kans van 18% heeft dat hij of zij een baan vindt via zogenaamde *weak ties* uit zijn of haar netwerk. Een respondent die in zes of meer soorten culturele activiteiten participeert verdubbelt die kans naar 32%. Er is volgens Lizardo dus een verband tussen heterogeniteit in cultuurparticipatie en de kans op het succesvol activeren van het sociale netwerk.

Hoewel de bevindingen van Lizardo gebaseerd zijn op de Amerikaanse samenleving, bieden ze wel interessante inzichten. Zeker als we ze plaatsen naast een Vlaams empirisch onderzoek van Daenekindt en Roose (2014) naar het culturele consumptiegedrag (in dit geval van muziek) op basis van een representatieve steekproef van 2849 Vlamingen. De onderzoekers concluderen dat dissonante smaakprofielen met betrekking tot muziekconsumptie niet enkel karakteristiek zijn voor hogere sociale lagen van de bevolking. Dergelijke profielen zijn ook zichtbaar in de lagere sociale lagen¹⁶. Volgens het onderzoek is dit mede het gevolg van sociale mobiliteit. De uitkomsten zijn echter vooral interessant vanwege het verband tussen variëteit in cultuurparticipatie en het toegang hebben tot een breed sociaal netwerk (sociaal kapitaal). Uit het onderzoek blijkt dat 2/3 van de Vlamingen over een dissonant cultureel profiel beschikt (en dus diverse vormen van cultuur consumeert). Dit zou een indicator kunnen zijn dat zij tevens veel sociaal ka-

pitaal bezitten. Bovendien blijkt uit onderzoek dat mensen die deelnemen aan culturele activiteiten zich ook gemakkelijker aansluiten bij het verenigingsleven. Zo blijkt uit gebruikersonderzoek in bibliotheken en cultuur- en gemeenschapscentra in Vlaanderen dat hun bezoekers vaker lid zijn van een vereniging dan de gemiddelde Vlaming (Colpaert, J., I. Glorieux, K. Lauwerysen, M. Moens & D. Vandebroek - 2007). Uit bovenstaande onderzoeksgegevens kan alvast geconcludeerd worden dat er een sterke samenhang bestaat tussen cultuurparticipatie en sociale vernetwerking. Wie meer aan cultuur participeert zal ook meer sociale relaties opbouwen, of wie meer sociale relaties heeft zal meer aan cultuur participeren. We stelden het al in hoofdstuk I: cultuur en het sociale zijn nauw met elkaar verweven, dat geldt dus ook voor het georganiseerde cultuurleven.

2.5.5. Sociaal-cultureel werk

Binnen Vlaanderen heeft zoals te verwachten in de eerste plaats het sociaal-cultureel werk (scw) een sociale impact¹⁷. Binnen deze bespreking van de sociale effecten, wordt nadrukkelijk gekeken naar de manier waarop de deelname van de individuele participanten in het scw zich doorvertaalt in het sociale domein.

Voordat we echter overgaan tot de bespreking van onderzoeken die in dit kader relevant zijn, is het belangrijk om eerst even stil te staan bij het begrip sociaal-cultureel werk. Hoewel iedere Vlaming in zijn leven wel eens te maken krijgt met sociaal-culturele praktijken, en zelfs meer dan de helft van alle Vlamingen participeert in scw, is de betekenis van dit begrip niet vanzelfsprekend. De term sociaal-cultureel werk is relatief jong (2003) en heeft de term *volksontwikkeling* vervangen. Deze laatste benaming roept volgens Vanwing (2005) veelal negatieve connotaties op zoals 'paternalistisch', 'megalomaan', 'bevoogdend', of gewoonweg 'niet meer van deze tijd' tot zelfs 'bezigheidstherapie'. De modernere term *sociaal-cultureel werk* zou daarentegen associaties oproepen als 'ontdekken', 'meetellen', 'gehoord worden', 'cultureel verrijkend' en 'avontuurlijk' (104). Maar wat is sociaal-cultureel werk dan precies? Cockx en Bastiaensen (2010) hanteren in hun onderzoek naar de betekenis van sociaal-culturele praktijken in navolging van De Blende en Dhont (2005) een onderscheid tussen sociaal-culturele *praktijken* en sociaal-cultureel *werk*.

“Sociaal-culturele praktijken (...) ontwikkelen zich in het doelgericht handelen of interageren van mensen met hun omgeving (...).” Sociaal-culturele praktijken gaan in hun aard vooral over processen van vormgeving en vernieuwing van individu en maatschappij. En deze “...leiden tot betekenisgeving, integratie in, participatie aan, inrichting van en richtinggeving aan het samenleven in een democratische, solidaire en duurzame samenleving met respect voor het anders-zijn.” (Cockx en Bastiaensen, 2010:13). Sociaal-cultureel werk verwijst dan naar sociaal-culturele praktijken die in zekere mate geformaliseerd en geprofessionaliseerd zijn en waarbij overheidsregulering zichtbaar is. Maar het mag duidelijk zijn uit bovenstaande definitie: sociaal-cultureel werk levert bewust een bijdrage tot socialiseren en subjectiveren.

Het sociaal-culturele veld bestaat uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk, lokaal cultuurbeleid, bibliotheken en gemeenschapscentra, de amateurkunsten en circus. De vele organisaties die de sector rijk is, bieden een brede waaier van activiteiten waarmee ze verschillende functies vervullen. Meest voorkomend zijn de gemeenschapsvormende, de educatieve, de culturele, de maatschappelijk activerende, de ontspannings- en de ontmoetingsfunctie. Sociaal-cultureel werk en sociaal-culturele praktijken herleiden tot initiatieven die netjes behoren tot een van deze functies geeft een fout beeld. Net de integratie van verschillende van deze functies is een specifiek kenmerk van sociaal-cultureel werk.

De vraag is wat al deze activiteiten en organisaties aan effecten bewerkstelligen. Vanwing signaleert als het gaat om de legitimering van scw een frictie tussen de grote verhalen (extern bepaalde functies zoals bijvoorbeeld door de overheid opgesteld) en de kleine verhalen (de ervaring en betekenisverlening op het niveau van de individuele deelnemer). Hij stelt: “Het is *in* de sociaal-culturele praktijken dat de sector gestalte kan geven aan de civiele en sociale samenhang.” (111). Dit spanningsveld was voor ons belangrijk om in het oog te houden in onze zoektocht naar bewijs voor de waarde van scw. Het benadrukt namelijk dat dat bewijs niet alleen gevonden kan worden in keiharde cijfers, maar juist ook in narratieve data, in de verhalen, de getuigenverslagen van de participanten aan scw.¹⁸ Veeleer moeten we het bewijs dus zoeken in een combinatie hiervan. Een te eenzijdige focus op kwantitatieve data zou ons inziens geen recht doen aan de grote di-

versiteit die het sociaal-cultureel werk kenmerkt en de veelheid aan ervaringen die het oplevert. Bovendien is het zeer de vraag of bepaalde sociale effecten überhaupt wel te meten zijn.

Een onderzoek dat wel kwantitatieve data aanlevert over het sociaal-cultureel volwassenenwerk (scvw) is *Het deelnemers- en participantenprofiel* van Vermeersch en Vandenbroucke (2010). Op basis van een schriftelijke enquête bij participanten (1500 in totaal) aan scvw wordt in dit onderzoek in kaart gebracht wat de kenmerken zijn van *deelnemers* aan scvw, maar ook wat de eigenschappen zijn van die *deelname*. Vooral die laatste vraag is interessant voor ons. Hierin staat namelijk de aard van de participatie centraal en van daaruit kan ook een relatie gelegd worden met de eerder genoemde belangrijkste functies van scw.

Wat betreft gemeenschapsvorming toont het onderzoek aan dat de participatie aan scvw in grote mate een sociale aangelegenheid is. Hierbij gaat het niet alleen om het ontmoeten van bekenden (bindende sociale cohesie) maar ook om het ontmoeten van (nieuwe) mensen (overbruggende sociale cohesie). Hoewel de gemeenschapsvormende component van het scvw vele vormen aan kan nemen, stellen de onderzoekers dat op basis van de cijfers gesteld kan worden dat er een directe link is tussen scvw en het behoud, herstel en de versterking van het sociale weefsel van de Vlaamse samenleving. De meest vermelde reden voor deelname aan sociaal-culturele activiteiten is overigens het educatieve aspect. Leren en ontwikkeling of kwalificatie spelen dus een prominente rol.

De analyse toont verder aan dat deelnemers aan het scvw meer dan de gemiddelde Vlaming deelnemen aan culturele activiteiten zoals bezoek van musea, galeries, film- en andere voorstellingen. Het onderzoek laat echter ook zien dat slechts een minderheid van de ondervraagden aangeeft *door* scvw kennis gemaakt te hebben met cultuur. Hier is dus sprake van samenhang zonder dat we een causale pijl kunnen trekken.

Maatschappelijke activering is volgens de onderzoekers het minst duidelijk terug te vinden in de cijfers van het rapport. Het betreft hier een functie die enkel te meten is op microniveau terwijl de effecten zich op macroniveau manifesteren. De resultaten laten

wel zien dat deelname aan scvw in veel gevallen zeker niet vrijblijvend is, maar een duidelijke maatschappelijke betrokkenheid van de deelnemer reflecteert.

Ten slotte laat het onderzoek duidelijk zien dat door participanten aan scvw ontspanning en recreatie als heel belangrijk ervaren worden. Voor veel deelnemers zijn dit de drijfveren om te participeren in scvw. De onderzoekers stellen dat het echter niet alleen een kwestie is van ontspanning of plezier, maar juist ook van het plezier om bij te leren, het plezier om te ontdekken enzovoorts.

Het is interessant om deze uitkomsten te relateren aan het al eerder besproken onderzoek van Grossi et al. (2012). Zij stelden namelijk dat als het gaat om gevoelens van mentaal en fysiek welzijn, juist een actieve levensstijl vereist is. Voor een algemeen gevoel van welbevinden, gaat het er om dat mensen participeren in betekenisvolle activiteiten die al hun menselijke vermogens uitdagen. Sociaal-cultureel (volwassenen)werk lijkt daar in grote mate in te voorzien.

Een onderzoek dat vooral voorziet in narratieve data is *De betekenis van sociaal-culturele praktijken* van Cockx en Bastiaensen (2010). Hierin wordt op basis van de verhalen van deelnemers aan scvw getracht inzicht te geven in de betekenis die participatie in sociaal-culturele praktijken heeft op individueel niveau. Het betreft een kwalitatief belevingsonderzoek aan de hand van thematische biografische interviews bij een geselecteerde staal van 27 participanten.

De narratieve data die in dit onderzoek gepresenteerd worden, laten, net als het onderzoek van Vermeersch en Vandenbroucke, zien dat ontmoeting en ontspanning van groot belang zijn als het gaat om deelname aan scvw. Deze functies zijn namelijk onontbeerlijk om aan de andere functies vorm te kunnen geven, of in de woorden van de onderzoekers: "(...) zonder aandacht voor ontmoeting en ontspanning, lijkt het er, op basis van onze onderzoeksbevindingen, op dat sociaal-culturele praktijken dreigen in elkaar te vallen als een pudding." (Cockx en Bastiaensen, 2010:101).

Maar meer nog toont het onderzoek aan dat de betekenis van sociaal-culturele praktijken in hoge mate een zaak van het individu is. Het is juist in een complex samen-

spel tussen levensdomein, de individuele biografische logica en de individuele motieven dat de betekenis van sociaal-culturele praktijken bepaald wordt. Op basis van het onderzoeksmateriaal worden drie motivaties om deel te nemen aan scvw gesignaleerd. Personen nemen bijvoorbeeld deel om voor zichzelf een meerwaarde te genereren. Het gaat dan vooral om een bevrediging van individuele interesses. Ze leren bij en staan (daardoor) sterker in de wereld. Ook blijven ze zo op de hoogte van recente maatschappelijke ontwikkelingen en werken ze aan hun ontplooiing. Een andere motivatie voor deelname die uit het onderzoek naar voren komt, is dat de participant langs deze weg iets kan betekenen voor de of een groep. Het gaat dan vooral om gelijkgezinden, de buurt of nabije samenlevingsverbanden, wat wijst op bindend cohesief gedrag. Ten slotte stellen de onderzoekers dat personen deelnemen aan sociaal-culturele praktijken vanuit de wens iets te betekenen voor de samenleving. Participatie stelt hen in staat maatschappelijke kwesties aan te kaarten en mogelijk zelfs recht te trekken. In dit licht is een voorbeeld dat door Vanwing aangehaald wordt interessant. Hij omschrijft namelijk hoe een groep sociaal-culturele organisaties (Netwerk Vlaanderen, Vrede, Forum voor Vredesactie en Voor Moeder Aarde) er in slaagde om middels een campagne vier grote bankengroepen (Fortis, KBC, ING en Dexia) er toe aan te zetten hun beleid met betrekking tot investeringen in de wapenindustrie te wijzigen (Vanwing, 2005:121). Verder dient opgemerkt dat de verschillende motivatietypen elkaar niet uitsluiten. In eenzelfde verhaal kunnen ze alle drie naar voren komen.

Ten slotte biedt dit onderzoek een genuanceerde kijk op wat de deelname oplevert, met andere woorden wat de impact is. Wat betreft gemeenschapsvorming en maatschappelijke activering, cultuur en educatie zijn in de opgetekende verhalen diverse elementen terug te vinden die naar deze functies verwijzen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om *empowerment* van het individu. Door deelname aan sociaal-culturele praktijken krijgt een individu meer vat op het eigen bestaan. Wat betreft de culturele functie wordt ook zichtbaar dat scvw niet alleen gaat over het consumeren en produceren van cultuur, maar ook over de bekritisering ervan. Het biedt de deelnemer gelegenheid kritische vragen te stellen bij dominante cultuuropvattingen, waarden, normen, gewoonten enzovoorts. Bij educatie gaat het om praktische en sociale vaardigheden, om het leren uit negatieve er-

varingen, het opdoen van levenslessen en ontplooiing, wat dan weer veeleer op socialiserende en kwalificerende cultuurprocessen wijst. Maar ook perspectieftransformatie speelt binnen educatie, waarbij een deelnemer zijn of haar blik op of omgang met de wereld verandert door te participeren in sociaal-culturele praktijken.

Een belangrijke opmerking dient hier nog gemaakt te worden. Uit diverse onderzoeken (Participatiesurvey 2009, Sociale Cohesie Indicatoren Vlaanderen 2009, SCV-survey) blijkt dat vooral midden en hooggeschoolde volwassenen participeren. De SCV-survey laat zien dat ruim een derde van de laagopgeleiden actief is binnen het scvw. Bij de middengroep ligt dit op ongeveer de helft en bij de hoogopgeleiden participeert meer dan zes op de tien in scvw.

2.5.6. De waarde van de amateurkunsten

Een specifiek domein binnen het scw is de amateurkunst. Hier staat de actieve, producerende (en daarom ook wel als creatief omschreven) cultuurparticipatie centraal. Uit de Participatiesurvey 2009 wordt duidelijk dat een aanzienlijk deel van de Vlamingen aan actieve kunstbeoefening doet en dat dit aantal stijgend is. Uit de survey van 2003-2004 bleek dat 28,7% van de ondervraagden amateurkunst beoefende, in 2009 is dit gestegen tot 34,5%. Opvallend hierbij is de stijging binnen de leeftijdscategorie 14- tot 17-jarigen: van 57% in 2003-2004 tot 71% in 2009. Uit de survey blijkt verder dat ook wat betreft de amateurkunsten er een relatie bestaat tussen opleiding en participatiegraad. Van de lager opgeleiden neemt 19% deel in de amateurkunsten, terwijl bij de hoger opgeleiden dit percentage op 42,5% ligt. Dit verschil is echter niet specifiek voor de amateurkunsten, ook bij andere vormen van cultuurparticipatie is hierin een verschil te signaleren. Sterker nog: bij de amateurkunsten is dit verschil in percentage aanzienlijk lager dan bij diverse andere vormen. Uit de survey blijkt verder dat personen die actieve cultuureducatie hebben gehad op school bijna dubbel zo veel kans maken op frequente kunstbeoefening.

Naast deze meer algemene cijfers uit de participatiesurvey, biedt vooral de studie *Amateurkunsten in beeld gebracht* uit 2009 gedetailleerd inzicht in de amateurkunstbe-

oefening in Vlaanderen. Dit onderzoek richt zich voor een groot deel op de vraag wat de motivaties van de individuele amateurkunstenaars zijn voor de uitoefening van zijn of haar creatieve vrijetijdsbesteding. Voor deze paragraaf over de sociale effecten op microniveau is echter vooral interessant dat ook aandacht besteed wordt aan de doorwerking van de amateurkunstbeoefening in meer sociale termen. Uit het rapport blijkt bijvoorbeeld onder meer dat amateurkunstenaars minder gevoelens van sociale desoriëntatie (mate waarin de maatschappij als complex wordt ervaren en het gevoel ontstaat 'niet meer mee te kunnen') en sociale isolatie (wantrouwen ten opzichte van anderen en het gevoel niet meer ondersteund te worden door sociale netwerken) ervaren dan niet-amateurkunstenaars. Uit de resultaten blijkt verder dat 75% van de amateurkunstenaars deelneemt uit overwegend sociale motieven en dat amateurkunstbeoefenaars actiever zijn binnen de receptieve cultuurparticipatie (bezoek aan musea, tentoonstellingen, concerten, etc.) en sociaal actiever zijn. Dit sociaal actiever zijn is gemeten aan de hand van het al dan niet actief of organiserend lid zijn van een vereniging. Opvallend is dat mensen die in de vrije tijd kunst beoefenen ook vaker aan sport deelnemen dan andere respondenten (31,4% tegenover 17,4% frequente sporters). Dit verschil blijft ook na controle voor de verschillen in geslachts- en leeftijdsverdeling en opleidingsniveau. Amateurkunstenaars doen dus vaker aan sport dan niet-amateurkunstbeoefenaars. Overigens is er wel een verschil zichtbaar tussen de amateurkunstbeoefening op het platteland en in de stad, in die zin dat op het platteland veelal amateurkunst in groepsverband (zoals theater) wordt beoefend, terwijl in steden meer individueel aan activiteiten wordt deelgenomen. Overigens blijkt dat in het geheel genomen slechts 13% van alle amateurkunstbeoefening volledig individueel gebeurt.

Een ander interessant internationaal onderzoek is uitgevoerd door Robson (2009). Uit haar longitudinale empirische studie naar de relatie tussen vrijetijdsbesteding gedurende de jeugd en de accumulatie van verschillende vormen van kapitaal op latere leeftijd, komt naar voren dat een investering in *cultural capital activities* in de jonge jaren zich op termijn (soms letterlijk) uitbetaalt in meer economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Zo laat het onderzoek bijvoorbeeld zien dat participatie in culturele activiteiten op de leeftijd van 16 jaar gerelateerd kan worden aan een toename van economisch kapitaal op 29-jarige leeftijd. Geslacht en familie verklaarde 3% van de variantie in economisch kapitaal,

de culturele vrijetijdsbesteding verhoogde deze naar 5%. Hoewel in deze studie zowel receptieve als actieve cultuurparticipatie meegenomen is, en hier dus niet direct op onderscheiden kan worden, laat ze wel een mooi verband zien tussen het investeren in culturele activiteiten en het vergaren van sociaal, cultureel en economisch kapitaal. Dit is zeker interessant als we dit koppelen aan de cijfers uit de participatiesurvey over de deelname van 14- tot 17-jarigen aan de amateurkunsten. Maar liefst 71% van deze leeftijdscategorie doet aan amateurkunst en vergaart hiermee dus vermoedelijk belangrijk cultureel kapitaal. Overigens spreken Vanherwege et al. (2009) in het verband van de amateurkunsten ook wel over creatief kapitaal als specifieke vorm van cultureel kapitaal dat via de actieve cultuurparticipatie vergaard kan worden.

2.5.7. Kunst en cohesie

Wat verder de relatie tussen cultuurparticipatie en sociale cohesie betreft, is eigen onderzoek in samenwerking met de Nederlandse provincie Drenthe relevant om te melden (Otte, 2014). In dit onderzoek werd nagegaan in welke mate en hoe kunstparticipatie bijdraagt aan sociale cohesie in deze provincie en welke effecten het Drentse cultuurparticipatiebeleid daarop heeft¹⁹. In het eerste deel van dit onderzoek is theoretisch aannemelijk gemaakt dat er een verband is tussen kunstparticipatie en sociale cohesie, waarbij verwacht wordt dat sociale cohesie beïnvloed wordt door kunstbeoefening en receptie van kunst. Onder kunstparticipatie wordt verstaan het produceren en/of recipiëren van uitingen die tot stand komen of zijn gekomen door te spelen in het domein van de verbeelding. Een kunstuiting wordt in het onderzoek begrepen als een spel van verbeelding, waarbij stof (de ervaren werkelijkheid van de toeschouwer) is vormgegeven in materiaal (Van Maanen, 2009). Kunst speelt zich in tijd en ruimte af in een andere realiteit dan het werkelijke leven, maar verhoudt zich wel altijd tot dat werkelijke leven. Kunstwerken worden gekenmerkt door een eigen (nieuwe) ordening en eigen (nieuwe) regels. Bij vormen van digestieve kunst, die mensen louter binnen de bestaande sociale orde leidt (Gielen, 2011), hoeft de toeschouwer, toehoorder of lezer minder een beroep te doen op zijn verbeeldingskracht dan bij vormen van uitdagende kunst, waarbij hij in staat moet zijn om de

nieuwe regels en de nieuwe ordening van het spel te vatten om zo op een nieuwe manier naar de werkelijkheid (zoals hij die ervaart) te kijken en zijn perceptie te vernieuwen. In onze terminologie zouden we kunnen stellen dat de in dit onderzoek gebruikte notie 'digestieve kunst' aanzet tot socialiseren, terwijl uitdagende kunst juist tot subjectivering leidt.

Op relationeel niveau kan het productief en receptief deelnemen aan kunst het cohesief gedrag, het handelen en de houding van een individu in relatie tot zijn omgeving, beïnvloeden, doordat kunstparticipatie in de meeste gevallen zorgt voor een samenkomst van mensen, net als in veel andere soorten van vrijetijdsbesteding. De kans is groot dat mensen bij elkaar komen op basis van herkenning: overeenkomsten in achtergrond of (culturele) smaak. In het geval dat de kunstuiting deze herkenning bevestigt en de overeenkomsten benadrukt, zal het cohesief gedrag intern gericht blijven of versterkt worden. In het geval dat de kunstuiting de deelnemers uitdaagt om hun perceptie te wijzigen, kan dat gevolgen hebben voor de houding en het gedrag ten aanzien van elkaar tijdens de activiteit, of ten aanzien van anderen buiten de activiteit. Er is enige organisatie voor nodig om ervoor te zorgen dat *verschillende* (groepen) mensen bijeenkomen voor eenzelfde kunstuiting. Als dat lukt, is er tijdelijk sprake van overbruggend cohesief gedrag op relationeel niveau. Of dat ook het geval is in de ideële dimensie, hangt weer af van de mate waarin de kunstuiting de verbeeldingskracht aanspreekt en de perceptie van de deelnemers vernieuwt. Hypothetisch volgt hieruit dat mensen die hun vrije tijd besteden aan het beoefenen van of kijken naar kunst meer overbruggend cohesief gedrag vertonen dan mensen die hun vrije tijd op een andere manier invullen (zoals bijvoorbeeld met sport) (Otte, 2014).

De hypothese is getoetst aan de hand van de bevolkingsurvey die voor dit onderzoek is uitgevoerd in de provincie Drenthe. Deze survey bestaande uit 3688 respondenten maakt vergelijkingen mogelijk tussen verschillende inwonersprofielen: de amateurkunstbeoefenaar, de kunstbezoeker, de sporter en mensen die niet aan kunst en/of niet aan sport doen. Gekeken is naar de verhouding tussen productieve en passieve kunstdeelname enerzijds en vormen van cohesief gedrag anderzijds.

In het geschetste theoretische verband tussen kunstparticipatie en cohesief gedrag is nog geen rekening gehouden met de drie niveaus waarop cohesief gedrag ge-

realiseerd kan worden: op het niveau van het eigen persoonlijke netwerk, het niveau van de woonomgeving c.q. burgermaatschappij en het niveau van de samenleving (nationaal tot internationaal). Zij komen ruim aan bod bij de toetsing van de hypothese, waarvoor een index is samengesteld met indicatoren voor cohesief gedrag op alle drie niveaus, zowel in de relationele (binding en participatie) als in de ideële dimensie (betrokkenheid) (Dijkstra et al. 2004)

Op alle drie niveaus is met behulp van regressie-analyse getoetst in hoeverre kunstparticipatie samenhangt met overbruggend cohesief gedrag. Bij de toetsingen is gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en het hebben van werk. Veruit het vaakst is een positieve samenhang geconstateerd tussen kunstbezoek en de getoetste indicatoren voor overbruggend cohesief gedrag zoals hier toegepast, waarbij het verband met amateurkunst nog iets vaker is geconstateerd dan met professionele kunst. Er is vergeleken tussen de groep respondenten die heeft aangegeven het afgelopen jaar één keer of vaker een amateurkunstuiting bezocht te hebben en de groep respondenten die heeft ingevuld niet één keer naar een voorstelling, optreden of expositie van amateurkunst te zijn geweest. In theorie zouden de geconstateerde verschillen er ook moeten zijn tussen bezoekers van kunst en bezoekers van sport. En die blijken er voornamelijk te zijn in de ideële dimensie op zowel persoonlijk niveau als het niveau van de samenleving. Dat wil zeggen dat de kans groter is dat bezoekers van kunst meer overbruggend cohesief gedrag of een overbruggende cohesieve houding laten zien dan bezoekers van sport. Uitgaande van de gedachtegang dat kunst als spel in tegenstelling tot sport het voorstellingsvermogen van de kijker aanspreekt, hetgeen maakt dat de toeschouwer op een andere manier naar de werkelijkheid kan kijken of er aan refereren, is het mogelijk dat op basis van dat verschil de bezoekers van kunst in de survey in hun gedrag en houding een grotere kans hebben zich te verhouden tot 'anderen'. Dit laatste verschil is niet geconstateerd voor productieve participatie. Amateurkunstbeoefenaars lijken zich niet anders cohesief te gedragen dan sporters. Ook de samenhang tussen amateurkunstbeoefening en overbruggend cohesief gedrag is op minder indicatoren geconstateerd dan bij de receptieve kunstparticipatie (Otte, 2014).

2.5.8. Erfgoed en cohesie

Ten slotte dient binnen deze bespreking van de sociale effecten van cultuur nog gekeken te worden naar welke effecten erfgoedparticipatie genereert. Om met wat cijfers te beginnen: op basis van de Participatiesurvey Vlaanderen 2009 stellen Vlegels en Lievens (2011) vast dat in totaal 24,4% van de Vlamingen af en toe participeert in erfgoed en 22,4% dat frequent doet. Erfgoed betreft niet alleen historische gebouwen en objecten, maar ook gebruiken, tradities en het vertellen van verhalen. Erfgoed kan dus zowel in materiële vorm als in immateriële vorm bestaan. In beide vormen heeft het echter een sterke sociale dimensie. Jos Bazelmans schrijft in het artikel *Erfgoed: waarde in meer-voud* (2012) dat erfgoed een 'sociale categorie' is. Het staat volgens hem voor de "vormgeving en de bestending van relaties tussen mensen"²⁰. Als zodanig behoort erfgoed dan ook toe aan kleinere of grotere (herinnerings)gemeenschappen. Op kleine schaal moeten we dan denken aan bijvoorbeeld het gezin of de familie, en op grotere schaal aan bijvoorbeeld regio's of landen tot zelfs aan een mondiaal niveau (werelderfgoed). Die sociale dimensie is ook terug te vinden in een andere eigenschap van erfgoed. Erfgoed is namelijk geen intrinsiek kenmerk van een object of traditie. Mensen bepalen wat erfgoed is. De term erfgoed is als zodanig een kwalificatie en daarmee dus ook geen statistisch gegeven. Iets tot erfgoed bestempelen veronderstelt een waardering van dat iets en die waardering komt tot stand binnen een sociale context.

Wanneer het nu gaat om de waarde van erfgoed dan is het van belang om verschillende perspectieven uit elkaar te houden. De kwalificerende waardering van erfgoed is in de praktijk voor een groot deel een zaak van experts, van professionals. Op basis van criteria wordt bepaald wat als erfgoed beschouwd mag worden en wat niet. Maar binnen de kaders van ons onderzoek naar de waarde van cultuur gaat het er vooral om wat binnen een gemeenschap aan erfgoed gewaardeerd wordt, en wat erfgoed dan vervolgens weer voor waarden genereert voor die gemeenschap. In onze inventarisatie zijn we verschillende onderzoeken tegengekomen waarin vooral gekeken is naar het draagvlak dat in een land of regio bestaat als het gaat om erfgoed en erfgoedinstellingen. Het in 2013 verschenen onderzoeksrapport *Britain Thinks. Public perceptions of and attitudes*

to the purpose of museums in society is hier een sterk voorbeeld van. In dit onderzoek is getracht inzicht te krijgen in de manier waarop het Britse publiek tegen musea aan kijkt. Uit het onderzoek is duidelijk geworden dat er sprake is van een sterke, positief emotionele hechting aan musea bij zowel gebruikers als niet-gebruikers. Musea worden algemeen niet beschouwd als slechts passieve gebouwen die objecten opslaan, maar eerder als instituten die vanuit een actieve rol zowel het verleden als de toekomst vormgeven. Ook in Vlaanderen blijkt een groot draagvlak te bestaan voor erfgoedinstellingen. In 2010 heeft FARO een uitgebreid bevolkingsonderzoek uitgevoerd naar de erfgoedbeleving in Vlaanderen. Het algemene onderzoeksrapport is nog niet verschenen maar Vander Stichele heeft al wel in artikelen delen van de data geanalyseerd (2011). Uit deze analyses blijkt onder meer dat een meerderheid van de respondenten het eens is met de stelling dat musea een belangrijke rol spelen als geheugen van onze samenleving. Dit geldt zowel voor geïnteresseerden in erfgoed als de groep respondenten die minder geïnteresseerd zijn in erfgoed²¹. Het onderzoek laat zien dat dit niet alleen voor musea geldt, maar ook voor archieven en erfgoedbibliotheken.

Het lijkt er dus op dat het belang van erfgoed algemeen erkend wordt. Maar welke sociale effecten worden nu gegenereerd door de participatie in erfgoed? Verschillende inventarisaties van literatuur laten zien dat als het om erfgoedparticipatie gaat, er redelijke consensus lijkt te bestaan over de (sociale) effecten die erfgoed op individueel niveau teweeg kan brengen, maar minder eenduidig gedacht wordt over de effecten op maatschappelijk niveau. Een van de redenen hiervoor zou kunnen zijn dat er op dat niveau ook nog maar weinig wetenschappelijk empirisch onderzoek gedaan is. Dit betekent echter geenszins dat erfgoed daar geen sociale effecten zou genereren. Een al te strikte beperking tot peer-reviewed wetenschappelijk empirisch onderzoek zou een verkeerd beeld oproepen. Er zijn namelijk wel tal van niet-wetenschappelijke onderzoeksrapporten en evaluaties van erfgoedprojecten en –programma's die zeker iets zeggen over de effecten die erfgoedparticipatie in sociale zin kan opleveren. In wat volgt worden de uitkomsten van een paar interessante onderzoeken en rapporten besproken.

Holden en Jones (2006) geven een overzicht van het bewijs voor het belang van musea, bibliotheken en archieven voor 'onze toekomst'. De onderzoekers stellen dat in-

stellingen, door de geschiedenis via persoonlijke verhalen te vertellen, het publiek inzicht weten te geven in wie zij zijn. Deze instellingen dragen door hun aanbod bij aan gemeenschapsopbouw doordat zij met hun collecties het collectief geheugen zijn van een samenleving en met hun gebouwen een publieke ruimte creëren waar diverse bevolkingsroepen elkaar ontmoeten en het publieke en private gecombineerd kunnen worden. Tevens creëren de gebouwen (zeker architectonische hoogstandjes zoals in Peckham) een gevoel van trots op de plek waar mensen leven.

Dit laatste komt ook naar voren in een onderzoek van Bradley et al. (2009). Met betrekking tot onroerend erfgoed is de relatie tussen de historisch gebouwde omgeving (*historic built environment*) en een gevoel van plaats (*sense of place*) en de mate van sociaal kapitaal onder volwassen en jongeren onderzocht. De onderzoekers concluderen dat de relatie tussen de historische bebouwing en sociaal kapitaal niet direct van aard is, maar verloopt via een versterkt gevoel van plaats dat opgeroepen wordt door de aanwezigheid van historische gebouwen. Het onderzoek en het daaraan voorafgaand uitgevoerde literatuuronderzoek, laten zien dat historische gebouwen het gevoel van verbondenheid met een plaats kunnen versterken en ook van invloed kunnen zijn op de identiteit van personen. Hoewel de studie ook laat zien dat een sterk aan een plaats gekoppelde identiteit als negatief ervaren kan worden, stellen de onderzoekers dat er overwegend sprake is van een positief effect, ook op een maatschappelijk niveau (een gemeenschap die bestaat uit mensen met meer sociaal kapitaal wordt over het algemeen als sterker beschouwd dan een gemeenschap waar dit niet het geval is). De historische omgeving biedt een context waarbinnen interacties tot stand kunnen komen tussen mensen, hetgeen in potentie sociaal kapitaal kan opleveren: 1) door het creëren van een situatie waarbinnen kennis over het verleden uitgewisseld kan worden, 2) door actieve betrokkenheid bij erfgoedactiviteiten en 3) als omgeving waarbinnen andere, niet aan erfgoed gerelateerde interacties kunnen plaatsvinden. Erfgoed draagt dus niet alleen bij aan identiteitsvorming, maar biedt ook een sociale context waarbinnen mensen elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar kunnen interacteren. Bazelmans wijst er in zijn al eerder aangehaalde artikel overigens op dat deze identiteitsvorming ook onbewust plaatsvindt: "...ook in het alledaagse, doelmatige gebruik van erfgoed ligt een, veelal onbewuste vor-

ming van de identiteit van de gebruiker(s) besloten.” (18). Deze verwevenheid van erfgoedparticipatie en het dagelijks leven wordt ook door Vander Stichele benadrukt in zijn analyse van het door FARO uitgevoerde bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving.

Een andere studie die inzicht biedt in de sociale waarde van erfgoed is een onderzoek uitgevoerd naar de culturele waarde van (materieel) erfgoed aan de hand van projecten gefinancierd door de *Heritage Lottery Fund* (UK) (Clark en Maeer, 2008). Volgens dit onderzoek, uitgevoerd aan de hand van surveys en casestudies, draagt erfgoedparticipatie bij aan het versterken van lokale gemeenschappen (bindende sociale cohesie) en spelen erfgoedlocaties als zodanig een sociale rol. Daarbij dragen erfgoedprojecten bij aan de versterking van de band tussen mensen en hun leefomgeving. Maar ook helpen erfgoedprojecten om bij buitenstaanders meer begrip op te roepen voor een omgeving en de mensen die er wonen (overbruggende sociale cohesie). Zo gaf bijvoorbeeld 59% van de ondervraagden aan dat het bezoek aan een bepaalde erfgoedlocatie dit effect had. Ook worden erfgoedlocaties gezien als een mooie plaats om mensen te ontmoeten (61%).

Een meer essayistische benadering van de effecten die musea kunnen generen vinden we in *Making a difference: the cultural value of museums* (Sara Selwood Associates, 2010). Hoewel dit geen wetenschappelijk empirisch onderzoek betreft, ontstaat op basis van een grote hoeveelheid verzamelde opmerkingen van bezoekers van tentoonstellingen wel degelijk een beeld van de impact die een museumbezoek kan hebben. Zo zou het publiek stellen dat ze gevoelige en moeilijke thema's niet uit de weg gaan. Bovendien genereert museumbezoek het gevoel ergens bij te horen. Het kan dan zowel lokale gemeenschappen als de bredere samenleving betreffen. Verder wordt aangegeven dat bezoekers meer zouden open komen te staan voor andere zienswijzen en attitudes.

Zoals al eerder werd gezegd, ligt het bewijs voor de sociale waarde van erfgoed (vooralsnog) voor een groot deel besloten in evaluaties van en rapporten over verschillende erfgoedprojecten en -programma's. Het reikt binnen de context van deze studie te ver om hier uitgebreid op in te gaan. Een bruikbaar overzicht van dit soort informatie wordt ieder jaar geleverd door het Britse Heritage Lottery Fund onder de titel *Values and*

benefits of heritage: a research review by HLF Strategy & Business Development Department (Maer en Killick). Hoewel dit overzicht beperkt is tot Britse projecten, biedt het wel een globaal overzicht van de uitkomsten van diverse evaluaties en surveys op het gebied van individuele, sociale en economische effecten van erfgoedparticipatie. Hieruit blijkt met betrekking tot de sociale effecten onder meer dat erfgoedactiviteiten bijdragen tot kennistoename van en begrip voor anderen. Erfgoedparticipatie helpt anders te kijken naar bepaalde zaken en kan de interesse in een gemeenschap vergroten. Het betreft hier geen wetenschappelijk empirisch onderzoek, en als zodanig moet er ook kritisch gekeken worden naar dit soort claims. Het volledig buiten beschouwing laten van dergelijke informatie zou wat onze inventarisatie betreft echter evenzeer een al te grote blinde vlek inhouden.

2.5.9. Tolerantie, leefbaarheid en burgerschap

Naast onderzoek dat er op is gericht de sociale impact van cultuur- en erfgoedparticipatie te traceren voor de deelnemers van projecten, is er ook onderzoek dat op een hoger aggregatieniveau poogt inzicht te krijgen in de effecten van cultuurbeleving. Uit Nederland bespreken we kort twee onderzoeken. Het eerste betreft het onderzoek dat Andries van den Broek (2009) heeft gedaan op basis van de gegevens uit de enquêtes naar de leefsituatie van etnische minderheden in steden die in Nederland zijn gehouden naar aanleiding van de zogenaamde 'Fortuynrevolutie'. Op basis van gegevens over de vrijetijdsactiviteiten van Surinamers, Turken en Marokkanen en autochtone Nederlanders was Van den Broek in staat te bezien of er een statistisch verband bestaat tussen deelname aan cultuur en sport en een meer tolerante houding of cohesief gedrag. Hij vond inderdaad zo'n verband voor alle onderzochte groepen en dat verband was sterker voor cultuuractiviteiten dan voor sport. Zij die aan cultuur doen staan positiever tegenover andere etnische groepen dan zij die dit niet doen. Maar hij stelt daarbij meteen de causaliteitsvraag: is dit resultaat niet het gevolg van een selectie-effect omdat cultuuractiviteiten van deelnemers uit de aard der zaak een meer open houding vragen? Met andere woorden: wat is hier oorzaak en gevolg?

Een tweede interessant onderzoek is uitgevoerd door Jan Brouwer van COP Cultuurimpuls (2011). Hij gebruikte een benadering zoals die van Gerard Marlet in een poging iets te kunnen zeggen over de effectiviteit van cultuurimpulsen in stadswijken. Door de gegevens over leefbaarheid van een groot aantal Nederlandse stadswijken zoals die wordt vastgelegd op basis van leefbaarheidsmonitoren door de tijd heen te volgen, kon hij een statistisch relevant verband vaststellen: wijken waar cultuurinvesteringen hebben plaatsgevonden (al dan niet samen met fysieke investeringen) blijken na een aantal jaren een grotere stijging op leefbaarheid te kennen dan wijken waar alleen fysieke investeringen zijn gepleegd en wijken waar niets is gedaan. Dit levert bewijs dat via culturele investeringen wijken verbeterd kunnen worden, los van de fysieke investeringen in woningvoorraad en winkelbestand. Het is echter wel de vraag of dergelijke investeringen niet moeten gezien worden als een doekje voor het bloeden. Uit onderzoek van DSP groep (Duijvestijn, 2007) bleek immers dat het met de culturele infrastructuur van de 40 zogenaamde 'krachtwijken'²² in Nederland bar was gesteld (evenals met de aanwezigheid van kleine winkels en gemeenschapsvoorzieningen als postkantoren). Buurthuizen en bibliotheken zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw in ras tempo uit het straatbeeld van dergelijke wijken verdwenen, evenals buurtrestaurants en consultatiebureaus. We moeten de vraag stellen of de kunst- en cultuursector hier niet gebruikt worden als goedmakertje voor de rationalisering die al eerder heeft plaatsgevonden²³. Vormen sociaal-culturele projecten hier geen goedkope, maar ook op termijn ineffektieve oplossing om meer structurele sociale problemen te verhelpen?

In het (internationale) wetenschappelijk discours is er binnen dit thema veel aandacht voor de relatie tussen cultuurprojecten en gemeenschap (opbouw). Het gaat hier veelal om onderzoek naar bijvoorbeeld community art projecten die een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een gemeenschap of projecten die ingezet worden om sociale veranderingen soepeler te laten verlopen (zie bijvoorbeeld De Bruyne en Gielen, 2011; Gielen, 2013d). Maar dit soort projecten kunnen burgers ook mondiger maken. Stuiver et al. (2013) onderzochten bijvoorbeeld aan de hand van een casus in het Nederlandse Haarzuilen, hoe de inzet van een *community art* project bij kan dragen aan de betrokkenheid van burgers bij regionale veranderingen. De onderzoekers concluderen dat door

de inzet van een dergelijk project meer inzicht verkregen wordt in de emotionele en sociale waarden die door bewoners toegekend worden aan de (leef)omgeving en de manier waarop de regio invloed uitoefent op de identiteit van de bewoners. Meer aandacht voor deze immateriële elementen kan de betrokkenheid van burgers vergroten.

Een ander inspirerend voorbeeld wordt besproken in de studie van Sardu et al. (2012) naar de effecten van een bottom-upkunstevenement in Sardinië over een periode van dertig jaar. Op korte termijn lagen de effecten vooral op het niveau van de mogelijkheid van een gemeenschap om bestaande bronnen te mobiliseren en collectief op te treden tegen 'bedreigende' krachten. Op langere termijn resulteerde het project vooral in een versterkt vermogen om om te gaan met globale uitdagingen en ook om op gelijke voet samen te werken met andere stakeholders. De participanten vonden met andere woorden hun eigen autonome positie om van daaruit onderhandelingen aan te gaan. Hier komt met andere woorden weer het in hoofdstuk I omschreven subjectiverend vermogen van artistieke projecten naar boven.

Een laatste onderzoek dat de bovenstaande studies onderschrijft, richt zich ook op de rol die cultuur kan spelen in het ontwikkelen van een gemeenschap. Burnell (2012) benadrukt dat juist het specifieke bevragende en ter discussie stellende karakter van cultuur een belangrijke kracht is voor het ontwikkelen van een gemeenschap. Dit punt zullen we in hoofdstuk III terug oppakken. Gemeenschapsvorming en ook cohesie zijn juist gediend met dissensus en kritisch burgerschap. Dat is geheel iets anders dan consensus en harmonie die klassiek door het idee van een gemeenschap worden opgeroepen. Maar hierop komen we dus in het volgende hoofdstuk uitvoerig terug.

2.6. Ter afronding – Evidence base: base for evidence?

In dit tweede hoofdstuk is op basis van de inventarisatie van het onderzoek naar de werkzaamheid van cultuur op een vijftal domeinen bezien welk bewijs er hiervoor bestaat. Ter afronding vatten we dit samen en becommentariëren de resultaten. Wat is de betekenis van onze bevindingen voor de opbouw van legitimaties voor cultuurpolitiek, en wat zijn de beperkingen van *evidence base*? Maar laten we vooreerst de resultaten van onze zoektocht nog eens op een rijtje zetten.

Cognitieve effecten. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat cultuur positieve effecten op cognitie heeft en binnen het cultuuronderwijs spitst het onderzoek zich momenteel toe op de vraag hoe cultuureducatie kan aansluiten bij de cognitieve ontwikkeling van kinderen en volwassenen. Het overzichtsonderzoek van de OECD naar de effecten van cultuureducatie noopt echter tot bescheidenheid. De onderzoekers beoordelen het bewijs voor deze aanname als mager. Dat komt niet zozeer doordat cultuur niet werkzaam zou zijn in relatie tot cognitieve vermogens maar door een gebrek aan onderzoek van deze cognitieve effecten. Dat laatste wordt ten dele veroorzaakt door problemen bij meten van effecten zoals creativiteit. De onderzoekers concluderen dan ook dat de sterkste legitimatie voor cultuuronderwijs voorlopig ligt in het feit dat cultuur een eigen manier van kennen van de wereld en de mogelijkheid tot zelfreflectie en identiteitsontwikkeling biedt. Het recente neurologisch onderzoek lijkt dan weer wel degelijk grond te bieden voor de positieve impact van cultuur op cognitieve vermogens, weliswaar van heel breed gedefinieerde cultuurvormen (bijvoorbeeld ook videogaming). Voor muziekbeleving en –beoefening vonden we de duidelijkste positieve impact op cognitieve vaardigheden (zoals fijne motoriek en auditief vermogen, vocabulair en verbaal redeneren) en sociale vaardigheden. Maar bij de causaliteit stellen we vraagtekens, omdat muziekbeoefening vaker voorkomt in hogere sociaal-economische milieus waar deze vaardigheden ook sterker ontwikkeld plachten te zijn.

Gezondheid. Het is pas zeer recentelijk dat er op bevolkingsniveau studies uitgevoerd worden naar de relatie tussen cultuurparticipatie en de gezondheid van mensen. Het bestaande onderzoek toont aan dat er een verband bestaat tussen de mate waarin mensen deelnemen aan culturele activiteiten (zowel actief als passief) en hun gevoel van welzijn (fysieke en mentale gezondheid, tevredenheid met het leven). Cultuurdeelname kan daarom gezien worden als een belangrijke welzijn-sindicator. Het huidige onderzoek laat echter ook zien dat de aard van het verband nog niet altijd even helder is. Ook hier speelt de kwestie van causaliteit zoals die in voorgaande categorie al gesignaleerd werd. Daarbij komt nog dat binnen de meeste onderzoeken het begrip ‘culturele activiteit’ erg breed gedefinieerd wordt. Dankzij controle voor relevante factoren, zoals economische positie, kan echter wel met empirische zekerheid worden aangegeven dat een belangrijke waarde van cultuur op het vlak van mentale en fysieke gezondheid ligt.

Ervaringswaarden. Publieksonderzoek (voornamelijk in het theater) wijst uit dat deelnemers aan kunst daadwerkelijk intrinsieke waarden als emotionele betrokkenheid en reflectie realiseren. Het onderzoek heeft weliswaar een focus op theater maar daarbij wordt zowel naar musicals als naar gesproken toneel gekeken. Ook bij populaire cultuurvormen blijken intrinsieke waarden te worden gerealiseerd.

Daarnaast blijkt uit publieksonderzoek dat bezoekers van cultuur zowel op zoek zijn naar intrinsieke waarden als naar sociale waarden. Cultuur is voor de deelnemers van belang om een uitdagende ervaring te hebben én de mogelijkheid deze samen met anderen te beleven. Met andere woorden, de cultuursector blijkt die (intrinsieke) waarden te realiseren die ze zegt te willen realiseren en die bezoekers er ook actief zoeken. Daarmee geeft georganiseerde cultuur aanleiding tot reflectie over cultuur en de eigen zin hierbinnen - zij het dat niet alle cultuurvormen (lees: bepaalde kunsten) een brede spreiding kennen.

Economische effecten. Klassiek impactonderzoek komt nog weinig voor, met uitzondering van onderzoek waarbij de grootte van de directe werkgelegenheid van de cultuur- en/of creatieve sector in kaart wordt gebracht. Veel onderzoek focust tegenwoordig op de samenhang tussen creativiteit en de economie. Daarbij is

het een grote uitdaging om de symbolische waarde van de cultuursector te operationaliseren (Guiette et al., 2011). Daarnaast wordt aandacht besteed aan de vraag hoe de cultuur- en/of creatieve sector verbonden is met de rest van de economie. Dit blijkt een belangrijke succesfactor in cultuurgerelateerde ontwikkelingsstrategieën van steden (INEUM, 2010). Er moet dus sprake zijn van interactie tussen georganiseerde cultuur en de rest van de economie.

Het meest harde bewijs blijkt er te bestaan voor de aantrekkelijkheid van een rijk cultureel leven in een stad of regio op huizenprijzen. Dit onderzoek heeft het voordeel dat het uitgaat van daadwerkelijk gedrag van mensen. Het bewijs voedt de gedachte dat het vooral steden zijn die (door hun grootte) een verbinding tussen cultuur en economie mogelijk maken. Uit kritiek op gentrificatieonderzoek is echter gebleken dat dit niet alle sociale klassen ten goede komt, en vooral bijdraagt tot het welzijn van de (hogere) middenklasse (zie bijvoorbeeld Kirchberg en Kagan, 2013).

Sociale effecten. De georganiseerde cultuursector lijkt de meeste effecten te genereren op het sociale vlak. Het is in ieder geval zo dat op dit terrein veel onderzoek gedaan is. Niet voor alle sectoren werd evenveel wetenschappelijk empirisch bewijs gevonden. Dit wil echter niet zeggen dat deze effecten niet gegenereerd worden. Het onderzoek hierover is wel beperkter of weinig 'hard' empirisch onderbouwd. Op basis van het geheel aan verzamelde informatie kan desondanks geconcludeerd worden dat de participatie in sociaal-cultureel werk, amateurkunst, erfgoed en de kunsten zeker een bijdrage leveren aan bijvoorbeeld gemeenschapsopbouw, de versterking van het sociale weefsel, emancipatie en empowerment.

Bij de bovenstaande conclusies dient opgemerkt dat verschillende effecten van cultuur niet zomaar van elkaar te scheiden vallen. Zo merkten we op dat het onderzoek naar de economische effecten en creativiteit nauwe verwantschap vertonen. Dat is wellicht logisch in een tijdperk waarin de creatieve economie in het centrum van de belangstelling staat. Daarnaast stellen we vast dat de ervaringswaarden en sociale effecten verwantschap vertonen. Ten slotte liggen verbanden tussen sociaal kapitaal en economische mogelijkheden, of gezondheid en economische effecten voor de hand.

Dit betekent dat er grond is voor de veronderstelling dat door de ervaring van kunst, cultuur en erfgoed een bijdrage wordt geleverd aan het realiseren van maatschappelijk wenselijke uitkomsten zoals cognitieve ontwikkeling, gezondheid, sociale cohesie, technologische en economische ontwikkeling. Maar de causaliteit van dit verband neemt af, in volgorde zoals hiervoor genoemd. De cultuursector doet wat ze zegt te doen: het leveren van bijzondere, authentieke en waardevolle ervaringen aan haar participanten die aanleiding geven voor reflectie en emotie. Daarnaast realiseren bezoekers sociale waarden (ze vinden dit ook van belang), met andere woorden cultuur is een belangrijke manier om ervaringen te delen en met elkaar te confronteren. En mensen zeggen dat ze via cultuurdeelname, bijvoorbeeld in musea en bibliotheken, hun kennis willen verruimen: cognitieve effecten die actief worden gezocht. Het bibliotheekonderzoek wijst er dan weer op dat de affectieve elementen van de cultuurervaring de cognitieve, sociale en economische effecten versterken. Kortom, de in dit hoofdstuk netjes afgebakende effecten van cultuurdeelname lopen in de empirische werkelijkheid vaak door elkaar heen en beïnvloeden elkaar.

De inventarisatie roept ten slotte nog enkele vragen op. Hierboven noemden we al de causaliteit. De bovengenoemde effecten worden alvast niet alleen door een georganiseerde cultuursector gerealiseerd. Cognitie kan ook met goed onderwijs worden gevoed. Sociale effecten kunnen ook met goed buurtopbouwwerk of sportactiviteiten worden bereikt. Voor het imago van steden kunnen sportevenementen door hun grote publieke bereik wel eens veel effectiever zijn. Een goed aangelegd bedrijventerrein kan dan weer misschien veel beter de economie stimuleren en toeristen kunnen ook door pakweg culinaire attracties dan wel water- en natuurrecreatie worden aangetrokken. Bovendien kunnen sommige positieve effecten, zoals toegenomen prestaties in andere schoolvakken bij leerlingen die deelnemen aan cultuureducatie of de toename van tolerantie ten opzichte van andere etnische groepen, het gevolg zijn van selectie-effecten. Cultuureducatie trekt wanneer het op school facultatief is doorgaans de betere leerlingen (uit hogere sociale milieus). En zijn het niet juist die mensen die van thuis uit toch al een meer open houding hebben die zich aangesproken zullen voelen voor deelname aan een of ander community art project?

Een tweede vraag betreft de transfer van waarden die zich op het niveau van de gebruikers van cultuur en erfgoed voordoen naar het collectieve niveau. De inventarisatie

biedt zicht op wat voor soort cognitieve, intrinsieke, sociale en economische effecten cultuurdeelname voor haar gebruikers teweegbrengt, dan wel wat zij zeggen te zoeken in hun deelname. De vraag hoe persoonlijk ervaren waarden vertaald worden naar een bredere maatschappelijke betekenis is een lastige, en om hier empirisch sluitend bewijs voor te leveren is dan ook bijzonder complex.

Ten derde constateren we dat onderzoek naar de maatschappelijke impact van cultuur een langetermijnfocus vraagt, maar dat veel onderzoek dat niet heeft. Cultuur werd in het kader van stadsregeneratie nadrukkelijk als langetermijnproject voorgesteld en niet als *quick fix*. Dat geldt voor de andere effectgebieden ook: door langdurige confrontatie met georganiseerde cultuur ontstaan pas duurzame cognitieve opbrengsten, openheid van geest en sociale effecten, ook al kunnen sommige van deze effecten in laboratoriumstudies naar neurologische impact en publieksonderzoek eventueel wel op korte termijn worden vastgesteld.

Ten vierde hebben we weinig onderzoek gevonden dat uitgaat van de mogelijkheid van negatieve effecten van georganiseerde cultuur. Dergelijke effecten zijn eenvoudig voor te stellen, zoals de negatieve impact op ecologie (geluidshinder bij een muziekfestival in de natuur, of gebruik van krachtstroom, bijvoorbeeld) of op sociale cohesie (door haar elitaire karakter kan een deel van de cultuursector eerder uitsluiting genereren dan insluiting (zie Newman, 2013). Anders dan de studies naar de invloed van agressieve muziek op agressie en het voorbeeld van de mislukte sociale impact van het cultuurproject in het kader van Ruhr2010, vonden we geen studies of casusbeschrijvingen van negatieve impact. We zijn nu niet direct uit op het vaststellen van negatieve effecten, maar het doet wel vermoeden dat het geïnventariseerde onderzoek nogal eenzijdig de effecten van cultuur belicht. Nogal wat onderzoek – hoe wetenschappelijk en onafhankelijk ook uitgevoerd – draagt dan ook wellicht de al dan niet impliciete opdracht met zich mee om georganiseerde cultuur – al dan niet gesubsidieerd – te legitimeren.

Onderzoek naar de werkzaamheid van cultuur heeft dus zoal zijn beperkingen, hoe goed het onderzoek ook is uitgevoerd en hoe duidelijk sommige effecten ook kunnen worden aangetoond. De beschikbare *evidence base* voor het cultuurbeleid moet daarom met de nodige voorzichtigheid worden gebruikt. Daarbij komt dat de meetmethoden voor

het meten van sociaal kapitaal en tolerantie of het monetariseren van immateriële waarden, zoals bij de *Social Return on Investment* methode gebeurt, moeilijk inzetbaar zijn op het cultuurdomein. Het is zeer de vraag of dergelijke methoden de bijdrage van cultuur aan de samenleving echt vangen. Kwalitatieve onderzoeksmethoden die de bezoekers van cultuur zelf aan het woord laten over wat zij ervaren, lijken veel meer toepasselijk. Het bewijs wordt daarmee echter minder makkelijk generaliseerbaar en blijft vaak op het niveau van casusstudies. Bovendien leidt publieksonderzoek bijna automatisch naar een vraaggericht beleid. In een cultuur waar 'hard' wetenschappelijk bewijs zoals dat in de natuurwetenschappen gebruikelijk is, heeft de cultuursector met zijn nadruk op immateriële waarden het vanzelfsprekend moeilijk. Maar het is de vraag of de effecten van cultuur altijd veralgemeenbaar kunnen en moeten zijn. Galloway (2009) beargumenteert bijvoorbeeld dat het onderzoek naar maatschappelijke impact van cultuur niet moet zoeken naar algemene wetmatigheden in culturele interventies en onderzoeksmethodieken die in veel verschillende situaties gerepliceerd kunnen worden, maar dat het veeleer nodig is juist het bijzondere (of singuliere) van culturele interventies te onderzoeken: wat is de aard van het project en welke sociale effecten kan dat gezien die aard hebben? Processen van socialisering, kwalificering en vooral subjectivering zijn immers hoogst complex en leiden vaak tot unieke, weinig veralgemeenbare effecten. Een van de belangrijkste functies van cultuur is juist die uniciteit of singulariteit genereren. En, het is juist deze uniciteit die zich moeilijk laat kwantificeren of meten.

Zoals in de inleiding op dit hoofdstuk aangegeven, zijn we voor de definitie van cultuur, creativiteit en kunst afhankelijk van de begrippen die door de onderzoekers zijn gebruikt. We dienen daarom te reflecteren op de vraag wat de bovengeschetste *evidence base* zegt over de waarde van cultuur zoals we die in het eerste hoofdstuk hebben gedefinieerd aan de hand van de driedeling van Biesta. Geeft de *evidence base* een basis om te constateren dat de processen van socialiseren, kwalificeren en subjectiveren werkzaam zijn? Het cognitieve onderzoek toont vast aan dat cultuurparticipatie bijdraagt aan het ontwikkelen van vaardigheden die voor dit proces van belang zijn: (zelf)waarneming, -verbeelding en -conceptualisering. Ook het publieksonderzoek biedt zicht op het daadwerkelijk realiseren van reflectie, en de sociale waarden die zijn verbonden aan cul-

tuurparticipatie zijn medebepalend in deze maatschappelijk cruciale processen. Het publiek van bibliotheken, musea en podia relateert zich via deelname aan de samenleving, kwalificeert en conceptualiseert zijn eigen ervaringen in die samenleving.

Tot slot dient benadrukt dat de inventarisatie in dit hoofdstuk niet alle waarden van cultuur bestrijkt. Hoewel we bij de inventarisatie van de werkzaamheid van cultuur vooral naar de vraagkant hebben gekeken, betekent dit niet automatisch dat een vraaggestuurd cultuurbeleid in de rede ligt en is het beoordelen van de maatschappelijke uitkomsten van cultuurbeleid alleen via de vraagkant in onze ogen beperkt, zelfs discutabel. Zo kwamen we bij onze inventarisatie geen onderzoeken tegen die de eigen performatieve kracht van kunsten, cultuur en erfgoed nagaan. De objecten en activiteiten genereren waarden waarvan de maatschappelijke effecten onmeetbaar zijn, of waarvan men vindt dat ze niet de moeite waard zijn om te meten. Het woord doet het zelf al vermoeden: onmaat in nu eenmaal moeilijk meetbaar. De basis waarop het bewijs voor evidence-based onderzoek met betrekking tot cultuur kan steunen lijkt daarmee bijzonder wankel. In onze ogen is een beoordeling van cultuurwaarden vanuit een professioneel perspectief nochtans onontbeerlijk. Een bibliotheekbezoeker dient die informatie te vinden waarvan hij of zij de aanwezigheid vermoedt, maar wordt soms pas echt geraakt door onverwachte informatie. De ervaring van monumenten en kunstwerken uit het verleden herinneren vaak aan de glorieuze momenten van de geschiedenis en de vooruitgang, maar zij kan ook de kijk op onze eigen wortels aardig bijstellen. De uitvoerenden op een podium kunnen ons overweldigen door virtuositeit, techniek en de zeggingskracht van hun vakmanschap, maar ze zullen ons pas echt van ons stuk brengen wanneer ze die virtuositeit ver te buiten gaan. Hoe dit momentum te meten? En wie weet: wanneer de tijd daar is dat we het zouden kunnen meten, ontnemt dat misschien juist de kracht van het momentum. Nochtans zijn de bovengeschetste cognitieve effecten, ervaringswaarden, gezondheidswaarden én de economische en sociale waarden juist van die onmaat afhankelijk. Het is de kracht van de professionals in het cultuurveld dat zij zowel het gekende als het ongekende, het digestieve als het ongemakkelijke en het vermoede maar ook het onvermoede aan ons tonen. Alleen dan is er sprake van werkelijke subjectivering van ons bestaan en kan gemeenschap in leven blijven.

HOOFDSTUK III

VLAANDEREN

ZONDER

‘GEMEEN-SCHAP’?

In het eerste hoofdstuk is al besproken hoe culturele actoren een gemeenschap kunnen maken en bevragen. Via processen van socialiseren en kwalificeren enerzijds worden mensen, maar ook dingen binnen een sociale orde of binnen de maat van een cultuur gebracht. Anderzijds heeft de cultuursector middelen in handen om een cultuur dynamisch te houden door bij regelmaat een ‘onmaat’ binnen te sluizen. Dat proces noemden we subjectivering. In het tweede hoofdstuk werden vervolgens de effecten van cultuur op een samenleving - die tot op zekere hoogte empirisch bewijsbaar zijn - in kaart gebracht. Daar werd duidelijk dat zowel sociaal-cultureel werk, cultureel erfgoed als (amateur)kunsten op allerlei maatschappelijke domeinen de culturele maat ondersteunen en versterken. Anderzijds zijn er praktijken die die maat met regelmaat uitdagen. Subjectiverende activiteiten blijken niet alleen noodzakelijk om een cultuur dynamisch te houden, ze zijn ook constitutief voor een gemeenschap. In hoofdstuk II merkten we echter op dat deze bijzonder moeilijk te meten zijn. Nochtans voeden ze als het ware het ‘gemeen’ of, zoals men dat in het Engels noemt, de ‘common’. Maar wat bedoelen we hier nu precies mee?

De notie maakt de laatste jaren zowel in de politieke filosofie als bij cultuurwetenschappers, maar tevens bij rechtsspecialisten terug opgang. Denk bijvoorbeeld maar aan de discussie over 'creative commons' in verband met het auteursrecht. Maar ook de Vlaamse Gemeenschap als politieke entiteit draagt dat woordje 'gemeen' in haar vaandel. Zoals welgekend werd bij de staatshervormingen die België de laatste decennia heeft gekend onder meer een onderscheid gemaakt tussen gewest- en gemeenschapsbevoegdheden. In Vlaanderen werden die uiteindelijk onder de bevoegdheid van eenzelfde overheidsorgaan gebracht. Maar oorspronkelijk had de splitsing te maken met de speciale aandacht die men wilde laten uitgaan naar zogenaamde persoonsgebonden materies, zoals welzijn, zorg, cultuur en onderwijs. Er bestaat dus een directe link tussen cultuur en de notie van het 'gemeen'; ook in Vlaanderen erkent men dat historisch verband. Maar waar komt het begrip in feite vandaan, en waarom achten we het voor deze studie van zulke waarde?

Zowel de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis (2010) als de Amerikaanse en Italiaanse filosofen Michael Hardt en Antonio Negri (2009) hebben het begrip in het begin van de eenentwintigste eeuw terug op de kaart gezet. Het gemeen komt van het Latijnse *communis* met de Indo-Europese wortel 'mei', wat 'ruilen' en 'uitwisselen' betekent. 'Mei' staat voor wat personen afwisselend toekomt. Achterhuis wijst erop dat deze wortel terug te vinden valt in het Oudnederlandse 'meent', de gemeenschappelijke weidegrond waar een bepaalde gemeenschap vrij toegang toe had. Men kon er het vee op laten grazen, er mest steken en soms wat op verbouwen. Het gebruiksrecht van de gemeenschap garandeerde de mogelijkheid tot overleven voor de gebruikers. Hardt en Negri stellen verder dat het gemeen niet alleen natuurlijke bronnen zijn, zoals lucht, water, vuur et cetera, maar ook culturele 'resources' zoals taal, tradities, kennis en informatie, codes et cetera. Niemand zou immers auteurschap kunnen claimen op een traditionele volksvertelling of –dans.

Hoewel een groot deel van de gemeenschap met de opkomst van de markteconomie geprivatiseerd werd en dus verdween, blijven nog steeds 'gemeenplaatsen' gevrijwaard en relatief toegankelijk voor iedereen. Denk bijvoorbeeld aan de relatief vrije toegang tot het internet vandaag de dag, in het bijzonder de internetencyclopedie Wiki-

pedia, die door vrijwilligers geschreven en gecontroleerd wordt (en tot nog toe geen reclame bevat). De vrijwaring van het gemeen is alvast cruciaal voor de voortzetting van een cultuur of – hoe kan het anders – van een *gemeenschap*. Ook binnen de economie verwijzen verschillende onderzoekers op het belang van zogenaamde ‘externaliteiten’ die soms moeilijk toe te eigenenen zijn, maar wel cruciaal zijn om een vrije markteconomie naar behoren te laten functioneren. Het woord bestond in zijn tijd nog niet, maar Adam Smith wees bijvoorbeeld al op het belang van zorgverlening en onderwijs als externaliteit. En, in het tweede hoofdstuk werd onder meer gewezen op culturele praktijken en infrastructures die een belangrijke rol spelen in de opwaardering van economische bedrijvigheden, maar ook sociale, cognitieve, mentale en fysieke condities. Het behoeft weinig argumenten dat vandaag domeinen als mobiliteit en communicatie dan weer voor de economie een cruciale rol spelen. Het verwondert dan ook niet dat nogal wat overheden de toegang hiertoe zo laagdrempelig mogelijk houden.

Toch valt het gemeen niet zomaar samen met publieke voorzieningen en het publieke domein, en ook al niet met wat economen ‘externaliteiten’ noemen. Hardt en Negri wijzen er juist op dat de gemeenschap zowel gevoed wordt door publieke als private partijen, die beide voortdurend goederen, diensten, en beelden in de ether slingeren, door glasvezels jagen of ook in de fysieke publieke ruimte achterlaten, waarvan iedereen relatief goedkoop of soms geheel gratis gebruik maakt. De confrontatie van de meest uiteenlopende maatschappelijke partijen en belangen in het gemeen, resulteert dan ook geregeld in conflicten. Het gemeen is een ruimte van dissensus, of is om het met de Belgische filosofe Chantal Mouffe (2008) te zeggen ‘agonistisch’. Het is vaak juist door die onenigheid en spanningen dat er creatieve vonken ontstaan waarin een cultuur zich voortdurend vernieuwt of herbront. Een gemeenschap is dan ook alles behalve een harmonieus gegeven, daar wezen we al ten dele in het eerste hoofdstuk op. Het is juist in dissensus en niet in consensus dat een gemeenschap vorm krijgt. Net zoals een democratie in stand gehouden wordt door het voortdurende spel van kritiek en conflict tussen regering en oppositie(s), zo vertonen ook een gemeenschap en haar cultuur slechts samenhang ‘doorheen’ haar onderlinge spanningen, onenigheden en discussies. Terwijl consensus leidt tot homogenisering en dus tot relatieve stilstand van een cultuur, zijn

het net de spanningen tussen smaken, stijlen, subculturen, politieke voorkeuren, religieuze overtuigingen, sociale en etnische groepen die in het gemeen in leven worden gehouden. De samenhang wordt dan niet bepaald door consensus, maar wel door de wil om de strijd met elkaar aan te gaan, weliswaar zonder elkaar een kopje kleiner te maken. Vandaar Mouffes ombuiging van Carl Schmitts 'antagonisme' naar agonisme, van een wereld met vijanden naar een van opponenten.

Ons punt is dat dit gemeen met haar vrije toegang en met al haar spanningen nu onmisbaar is voor een dynamische cultuur in de breedste betekenis van het woord, dus ook voor een (democratische) politieke, economische, onderwijs- en zelfs rechtscultuur. In een samenleving treffen we alvast verschillende voorzieningen aan die niet meer tot het gemeen behoren, maar waarvan hun organisatie en presentatie nog steeds teruggaan op de gedachte van een gemeen. Zo bestaat er geen democratische politiek zonder een parlementair systeem waarbij in principe iedereen zich verkiesbaar kan opstellen. Zo bestaat er geen competitie en concurrentie (maar wel monopolievorming) binnen een economie zonder de vrije markt waartoe in principe iedereen toegang krijgt. Zo bestaat er geen goede, zelfs geen efficiënte kennisbesteding zonder een onderwijssysteem waartoe zowat iedereen toegang moet krijgen. Zo zal de gezondheid van de bevolking snel achteruit gaan wanneer ze niet vrij gemakkelijk toegang heeft tot zorgvoorzieningen. En, zo bestaat er geen eerlijke rechtspraak zonder collectieve wetten, rechten én pro deo mogelijkheden. Al deze aspecten en regelingen dragen op zijn minst sporen van het gemeen. Daarmee bedoelen we dat ze soms niet geheel gratis meer worden aangeboden, soms ook niet meer de vrije toegankelijkheid zomaar garanderen, maar dat ze wel steunen op de erkenning van het belang van een gemeen. In wat volgt zullen we echter aantonen dat dit gemeen de laatste decennia nogal onder vuur is komen te liggen.

Laat ons ten slotte over het hier ingezette 'gemeen' opmerken dat dit allesbehalve om een zogenaamd 'links' of zelfs neomarxistisch begrip zou gaan. Communisten noch socialisten hebben een monopolie op het gebruik van de notie. Hoewel er vandaag nogal wat kritische theoretici, en dus vaak linkse denkers met het begrip aan de haal gaan, kan immers niemand ontkennen dat bijvoorbeeld de katholieke traditie al veel eerder het belang van het gemeen zag. De *communie* staat niet voor niets in haar liturgie centraal.

En de filosofen die zich 'communitaristen' noemen en het belang van de gemeenschap benadrukken, zijn geenszins linkse denkers, maar vormen eerder een inspiratiebron voor conservatieve dan wel christendemocratische politici.

Subjectiverende en 'autonomiserende' activiteiten spelen nu een cruciale rol, juist omdat zij in staat zijn nieuwe gemeenschappen te scheppen of het gemeen voortdurend te vernieuwen, maar ook voorheen onzichtbare/onhoorbare delen van de gemeenschap in beeld te brengen of een stem te geven (wat de Franse filosoof Jacques Rancière *la partage du sensible*, het delen van het zintuiglijk waarneembare, noemt, Rancière 2007). Zoals eerder aangegeven beschikt de cultuursector in Vlaanderen over instrumenten, methodieken en inzichten om op een reflectieve manier aan het sociale vorm te geven. In dit hoofdstuk zullen we vooral bij haar subjectiverende potentie stilstaan. We doen dat door te demonstreren hoe cultuur, creativiteit, en kunst samenhangen met de gemeenschap. Concreet zal dat gebeuren door vooreerst op de politieke dimensie van die gemeenschap in te gaan. Want de status van het gemeen, wat men precies voor gemeenschappelijk neemt en wat niet, is in grote mate afhankelijk van het politieke klimaat en het (cultuur)beleid dat eruit volgt. Zelfs als het beleid erin bestaat om zich niet met cultuur te bemoeien, is dit een politieke keuze die zijn weerslag heeft op de cultuur. Juist de laatste jaren is dat duidelijk zichtbaar, nu sociaal-politieke verschuivingen klaarblijkelijk consequenties hebben voor het gevoerde cultuurbeleid. We zullen deze verschuiving, die vaak met de wat algemene term 'neoliberalisering' is aangeduid, hier verhelderen aan de hand van de verschillen tussen het Rijnlandse en het Angelsaksische model. Dat doen we te meer omdat Vlaanderen zich wel eens op een kantelmoment zou kunnen begeven. Wanneer we de politieke verhoudingen bekijken zou de regio alvast wel eens meer richting neoliberalisme kunnen lonken dan dat het vandaag de dag doet. Gaat Vlaanderen het Verenigd Koninkrijk en Nederland achterna, of kiest de regio voor een vernieuwing en versterking van het Rijnlandse model zoals onder meer in sommige Scandinavische landen aan de gang is? Wellicht is niets zwart of wit, maar wel gradueel. Een verschuiving richting sociaal-democratie dan wel neoliberalisme kan echter belangrijke gevolgen hebben voor de manier waarop men met cultuur en dus ook met een culturele sector omspringt – de noorderburen getuigen daarvan. Een politiek-ideologische

verschuiving heeft echter ook consequenties voor hoe een cultuursector zou kunnen opereren. In wat volgt willen we zo een scenarioschets duiden. De waarde van cultuur is immers onderhevig aan sociaal-politieke verhoudingen, bijgevolg ook de manieren waarop cultuur tot een gemeen kan bijdragen.

Aansluitend zullen we ingaan op een terugkerend begrip in de discussie over cultuurbeleid, namelijk 'autonomie'. Hoewel dit een breed gedeelde waarde lijkt te zijn, blijkt juist in tijden van neoliberalisme dat er door strijdende partijen in het debat vaak zeer verschillende dingen onder verstaan worden. Wij zullen aantonen dat autonomie slechts mogelijk is in en door een gemeen waarin subjectiverende praktijken ruimte krijgen. Wanneer autonome ruimtes verdwijnen, verdampt ook de gemeenschap of toch wat daaronder oorspronkelijk werd begrepen. Ter afronding van dit derde hoofdstuk zullen we terugkeren naar het gemeen van de cultuur, en onderzoeken hoe dit begrip een extra dimensie kan toevoegen aan discussies over economie en politiek.

3.1. Afbouw van de verzorgingsstaat

Wereldwijd kampen regeringen nog steeds met de gevolgen van de financiële crisis die eind 2007 startte. In het publieke debat naar aanleiding van deze crisis kwam onvermijdelijk ook de schuldvraag naar boven: wie is verantwoordelijk voor de crisis? Naast de 'graaiende bankiers', de 'nalatige toezichthouders' en de 'lakse politici' werd er ook vaak een schuldige met vagere contouren aangewezen: het neoliberalisme. De geleidelijke afbraak van de verzorgingsstaat, het terugtrekken van de overheid, en het openzetten van de financiële markten voor multinationals had de condities geschapen waarin de crisis niet alleen geboren kon worden, maar ook des te harder kon toeslaan. Juist in dat debat werd vaak terugverwezen naar het onderscheid tussen het zogenaamde 'Rijnlandse model' als alternatief voor dit (Angelsaksische) neoliberalisme. Met name in christen- en sociaaldemocratische hoek hebben veel politici de afgelopen jaren gepleit voor een terugkeer van dit model, van Angela Merkel tot Yves Leterme en van Jurgen Rüttgers tot Wouter Bos (Haegens 2009) en heel recent nog Bruno Tobback. Maar ook uit con-

servatieve en zelfs klassiek liberale hoek komt steeds meer kritiek op het neoliberalisme, zoals de voorbeelden van respectievelijk Thierry Baudet (Baudet 2012) en Frank Ankersmit (Ankersmit en Klinkers 2008) tonen. De laatste beweert zelfs dat het neoliberalisme eigenlijk geen liberalisme is, maar een vorm van feodalisme, omdat verantwoordelijkheden en mandaten die toebehoren aan de staat terecht komen in private handen.

Het 'Rijnlandse model' is een term die geïntroduceerd werd door de Franse econoom en voormalig voorzitter van het planbureau Michel Albert in zijn boek *Capitalisme contre capitalisme* (1991). Tegen de politieke achtergrond van de val van de Berlijnse muur beschrijft hij het Rijnlandse kapitalisme als alternatief voor zowel het communisme als het neoliberale kapitalisme van de Verenigde Staten van na Reagan. De term verwijst naar het economische model dat gehanteerd werd in de landen van de Rijn, dat wil zeggen Zwitserland, Duitsland, Frankrijk en Nederland, en verwante economieën zoals België, Japan en de Scandinavische landen.

Het Rijnlandse kapitalisme dat zo kenmerkend is voor de naoorlogse Europese verzorgingsstaten biedt als het ware een 'buffer' voor de markt; men zou het *capitalism with a human face* kunnen noemen. Een overlegcultuur waarin zowel overheid, werkgevers- als werknemersorganisaties regelmatig om tafel zitten ('polderen', zoals het in Nederland genoemd wordt), is volgens voorstanders van dit model niet alleen bevorderlijk voor een rechtvaardiger verdeling van winst, maar ook voor de stabiliteit van de economie überhaupt. Bovendien zouden Rijnlandse economieën meer oog hebben voor het welzijn van hun burgers (in plaats van uitsluitend op *welvaart* te concentreren), en zouden ze bedrijven stimuleren om verantwoordelijker om te gaan zowel met werknemers als met het milieu. Ze zouden dan ook duurzamer zijn dan de Angelsaksische economieën, waar het tevreden houden van aandeelhouders juist kortetermijndenken (en dus ook kortetermijninvesteren) in de hand werkt (Stiegler 2011).

Al deze voordelen ten spijt was het juist dit Rijnlandmodel dat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw stevig onder druk kwam te staan. Het model werd verweten door zijn overlegcultuur een 'stropoerigheid' van besluitvorming te hebben geschapen waarmee ze als economieën niet meer konden functioneren en concurreren op de globale

markt. Ook zouden de Rijnlandse economieën een nivellerende werking hebben waardoor creativiteit en ‘excellentie’ gesmoord werden. Onder druk van deze politieke kritiek alsook onder druk van de ‘systeem’-dwang van internationale markten, hervormden steeds meer Rijnlandse economieën in Europa naar Angelsaksisch, dat wil zeggen neoliberal voorbeeld (niet zelden onder leiding overigens van diezelfde christen- en sociaaldemocraten).

Wat precies wordt verstaan onder neoliberalisme is niet zo eenvoudig in een paar woorden uit te leggen. Tegenwoordig wordt het vaak als scheldwoord gebruikt voor een economisch beleid dat zoals gezegd de naoorlogse welvaartstaat steeds verder afbreekt, en wat ook het eerder gesignaleerde gemeen aan- of zelfs volledig opvreet. Er vallen nog een aantal ontwikkelingen en bijkomende problemen te noemen die met ‘neoliberalisering’ samenhangen:

- Een overgang van industrieel naar financieel kapitalisme in de westerse wereld stimuleert natiestaten om hun economieën aantrekkelijker te maken voor multinationals, met lagere belastingen en een flexibeler arbeidsbeleid (Mandel 1999). Een tanende invloed van vakbewegingen en bezuinigingen op sociale uitgaven zijn het gevolg.
- Een privatisering van overheids- en nutsbedrijven (zoals zorg, onderwijs, woningcorporaties, communicatie-, energie- en waterbedrijven) en deregulering van markten. Door een focus op winst in plaats van dienstverlening zouden perverse prikkels ontstaan met als gevolg ‘graaigedrag’ onder managers, fraude in het onderwijs, etc. Daar staat de politiek bovendien steeds vaker machteloos tegenover, juist omdat ze de verantwoordelijkheid op deze terreinen uit handen heeft gegeven (Ankersmit en Klinkers 2008). Ook de controle werd met andere woorden in grote mate geprivatiseerd (Gielen, 2013).
- De flexibilisering van de economie (op basis van *outsourcing* en *subcontracting*) maakt de natiestaat kwetsbaar: op zoek naar lagere lonen kunnen multinationals zich plots terugtrekken met werkloosheid als gevolg; banken kunnen omvallen, daarbij spaarders, pensioenfondsen et cetera met zich mee slepend, of ze moeten overeind gehouden worden met belastinggeld.

- Algemeen wordt de kloof tussen rijk en arm groter juist omdat nutsvoorzieningen worden geprivatiseerd. Volgens het Federaal jaarboek armoede 2013 was het aandeel van het netto belastbaar inkomen van de 10% rijksten van de bevolking in 2009 62 keer groter dan het aandeel van de 10% armsten, terwijl in 2005 deze verhouding 46 was (Lahaye et al, 2013). En hoewel Vlaanderen qua inkomensongelijkheid nog altijd boven het Europese gemiddelde zit, tonen verschillende studies aan dat zowel wat betreft vermogen als wat betreft inkomens- en salarisstijging de kloof tussen arm en rijk toeneemt.²⁴

Naast deze voornamelijk economische gevolgen, worden er niet zelden ook *culturele* problemen genoemd die in verband gebracht worden met het neoliberalisme.

- Door de flexibilisering van de arbeidsmarkt of juist door opschaling van organisaties (fusies) voelen mensen zich minder gewaardeerd om de ervaring die ze hebben opgedaan, of door hun 'ambacht' als onderwijzer, verpleger, wetenschapper et cetera (Sennett 2006 en 2008).
- Er ontstaat een cultuur waarin mensen in de eerste plaats als *consument* worden aangesproken, in plaats van als producent, arbeider of burger (Bauman, 1998); ook op terreinen waar de houding van consument minder voor de hand ligt (zorg, onderwijs, overheid) (zie bijvoorbeeld Masschelein en Simons, 2006; Biesta, 2013).
- Privatisering gaat paradoxaal genoeg samen met een toenemende *controle* op werkzaamheden, waardoor er een gevoel van wantrouwen ontstaat (tussen werkgever en werknemer, docent en student, overheid en burger, etc.) (De Bruyne en Gielen, 2012; Gielen, 2013d).
- In een neoliberale cultuur worden mensen gestimuleerd elkaar steeds als concurrent te beschouwen. Deze concurrentiestrijd is de motor van een 'sociale versnelling' (Rosa 2013), die een gevoel van onzekerheid en vervreemding veroorzaakt bij grote delen van de bevolking.
- Op het culturele domein neemt de creatieve industrie steeds meer terrein in, waardoor culturele goederen die vooreerst vrij toegankelijk voor iedereen waren, nu soms voor een stevig prijskaartje worden aangeboden. Dat heet de 'commodificatie' van cultuur.

Dit zijn met andere woorden voorbeelden van hoe politiek-economische ontwikkelingen de *betekenis* beïnvloeden die mensen toekennen aan hun eigen leven en aan het leven in de gemeenschap. Men denkt dan misschien in eerste instantie dat dit uitsluitend het werkende leven betreft, oftewel het leven als verpleger, leraar, wetenschapper of kunstenaar. Maar het is duidelijk dat deze ontwikkelingen evenzeer ingrijpen in de levens van degene die deze diensten ontvangen: van de leerling of student, van degene die verzorgd wordt in het ziekenhuis, van degene die een museum bezoekt, zelfs van het hele gezinsleven. Bij nader inzien blijken dus vrijwel alle aspecten van het leven, de hele cultuur, beïnvloed te worden door deze politiek-economische ontwikkelingen. En zoals recent nog in de Vlaamse media verscheen, heeft die cultuur ook een belangrijke invloed op het Bruto Nationaal Geluk: werd het torenhoge zelfmoordcijfer voor vrouwen in Vlaanderen niet meteen gerelateerd aan onze huidige economische cultuur? Onderzoek wijst alvast uit dat vanaf een bepaald niveau accumulatie en economische groei juist een omgekeerd evenredig effect hebben op het zogenaamde Bruto Nationaal Geluk. Of zoals men in de volksmond al lang weet: 'geld maakt niet gelukkig'. Dergelijke wetenschap zet alvast vraagtekens bij de aanhoudende oproep van beleidsverantwoordelijken en bedrijfsleiders tot (nog méér) economische groei.

Het is absoluut waar dat deze problemen op de agenda's staan van partijen over het hele politieke spectrum, maar de richting waarin de oplossingen gezocht worden verschillen drastisch van elkaar. Wat daarbij opvalt is dat men de afgelopen decennia soelaas heeft gezocht bij sociale (meestal het linkse kamp) of economische (veelal het rechtse kamp) maatregelen, maar men zelden richting cultuur kijkt. Uit het tweede hoofdstuk weten we nochtans met relatieve empirische zekerheid dat cultuur- en kunstparticipatie wel degelijk een positieve bijdrage levert aan zowel de mentale als fysieke conditie van een bevolking. Dit te meer omdat gezondheid ook altijd met subjectieve factoren heeft te maken. Wie goed cultureel geïntegreerd is, op een stevig gemeen kan staan om zo autonoom te functioneren heeft meer kans om ook werkelijk betekenis of zin aan zijn leven te geven. Wellicht liggen op het vlak van cultuur dan ook nog onbenutte mogelijkheden voor politici en andere beleidsmakers verscholen, kansen die bovendien niet eens zoveel geld moeten kosten.

3.2 Cultuur, creativiteit en kunst in tijden van neoliberalisme

In vele Europese landen werden als gevolg van de financiële crisis diverse bezuinigingsmaatregelen doorgevoerd, waarbij ook de cultuursector niet ongemoeid bleef. In o.a. Groot-Brittannië, Hongarije, Italië en Nederland leidde dat tot stevige debatten, soms zelfs protesten, over nut en nadeel van cultuursubsidies. De toon was daarbij soms tegen het hysterische aan (tijdens een actie in Nederland werd er letterlijk geschreeuwd om cultuur), en het verwijt van 'cultuurbarbarisme' kwam lijnrecht tegenover de kwalificatie van kunst- en cultuur als 'linkse hobby's' te staan.

Zonder nu direct partij te kiezen in deze discussie – wel of geen bezuinigingen op cultuur – willen we beginnen met het noteren van twee observaties over dit dispuut; zaken die in het oog springen gezien de historische relatie tussen kunst en cultuur enerzijds en politiek anderzijds. Ten eerste: het is opvallend dat het wantrouwen vooral ten aanzien van de kunsten wordt geventileerd. In het debat komt dat wantrouwen vooral uit politiek rechtse hoek (denk nog eens aan de kwalificatie 'linkse hobby's').²⁵

Dat is opmerkelijk, omdat het traditioneel juist de liberale burger was die samen optrok met de kunsten in de strijd tegen het traditionalisme. De kunstenaar werd vanaf de negentiende eeuw niet zelden als prototype van het liberale autonome individu gezien (Seigel, 1986), en de kunst, nogmaals, als motor van subjectivering. Om een pregnant voorbeeld te geven: tijdens de Koude Oorlog werd het abstract expressionisme zelfs in het geheim financieel gesteund door de CIA, omdat het als bewijs zou fungeren voor de creativiteit en intellectuele vrijheid in de westerse kapitalistische democratieën.²⁶ Observatie twee: in de discussies over cultuurbezuinigingen trokken beide kanten de 'autonomie-kaart', oftewel beide kampen deden een beroep op autonomie als waarde. Diegenen die cultuurbezuinigingen verdedigden stelden dat kunstenaars en culturele instellingen op eigen benen zouden moeten leren staan en minder afhankelijk moesten zijn van subsidies, oftewel: autonomer moesten zijn. De tegenstanders van bezuinigingen stelden juist dat de kunst en cultuur onafhankelijk zouden moeten kunnen opereren van de markt, en dat het wegvallen van de subsidies hun autonomie juist in gevaar bracht.

Twee dingen worden duidelijk. Ten eerste: liberalisme heeft iets te maken met autonomie. Dat is niet zo gek, want de politieke ideologie gaat uit van het vrije, onafhankelijke (autonome) individu. Maar zoals Immanuel Kant al zei bestaat autonomie niet uit doen wat je wilt, maar uit het jezelf de wet stellen (de letterlijke betekenis van *autonomos*). Zelfs als voor de kunst geldt, zoals in het eerste hoofdstuk uitgelegd, dat de regel erin bestaat de regels te doorbreken, betekent dat niet dat kunstenaars kunnen doen waar ze zin in hebben. Ook het discours rondom de kunsten, de instituties en de critici leggen ze (zij het soms impliciete) regels op. Ten tweede: in het debat over cultuurbezuinigingen wordt het begrip 'autonomie' nogal slordig gebruikt, omdat vaak niet wordt geëxpliciteerd *wat* er precies als autonoom wordt geoormd (de kunst, de kunstenaar, de kunstinstutie, de esthetische ervaring, sociale of breder culturele praktijken) en *ten opzichte van wat* datgene dan al dan niet autonoom is (de staat, de markt, laat staan van traditie, een religie, etc.) (Lijster, 2012).

Het is daarom de moeite waard om het begrip autonomie wat langer onder de loep te nemen en te onderzoeken wat het betekent in de drie sferen die in het eerste hoofdstuk genoemd zijn: cultuur, creativiteit en kunst. Bovendien zullen we kijken naar de uitwerking die een neoliberalisering van deze sferen heeft voor hun autonomie.

3.2.1 Autonomie van de cultuur

Gezien de brede definitie die we in het eerste hoofdstuk hebben gehanteerd van cultuur, als een 'sociaal gedeeld tekenrepertoire' lijkt het vreemd om over de autonomie van de cultuur te spreken. Als cultuur immers zo breed wordt opgevat, als de gewoontes en manieren van doen van een gemeenschap, is alles 'cultuur', en kunnen we haar moeilijk als een afzonderlijke sfeer begrijpen.

Niettemin is het zinvol te spreken over de autonomie van de cultuur, voor zover deze haar eigen dynamiek heeft en zelf-producerend is (in Luhmanns termen: *autopoietisch* is). Het gaat hier dus niet in de eerste plaats over individuele autonomie, maar om de collectieve autonomie van de gemeenschap. Evenwel hangen beide nauw met elkaar

samen, omdat individuele autonomie nu juist niet mogelijk is zonder structureel gegarandeerde solidariteitsstructuren, of meer concreet zonder een basis in onderwijs, gezondheidszorg en cultuur. Zogezegd biedt cultuur ons antwoord op existentiële vragen. Mijn zelfbeeld en individuele autonomie zijn afhankelijk van hoe ik mijzelf definieer als deel van, en ook tegenover, een bepaalde gemeenschappelijke cultuur. De Belgische psychoanalyticus Paul Verhaeghe noemt dit een proces van identificatie en separatie (Verhaeghe, 2012). Een eenzijdige nadruk op een van beide brengt gevaren met zich mee: respectievelijk een cultuur van gelijken (met uitsluiting tot gevolg), en een cultuur van geïsoleerde en eenzame individuen. Het proces van identificatie en separatie met een cultuur maakt tevens dat deze zichzelf in stand en in beweging houdt.

Daartegenover zou de heteronomie van de cultuur betekenen dat zij eenzijdig bepaald wordt door een externe factor, bijvoorbeeld door de markt of door de staat. We kunnen hier een beroep doen op Jürgen Habermas' inmiddels klassieke onderscheid tussen leefwereld en systeem (Habermas, 1981). Waar de leefwereld volgens de Duitse filosoof bestaat uit het geheel van gedeelde betekenissen tegen welke achtergrond mensen met elkaar interacteren en communiceren, daar is het systeem het domein waar mensen integendeel primair door macht (de staat) of geld (de markt) aangestuurd worden. Terwijl het 'project' van de moderniteit er volgens Habermas in bestond een scheiding aan te brengen tussen leefwereld en systeem, herkent hij in de twintigste en eenentwintigste eeuw het gevaar van een kolonisering van de leefwereld door het systeem (in zowel het communisme als het *laissez-faire* kapitalisme). Daarvan is sprake wanneer de vrije uitwisseling van argumenten over bijvoorbeeld wetenschap, moraal of kunst in het geding komt door een overheersing van de logica van (een van de) systemen.

In de kritiek op de neoliberalisering herkennen we dit gevaar terug. Er wordt bijvoorbeeld beweerd dat de betekenis van 'goede zorg', 'goede wetenschap', 'goed onderwijs' of 'goede kunst' verandert onder invloed van de markt. Wat goede zorg was, bijvoorbeeld, werd traditioneel vastgesteld in de interactie tussen dokter/verpleger/behandelaar en patiënt/behandelde. Je zou ook kunnen zeggen: het werd (autopoïetisch) bepaald door de medische gemeenschap, zoals ook wetenschappers onderling vaststelden wat goede wetenschap was, kunstenaars (en andere professionals in het veld,

zoals critici, curatoren etc.) wat goede kunst was, en onderwijzers (en didactici) wat goed onderwijs was.

Een veelgehoorde klacht vandaag is dat nu externe factoren als efficiency, targets, meetbaarheid en evidence-base een steeds belangrijker rol spelen, waardoor de actoren in de genoemde gemeenschappen het gevoel krijgen dat ze de controle uit handen wordt genomen (zie bijvoorbeeld voor de wetenschap Boomkens, 2008 en Halfmann en Radder, 2013; voor het onderwijs Masschelein en Simons, 2006; Biesta, 2013 en De Bruyne en Gielen, 2012; voor de zorg Desmet, 2009; en voor kunstinstituties Gielen, 2013a en b). Dit geldt ten langen leste niet slechts voor deze afzonderlijke gemeenschappen, maar voor de cultuur in haar geheel. Een *heteronome* cultuur wil dan zeggen: een cultuur die zichzelf niet langer de regel stelt, maar die op drift genomen wordt door een haar externe logica. 'Eigen' culturen zoals die van gedrags- en beoordelingscodes van medici onderling, van wetenschappers onderling, politici onderling, juristen onderling, maar dus ook van kunstenaars onder elkaar komen te verduren. Bijgevolg worden ook de waarden van hun cultuur genegeerd of eenvoudigweg vervangen door waarden die oorspronkelijk niet tot hun levenssfeer behoorden. De chirurg die met ethische en medische codes opereert gaat wellicht relatief anders handelen dan de chirurg die met zijn quotum af te handelen patiënten rekening houdt. Of, de rechter heeft wellicht een andere aandacht voor een juridisch dossier wanneer zij of hij alleen maar de rechtvaardigheid dan wel het aantal af te handelen dossiers voor ogen heeft. Zo zal ook de politicus die zich vrij verkiesbaar kan opstellen wellicht ietwat andere idealen naar voren schuiven dan zij of hij die voor zijn verkiesbaarheid afhankelijk is van enkele kapitaalkrachtige financiers. Maar ook de erfgoedwerker die vooral kijkt naar een grote publiekstoelooop kan wel eens andere geschiedenissen naar boven halen en als 'relevant' bestempelen dan wanneer zij of hij louter vanuit historische expertise opereert. Veel professionals komen vandaag alvast in onoplosbare dilemma's terecht, en dit juist omdat zij hun eigen cultuur niet meer zelf kunnen bepalen. Het gedeelde tekenrepertoire dat onderling door professionals, maar ook onderling door gezinsleden of door theaterliefhebbers werd aangemaakt en beslecht wordt bij verlies aan autonomie door andere 'cultuurvreemde' mechanismen aangemaakt. Mensen krijgen dan het gevoel dat ze de grip op hun eigen cultuur verliezen. Het hoeft

niet te verwonderen dat in dat geval veel professionals, individuen, maar ook gezinnen en andere gemeenschappen de zin en voldoening van hun bestaan kwijtraken. Het is juist een autonoom cultuurbeheer dat hen die voldoening gaf.

3.2.2 Autonomie van creativiteit

In het eerste hoofdstuk is al aandacht besteed aan de verschillende manieren waarop creativiteit functioneert in de kunsten enerzijds en in de bedrijfswereld, de politiek en het onderwijs anderzijds (1.2.2). Daar was al opgemerkt dat het verschil zit in de finaliteit: waar creativiteit in de kunst alleen creativiteit voortbrengt, daar moet creativiteit in bedrijfsleven, politiek en onderwijs andere resultaten opleveren. Het lijkt op het eerste gezicht dan ook voor de hand te liggen dat van de autonomie van creativiteit alleen sprake kan zijn in de kunsten.

Toch heeft ook creativiteit zijn eigen autonome ruimte. Juist wanneer creativiteit door de hele samenleving als waarde omarmd wordt, en juist wanneer het in de economie zelf steeds meer om culturele waarden draait dan om onmiddellijke gebruikswaarde (Pine and Gilmore 1999, Žižek 2010), moet er gewaakt worden over de gemeenschappelijke bronnen van creativiteit. Zoals Hardt en Negri beweren in hun *Commonwealth* (2009), wordt de hedendaagse economie steeds afhankelijker van creativiteit, maar vormt ze er daardoor ook een gevaar voor. Iedere instrumentalisering van creativiteit legt haar ook aan banden, omdat het privatiseert wat gemeen (*common*) is, en juist uit dat gemeenschappelijke put de creativiteit. Daarom stuurt het culturele kapitalisme volgens Hardt en Negri onherroepelijk op een crisis aan. In de volgende paragraaf zullen we hierop terugkomen bij de notie van het gemeen of gemeenschappelijke en wat dit betekent voor de Vlaamse gemeenschap.

Maar ook in andere domeinen dan de markt, in de politiek en binnen het onderwijs, gaat de toenemende roep om creativiteit niet zelden gepaard met een vernauwing van het begrip. Nieuwe initiatieven moeten immers direct (meetbaar) resultaat afleveren.

Ook de concurrentiestrijd die, zoals aangegeven, op steeds meer maatschappelijke terreinen woedt, plaatst een wissel op de creativiteit. Concurrerende partijen houden hun ideeën immers liever voor zichzelf, terwijl creativiteit juist gebaat is bij uitwisseling van ideeën en toegankelijkheid van andermans creatieve output. Het is al vaak opgemerkt dat de patentenstrijd in (met name natuur- en medische) wetenschap en technologie averechtse effecten heeft voor de ontwikkelingen in die gebieden.²⁷

Werkelijke wetenschappelijke, technologische, maar ook maatschappelijke of economische innovaties komen juist in een autonome creatieve ruimte tot stand. Of, zoals Masschelein en Simons aangeven beginnen de leerlingen van een technische school pas echt serieus na te denken over wat een automotor allemaal nog zou kunnen, wanneer deze in de autonome onderwijsruimte los van de auto wordt gezien (Masschelein en Simons, 2006). Maar was het ook niet het bedrijf Philips dat zijn ingenieurs iedere vrijdagmiddag vrijmaakte om zomaar ‘wat te doen’ in de bedrijfslabo’s? De oud-directeur van het Philips Natuurkundig Laboratorium, Gilles Holst, hanteerde alvast de volgende richtlijnen voor zijn onderzoeksbeleid: ‘verzand niet in details, geef veel vrijheid, koester eigenzinnig individualisme, geef in geval van twijfel voorkeur aan anarchie, verhinder in detail te budgetteren; laat je niet alleen leiden door verkoopsmogelijkheden, laat de fabricageafdelingen geen zeggenschap hebben over de onderzoeksbudgetten’.

Zich terdege bewust van de ‘externaliteiten’ die een goed draaiend bedrijf nodig heeft, wist Holst maar al te goed dat de ruimte van experiment, maar ook ‘verlies’ moest worden opengelaten om tot meer innovatieve inzichten te komen. Gepruts, veel geklungel, eindeloze discussies met collega’s en zelfs verveling vormen niet zelden de basisingrediënten voor creatieve gedachten. Wie de creativiteit deze autonome tijd-ruimte niet gunt, maar ze via al te nauwgezette efficiëntieberekeningen en andere dichttimmerverrekeningen versmacht, haalt zelden de spits op het creatieve firmament. Of in ons jargon: creativiteit wordt dan herleid tot het netjes afvinken binnen de maat. Dat is dan misschien wel een hoge maat, maar slechts middelmaat in vergelijking met de onmaat die het risico van een autonome ruimte toelaat.

3.2.3 Autonomie van de kunst

Over de autonomie van de kunst zijn hele boekenkasten volgeschreven, en het is zeker niet onze intentie om daar binnen de omvang van dit rapport een uitputtende analyse van te geven. Het is ons inziens niettemin belangrijk om het onderwerp hier aan te stippen, omdat opvalt dat, hoewel de autonomie van de kunst al lang geleden door de historische avant-gardes als een mythe terzijde is geschoven (Bürger, 1974), het weliswaar een waarde is waar keer op keer een beroep op wordt gedaan, en zoals gezegd niet in de laatste plaats in discussies over kunst- en cultuurbeleid.

Hier zij vooreerst opgemerkt dat autonomie wat ons betreft niet, zoals vaak in het publieke debat gebeurt, afgezet moet worden tegen 'onderdeel zijn van de samenleving' of zelfs tegen 'maatschappelijke relevantie'. De tegenstelling tussen artistieke autonomie en maatschappelijke relevantie is een valse. De maatschappelijke relevantie van de kunsten bestaat precies in hun 'onmaat', dat wil zeggen in hun vermogen om te laten zien dat alles wat is ook anders zou kunnen zijn. Er is dan ook een nauwe band tussen die onmaat en de autonomie van de kunst. Of, zoals de eerder geciteerde Rancière aangeeft: 'Dit ontbreken van een gemeenschappelijke maat, de vaststelling van een scheiding tussen uitdrukkingsregisters en dus ook tussen de kunsten zoals verwoord in Laocoön van Lessing, is de gemeenschappelijke kern van de "moderne" theorievorming over het esthetische regime van de kunsten, een theorie die de breuk met het representatieve regime denkt in termen van autonomie van de kunst en scheiding tussen de kunsten' (Rancière, 2010: 47). Juist het vermogen tot onmaat wordt geconditioneerd door een domein waarbinnen van creativiteit niet verwacht wordt dat het onmiddellijke resultaten aflevert, maar juist omwille van zichzelf, dus autonoom, kan bestaan.

Zo'n domein is geen vanzelfsprekendheid, maar moet worden voortgebracht en ondersteund door een maatschappelijk proces. We zouden ook kunnen zeggen: de autonomie van de kunst wordt gewaarborgd door de samenleving. Zoals de Duitse filosoof Theodor W. Adorno al opmerkte is kunst tegelijk autonoom en *fait social*: zij is zelf maatschappelijk 'geworden' in een langdurig proces van emancipatie van kerk en hof. De auto-

nomie van de kunst is het product van de differentiatie van waardesferen in de moderne samenleving, dat wil zeggen dat we kunst niet langer, zoals voorafgaand aan de moderniteit, beoordelen volgens het criterium van waarheid (natuurgetrouwheid) of moraliteit. Dat dit nog maar van relatief recente datum is, bewijzen alleen al Baudelaire en Flaubert, die in 1857 ieder terecht stonden wegens aantasting van de zeden (of, zelfs nog recenter, het roemruchte 'ezelproces' van Gerard Reve). Wij zijn sindsdien gewoon dat de kunsten hun eigen instituties hebben, in de vorm van musea, academies, uitgevers, verenigingen en critici, die zelf hun eigen regels en criteria voortbrengen (Gielen, 2013b). Maar dat geeft des te meer aan dat het 'auto-poetische' van de kunst wortelt in de gemeenschap. De doctrine van *l'art pour l'art*, traditioneel geassocieerd met de autonomie van de kunst, is daarom met recht een mythe te noemen, alleen al omdat de autonomie van de kunst zelf *heteronoom* is, oftewel steeds maatschappelijk geconditioneerd (Lijster, 2012; Gielen, 2013a).

Bovenstaande analyse van de manieren waarop autonomie begrepen kan worden in cultuur, creativiteit en kunst, brengt ons tot de volgende voorlopige conclusies. Ten eerste, autonomie op deze terreinen moet niet gezien worden als het tegendeel van gemeenschap, maar integendeel veronderstellen en conditioneren ze elkaar. Zoals een gemeenschap niet kan bestaan zonder de autonomie van cultuur (in brede zin), zo kan de autonomie in respectievelijke terreinen niet bestaan zonder ondersteuning van de gemeenschap. Daar volgt, ten tweede, uit dat hierin precies de taak en verantwoordelijkheid van cultuurbeleid in kan bestaan, namelijk het waarborgen van die autonomie, en daarmee van de gemeenschap. We zullen tot slot dit begrip van gemeenschap verder uitdiepen in het laatste deel van dit hoofdstuk.

3.3 Gemeenschap van de cultuur cultuur van de gemeenschap

Het is geen geheim dat neoliberalen geen liefhebbers zijn van de idee van gemeenschap. Denk alleen al aan de beroemde uitspraak van Margaret Thatcher: 'There is no such thing as society.' Het uitgangspunt voor het neoliberalisme is het atomistische individu, de *homo economicus*, los gezien en afgesneden van zijn culturele, etnische, dan wel religieuze achtergrond. Het zou dan ook geen verbazing moeten wekken wanneer neoliberaal beleid, gericht op efficiency, standaardisering en meetbaarheid, gemeenschapsvormen bedreigt. De marktlogica die over de hele breedte van de samenleving wordt doorgevoerd leidt tot hyperindividualisering, een ondermijning van solidariteit (door de afbraak van de verzorgingsstaat), een ondergraving van burgerschap én, nogal evident, van dé gemeenschapszin. Wanneer de burger in toenemende mate benaderd wordt als – en daardoor zichzelf gaat beschouwen als – consument, of gestimuleerd wordt zijn medeburger als concurrent te zien, is het niet vreemd dat hij zich niet langer verantwoordelijk voelt voor de gemeenschap. Dit geldt overigens evenzeer voor landen waar de staat van oudsher een kleinere rol had, zoals de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Die landen kenden traditioneel een hecht en actief lokaal gemeenschapsleven, dat de afgelopen decennia echter door groeiende inkomensongelijkheid, werkloosheid (door onder andere verplaatsing van productie) en de krimpende rol van lokaal ondernemerschap steeds verder aangetast is. Het valt overigens op dat vormen van community art juist hier bijzonder populair zijn (zie bijvoorbeeld De Bruyne en Gielen, 2011). Die initiatieven worden echter vaak genomen om de gaten die een neoliberaal beleid in de gemeenschap slaat, op te vullen of te compenseren. Community art functioneert zodoende als een pleister op de wond die het neoliberalisme heeft aangebracht.

In de inleiding van dit hoofdstuk werd al gezegd dat wij gemeenschap niet (zoals bijvoorbeeld communitaristen doen) als een harmonieuze eenheid voorstellen. De gemeenschap is juist de plaats waar botsingen en conflicten tussen leden ontstaan, maar ook waar deze via subjectivering gearticuleerd kunnen worden én op democratische wijze uitgevochten. Cultuur – hier in breedste zin opgevat als ook creativiteit, erfgoed en

kunst omvattend – is zoals gezegd de plaats waar subjectivering en socialisering beide plaatsvinden. De gemeenschap biedt veiligheid, solidariteit en daarmee zekerheid – basisvoorwaarden voor vrijheid – maar vormt tegelijkertijd een afzetpunt waartegen men in vrijheid zijn leven kan vormgeven. Kortom, geen individuele vrijheid zonder collectieve solidariteitsstructuren, instituties en constituties waarop men terug kan vallen.

De gemeenschap beschikte traditioneel over het gemeen, of de ‘gemeenheid’ en zoals hierboven al genoemd kon men traditioneel een beroep doen op en vrijelijk gebruik maken van dit gemeen om in zijn levensonderhoud te voorzien, op voorwaarde dat men het niet gebruikte om winst mee te maken. Het is bekend dat deze werkelijke ‘meenten’ aan de vooravond van de moderniteit slinken en in privébezit omgezet worden, een proces dat *the enclosure of the commons* wordt genoemd. Die *enclosure* is echter geenszins een historisch fenomeen of afgesloten proces, maar ook vandaag nog in volle gang. Daarmee doelen we niet alleen op de toenemende privatisering – dat wil zeggen onteigening van de gemeenschap – van gemeenschappelijk bezit van bijvoorbeeld fossiele brandstoffen, grond, watervoorzieningen of zelfs genetische codes. Hardt en Negri breiden zoals aangestipt het begrip van het gemeen uit naar immateriële zaken als communicatie (denk alleen al aan Facebook), informatie en culturele praktijken. Door *the enclosure of the commons* kan het echter zomaar gebeuren dat het in het openbaar uitvoeren van het traditionele liedje ‘Happy birthday to you’ een schending wordt van het auteursrecht dat in handen van Warner/Chappell Music is gekomen.

Door naar cultuur te verwijzen als gemeen willen we niet alleen zeggen dat kunst en cultureel erfgoed op laagdrempelige wijze publiekelijk toegankelijk gehouden moeten worden. Dat zou immers nog steeds uit gaan van een beperkte visie op cultuur als iets dat men ‘consumeert’. De gemeenschappelijkheid van cultuur betekent niet louter dat iedereen toegang heeft tot cultuur, maar dat cultuur tevens een gemeenschappelijke praktijk is, die zoals gezegd voortkomt uit interactie. Daarvoor is het vanzelfsprekend van belang dat ieder lid van de gemeenschap de benodigde kennis en vaardigheden bezit (kwalificatie), alsook vanuit zichzelf voldoende aansluiting vindt bij de cultuur (socialisatie) en er zich een authentieke rol weet binnen aan te meten (subjectiveren). Daarbij kan worden opgemerkt dat zowel het geschetste Rijnlandse model als het neoliberalisme

vooral inzetten op het beheersen van socialisatie en kwalificatie. Het eerst model doet dat via (over)regulering en bureaucratische processen, de tweede via kwantificering en het opvoeren van beheersingsprocessen zoals audits, accreditaties en persoonlijke evaluaties. De mogelijkheden tot subjectivering worden door beide systemen aan banden gelegd.

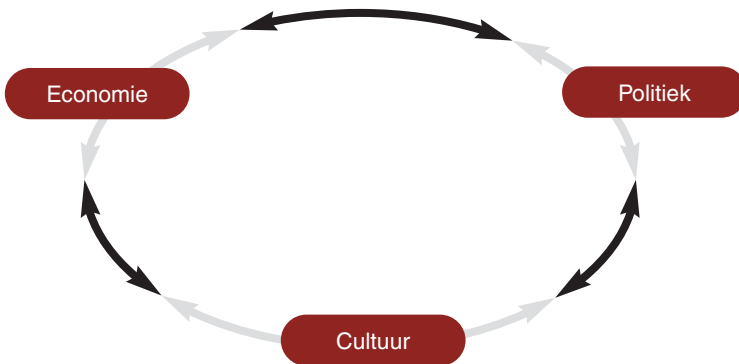
Hier kan verwezen worden naar een onderscheid dat de rechtsfilosoof Lawrence Lessig tussen een *Read/Write* (R/W) en een *Read Only* (RO) cultuur maakt (Lessig, 2008). Een *Read Only* cultuur heeft een horizontale verdeling tussen producenten en consumenten: oftewel er is een duidelijk onderscheid tussen de makers van culturele goederen en het publiek dat ze consumeert. Een *Read/Write* cultuur, daarentegen, gaat uit van de 'gemeenschap' van een cultuur die niet alleen voor iedereen toegankelijk is, maar waar ook iedereen actief aan bijdraagt (denk nogmaals aan Wikipedia). Zoals Lessig samenvat: 'One emphasizes learning. The other emphasizes learning by speaking. One preserves its integrity. The other teaches integrity. One emphasizes hierarchy. The other hides the hierarchy. No one would argue we need less of the first, RO culture. But anyone who has really seen it believes we need much more of the second' (Lessig 2008: 87-88). Zoals uit dit citaat blijkt, benadrukt Lessig het belang van beide, maar beweert hij tegelijkertijd dat er in de hedendaagse, op consumptie en commodificatie gerichte cultuur de nadruk op de eerste ligt. Doordat we cultuur in toenemende mate als een koopwaar zijn gaan beschouwen, een koopwaar die bovendien aan steeds striktere auteursrechten onderhevig is, komt haar gemeenschappelijkheid in het geding. Dat terwijl het gemeen van cultuur volgens Lessig een belangrijk element van een democratische samenleving vormt. Hij benadrukt dan ook dat de term 'free' uit de titel van zijn boek 'Free Culture' (2004) niet gelezen moet worden als in 'free beer' – oftewel dat alle cultuur gratis beschikbaar moet zijn – maar als in 'free speech', oftewel een ondersteunen, faciliteren en beschermen van eenieder die er gebruik van wil maken.

Zowel Lessig als Hardt en Negri menen dat de rooibouw die gepleegd wordt op het gemeenschappelijke culturele bezit op termijn niet alleen desastreuus uitpakt voor de cultuur, maar daarmee ook voor de (creatieve) economie, die zichzelf immers steeds meer afhankelijk heeft gemaakt van de creatieve kracht die uitgaat van cultuur. Een duur-

zame economie is met andere woorden slechts mogelijk vanuit de basis van een solide gemeenschap.

Als we de besproken verhoudingen tussen de drie pijlers van cultuur (hier in breedste zin opgevat en ook creativiteit en kunst omvattend), politiek en economie willen verduidelijken, zouden we ze in het volgende misschien nogal simplistisch aandoende schema kunnen vatten:

Dit schema staat ons in al zijn eenvoud op zijn minst toe om de dwarsverbanden duidelijk te maken. Traditioneel is verreweg de meeste aandacht uitgegaan naar de bovenste relatie tussen economie en politiek. De manier waarop politiek en markt samenhangen, en elkaar wederzijds zouden kunnen of moeten beïnvloeden, staat dan ook centraal in de **politieke economie**, de wetenschap die we associëren met namen als Smith, Ricardo en Marx, en later Keynes en Hayek. Cultuur werd vaak secundair aan die relatie beschouwd – de zogenaamde ‘bovenbouw’, in Marx’ termen.

Het is echter duidelijk dat de andere dwarsverbanden steeds belangrijker zijn geworden. In de eerste plaats is al uitvoerig besproken dat de hedendaagse economie steeds meer draait op cultuur en creativiteit. Met de **culturele economie** is niet alleen verwezen

naar de sector van de creatieve en cultuurindustrie; ook binnen de traditionele economieën draait het steeds meer om 'culturele' waarden. Het heersende postfordistische arbeidregime omarmt kunst, creativiteit en cultuur in haast alle bedrijfstakken en sectoren (zie ook Gielen, 2009). Daarnaast benadrukken politiek filosofen sinds de jaren negentig van de vorige eeuw de culturele dimensie van politiek. Politieke rechtvaardigheid is veel meer dan een eerlijke verdeling van goederen (*redistribution*). Het komt er eveneens op aan om de diversiteit van mensen, groepen en hun levensprojecten en waarden in een gemeenschap zowel juridisch als sociaal-cultureel te erkennen (*recognition*). Sterker nog, de Duitse filosoof Axel Honneth beweert dat pas op het moment dat we anderen erkennen, en in staat stellen uitdrukking te geven aan hun (culturele, seksuele of religieuze) identiteit, de weg geopend wordt naar een rechtvaardiger herverdeling (Fraser en Honneth, 2003). In die zin wordt hier het klassiek marxistische onderscheid tussen basis en bovenbouw dus omgedraaid: een 'politics of culture' of **cultuurpolitiek** vormt dan de onderbouw van het maatschappelijk leven.

Met evenveel recht kan men spreken over een **economische cultuur** of een **politieke cultuur**. Wat het eerste betreft is er zoals gezegd sinds de bankencrisis al veel gesproken over een 'graaicultuur' (ook dat is inderdaad een cultuur). Meer algemeen zou men kunnen zeggen dat het economisch handelen, alsook economische verhoudingen mede afhankelijk zijn van het soort culturele waarden dat we delen.²⁸ Ook een eenzijdige focus op winstmaximalisatie hoort immers bij een bepaalde culturele overtuiging, namelijk op een overtuiging rond wat van belang is in een mensenleven.²⁹ Verschillende visies op of binnen cultuur leiden dan ook vanzelf tot verschillende visies op bijvoorbeeld het belang dat we hechten aan economische groei, een duurzame economie, inkomensverschillen, etc. Het gemeen van cultuur ligt aan de basis van onze (impliciete dan wel expliciete) overtuigingen op economisch gebied. Niet voor niets zijn culturele projecten vaak een vrijplaats om te experimenteren met alternatieve economische en bedrijfsmodellen. Mooi voorbeeld is de 'cultuurcoöperatie' Vrijstaat O. in Oostende, waarin verschillende categorieën coöperanten (artiesten, publiek, vrijwilligers, ondernemers) mede-eigenaar van de cultuurorganisatie werden door het kopen van aandelen, en daarmee ook (tot op zekere hoogte) medezeggenschap krijgen in creatieve processen. Door in te zetten op langdurig engage-

ment van investeerders wordt het mogelijk om kleinere initiatieven te bekostigen vanuit grotere, winstgevendere projecten: uiteindelijk is het de creatieve, niet de economische winst die telt. Een ander voorbeeld zijn theatermakers Christel Dusoleil, Adriaan van Aken en Stijn Devillé, die het dictum dat 'de kunstwereld nog heel wat kan leren van het bedrijfsleven' omdraaiden, door workshops bedrijfsvoering te geven aan topmanagers waarin vragen aan de orde kwamen als: hoe ga je om met werknemers, met talent en creativiteit, en wat is de langetermijnvisie van je onderneming? Zoals de laatste stelt: "We moeten de kunsten niet injecteren met economische modellen, we moeten de economie injecteren met artistieke modellen."³⁰

Ook democratie is afhankelijk van de gemeenschappelijke ruimte van cultuur. Democratie is niet slechts een politiek systeem waarin eens in de zoveel jaar de stemmen worden geteld, zoveel blijkt alleen al uit de moeizame pogingen van het westen om democratie te 'brengen' in landen waar een democratische cultuur ontbreekt. Democratie veronderstelt het vermogen en de mogelijkheid van burgers om zich te informeren (dus een onafhankelijke pers), te reflecteren over waarden, om hierover met elkaar van mening te verschillen en over te discussiëren en te onderhandelen. Cultuur is bij uitstek de plek waar we nadenken over wat wij belangrijk en van betekenis vinden, en waar we bovendien worden geconfronteerd met hoe andere mensen hierover denken.³¹

In bovenstaande trias hebben wij er dan ook niet voor niets voor gekozen om cultuur aan de basis te plaatsen. Daarmee is zeker niet bedoeld dat cultuur als een soort 'grondstof' functioneert voor economie en politiek (een gedachte die wellicht aan de basis ligt van sommige van de onderzoeken besproken in hoofdstuk II). Zoals we hier hebben trachten hard te maken vormt cultuur veeleer het fundament voor het gemeenschappelijke leven. Investeren in cultuur is dus veel meer dan het financieren van (al dan niet linkse) hobby's. De cultuursector voert samen met het onderwijs traditioneel het beheer over het socialiseren, kwalificeren en subjectiveren van de burger, en vormt daarom de basis van de gemeenschap. Valt die basis weg, dan zou Thatchers uitspraak, dat er 'no such thing as society' is, wel eens dicht bij de werkelijkheid kunnen komen. Op zijn minst kunnen we in dat geval beter spreken van de Vlaamse Markt in plaats van een Vlaamse Gemeenschap. En, voor de goede orde heeft in die nieuwe entiteit ook de politiek geen taak meer, tenzij

die van managen en beheren. Politiek als 'vormgever van de samenleving' heeft dan immers nog weinig zin, politici dienen dan enkel om de begroting in evenwicht te houden, goed te besturen en consumentenbelangen te behartigen. In een samenleving zonder autonoom cultuurbeheer is de burger niet meer dan een consument van goederen en diensten die al dan (vooral) niet door een overheid worden aangeboden.

Nog anders geformuleerd: traditioneel worden staat en markt, publieke en private spelers gezien als constitutief voor het gemeen. Het spel tussen beide geeft vorm aan een gemeenschap. Wij gaan er echter van uit dat dergelijke klassieke analyses de kracht van een derde speler zwaar veronachtzamen, met name het sociale zelf. Het cultuurspel van mensen onderling vormt een autonome macht die los van markt en overheid het gemeen meebepaalt. Dat verklaart onder meer waarom marktconjuncturen niet alleen via *rational choice* vallen te verklaren, en dat financiële markten nauwelijks met wiskundige formules vallen te voorspellen. Sinds de crisis is het besef gegroeid dat de *homo economicus* een mythe is, en werd het bovendien steeds duidelijker dat een gezonde markt alles te maken heeft met (culturele) waarden. Niet voor niets zien we tegenwoordig de groeiende oproep tot *vertrouwen*, een bij uitstek gemeenschappelijke (want intersubjectieve) waarde.³²

De autonomie van het sociale is tevens de reden waarom massaconsumptie niet volledig valt te manipuleren, juist omdat die massa niet passief, maar veelal actief is en, jawel, een subjectief culturele kracht bezit. Maar het verklaart ook dat de staat of een overheid met moeite totaal (of totalitair) haar politieke entiteit kan beheren of rationeel organiseren, net omdat het sociale zijn eigen ratio heeft, of beter zijn verschillende ratio's kent. Het sociaal gewemel ontsnapt voortdurend aan staatstructuren en marktconjuncturen, net omdat het een eigen cultuur of juist, meerdere culturen heeft. Het is welgekend dat zowel reclame als politieke propaganda op die cultuur probeert in te spelen, maar dat deze ook altijd weer op de eigen (autonome) logica's en weerstanden stuit. Juist de miskennis van cultuur als zelfstandige sociale praktijk maakt dat zowel politieke programma's als marktstrategieën falen of telkens opnieuw op verkeerde inschattingen stranden.

De huidige crisis van politiek Europa kan ons hier tot lering strekken. De Europese Unie is ooit vanuit zowel een politieke als economische motivatie ontstaan: na twee

verwoestende wereldoorlogen moest Europese samenwerking en geïnstitutionaliseerd politiek overleg voor duurzame vrede zorgen, terwijl economische samenwerking de welvaart moest opkrikken en een goede concurrentiepositie ten opzichte van de economische grootmachten moest verzekeren. Nu Europa echter in economisch zwaar weer is beland, en we de vrede op het continent als vanzelfsprekend nemen, ontbreekt het de Unie in toenemende mate aan draagvlak. In het noorden is niet uit te leggen waarom bijvoorbeeld een Duitser solidair moet zijn met een Griek, terwijl de zuidelijke volken van Europa zich juist uitgebuit voelen door de strenge economische wetgeving die hen onder druk van het noorden is opgelegd. Volgens filosoof en Europarlementariër Gianni Vattimo is dit nu juist een *cultureel* probleem: terwijl Europa op eenzijdige en technocratische wijze een economische unie werd, verdween de idee van een Europese cultuur naar de achtergrond. Het ontbreekt de politiek aan een gedeeld verhaal, gemeenschappelijke waarden waarop men beroep kan doen om te wijzen op het belang van Europese samenwerking (Gabriëls en Lijster, 2013).

Zowel de crisis van politiek Europa als de financiële crisis die er woedt heeft deels te maken met het gebrek aan kennis van, maar ook investering in cultuur. Zo mist het debat over een economisch dan wel sociaal Europa een derde dimensie, met name de culturele. Zonder cultureel burgerschap kan er geen politiek vertrouwen worden opgebouwd en dus ook geen politiek draagvlak voor Europa. Maar zoals reeds gesignaleerd, genereert een gebrek aan aandacht voor cultuur tegelijk wantrouwen in een economische (munt)unie. En zoals aangegeven is 'vertrouwen' een van dé intersubjectieve waarden die juist slechts via cultuur kan worden aangereikt. Het is nu eenmaal welgekend dat zowel een competitieve markt als een louter bureaucratische dan wel machtspolitiek alles behalve bevorderlijk is voor vertrouwensrelaties. Een technocratisch goed bestuur, en een economisch efficiënt beheer zijn ontoereikend om van Europa een levende gemeenschap te maken. Daarvoor is – inderdaad – een stevige culturele inbedding nodig.

Vlaanderen is uiteraard niet Europa, al was het alleen omdat Vlaanderen in vergelijking met Europa nog wel degelijk over een levendig gemeen beschikt. Cultuur is hier bovendien voor lange tijd erkend als belangrijke politieke component. Ze werd misschien te pas en te onpas ingezet, het maakt wel dat de regio nog steeds op een stevige culturele

traditie kan leunen. Maar ons verhaal maakt duidelijk dat dit geen vanzelfsprekendheid is, en niets garandeert dat dit in de toekomst zo zal blijven. Het gemeen wordt steeds bedreigd vanuit de markt en de politiek, en juist dat vormt op zijn beurt weer eigenaardig genoeg een bedreiging voor het wel functioneren van diezelfde markt en politiek. Een duurzame maatschappelijke biotoop (we laten ecologische vraagstukken hier bewust buiten beschouwing – dat wil niet zeggen dat we ze niet erkennen, maar een uitbreiding hiernaar was niet haalbaar binnen het tijdsbestek van deze studie) steunt op een goede balans tussen het eerder geschetste triumviraat cultuur-economie-politiek. Zowel het Rijnlandse model als het neoliberalisme kunnen deze balans aan het wankelen brengen. Een Rijnlands model doet dat door te veel bureaucratie, te stroperige politiek of ook wel een overgewicht aan politiek waardoor het gemeen overgereguleerd wordt en verstikt. Het neoliberalisme doet dat door het overbenadrukken van de economie, of beter de vrije markt, competitie en een dwangmatige focus op (louter economische) groei waardoor het gemeen volledig in private handen geraakt en aldus verdampt.

Vlaanderen hangt zoals aangegeven momenteel tussen beide. Het zal binnen aanzienlijke tijd tot het maken van een keuze worden aangezet. Op zijn minst kunnen we verwachten dat men dan meer de ene dan wel de andere kant uitloopt. Welke richting men daarbij ook kiest, met de negatie van cultuur en daarmee de eigen logica van het sociale neigen beide systemen op korte of middellange termijn vast te lopen. Welke tocht men ook kiest, men zal met relatieve zekerheid op sociale barricades, acties en soms blind geweld stuiten. Wanneer het gemeen in ademnood geraakt, kan het ook werkelijk gemeen worden, maar dan in de andere betekenis van het woord. Zijn onderling agonisme verzuurt dan tot antagonisme. Sociale erupties zoals we die de afgelopen jaren zowel in Parijse banlieus als in Londense suburbs, of gematigder en dichter bij huis in Molenbeek of op en rond de Antwerpse Turnhoutsebaan hebben mogen meemaken, zijn daar de pijnlijke getuigen van. Bij dergelijke conflicten spelen zeer zeker sociaal-economische ongelijkheden, maar ook het gebrek aan (h)erkenning van cultuur. Politici en journalisten noemen zulk geweld nogal eens gemakkelijk 'zinloos'. Uit onze bovenstaande analyse mogen we stellen dat ze met die duiding juist zitten. Alleen bedoelen beleids- en opiniemakers er wellicht iets anders mee. Zinloos geweld ontstaat volgens ons alvast

wanneer mensen iedere zin wordt ontnomen. En, zoals we al in het eerste hoofdstuk betoogden en in het tweede hoofdstuk met empirische studies ondersteunden, is cultuur juist zo een belangrijke zingevoer. Sterker, het is zelfs de *enige* zingevoer van een mensenleven. Wie dus aan de autonomie van cultuur raakt, blokkeert de mogelijkheden om - via socialisatie, kwalificatie en vooral subjectivering - betekenis te geven aan een eigen bestaan. Dat klinkt dramatisch, maar het is juist dit drama dat besloten ligt in cultuur. Om het terug in ons semiotisch jargon uit het eerste hoofdstuk te stellen: er is niets zo dramatisch zichzelf niet te kunnen *betekenen* en dat je betekenis door anderen wordt ontzegd, ontkend of eenvoudigweg niet eens wordt opgemerkt. Of je nu migrant of illegaal (*sans papiers – sans signification*), alleenstaande moeder of 'hardwerkende' Vlaming bent, wanneer je jezelf niet kunt betekenen verwerf je geen plek binnen een symbolische orde die binnen een cultuur ook altijd een sociale orde is. Zoals we in dit rapport meermaals beklemtoonden, ligt juist in die zingeving de belangrijkste waarde van cultuur.

Conclusie

Elf (vast)stellingen over de waarde van cultuur

Laten we na dit lijkige rapport de lezer niet te veel meer belasten met herhalingen. Vandaar onze keuze voor een gevat punctueel besluit. Uit het onderzoek kunnen elf (vast)stellingen worden afgeleid. Een deel daarvan wordt in het rapport beargumenteerd op theoretische en interpretatieve basis (1, 2, 3, 9 en 10), voor anderen werd veelal in secundair onderzoek empirisch bewijs gevonden (4, 5, 6, 7 en 8), stelling 11 stelden we zelf empirisch vast. De (vast)stellingen worden hier bondig weergegeven. Voor zowel de conceptuele als empirische nuancering en correcte duiding wordt naar het rapport verwezen.

1. Alleen via cultuur kunnen mensen zin geven aan hun leven en aan hun plaats in een samenleving. Dat is meteen de allerbelangrijkste waarde van cultuur.
2. De core-business van de cultuursector is het vormgeven van het samenleven.
3. Via socialisatie (mensen in een sociale orde brengen), kwalificatie (mensen kennis en vaardigheden bijbrengen) en subjectiveren (mensen een autonome stem geven) wordt een cultuur levendig en in stand gehouden. De cultuursector ontwerpt reflectieve methodieken en strategieën om deze processen op gang te trekken en te continueren.
4. Bij onze inventarisatie vonden we empirisch bewijs dat cultuureducatie bijdraagt tot cognitieve vaardigheden. Dit geldt echter in de eerste plaats voor cognitieve vaardigheden op het vlak van cultuur zelf.
5. Dat cultuurparticipatie een substantiële bijdrage levert aan zowel mentale als fysieke gezondheid werd in verschillende onderzoeken overtuigend empirisch onderbouwd.

6. De georganiseerde cultuursector zet aan tot emotionele betrokkenheid en (zelf)reflectie. In publieksonderzoek werd daar sluitend bewijs voor gevonden.
7. Op verschillende vlakken leveren culturele activiteiten een bijdrage tot de groei van (de lokale) economie. Van cultuur gaan multiplier effecten uit die echter moeilijk empirisch hard te maken zijn.
8. Deelname aan culturele activiteiten leidt zowel tot het versterken van de sociale banden binnen de eigen groep (bindende sociale cohesie) als het aanhalen van sociale banden met vreemden of onbekenden (overbruggende sociale cohesie). Bovendien genereert cultuurparticipatie de toename van sociaal kapitaal.
9. Een gemeenschap kan niet zonder een gemeen. Dat is een vrij, voor iedereen toegankelijke ruimte of een 'reservoir' waaraan zowel private als publieke spelers een bijdrage kunnen leveren. Het gemeen is een ruimte van culturele uitwisseling en dissensus waarin uiteenlopende meningen, attitudes en leefstijlen voortdurend botsen. Net die dissensus in het gemeen maakt dat een gemeenschap levendig blijft.
10. Economische en politieke activiteiten steunen op cultuur. Ze *zijn* in feite cultuur. Zowel economische als politieke crisissen hebben deels te maken met een gebrek aan aandacht voor en erkenning van cultuur.
11. Het evidence-based onderzoek dat we voor deze studie konden inventariseren heeft een belangrijke blinde vlek: het weet nergens de belangrijkste waarde van cultuur te vatten, met name cultuur als zingeving aan een mensenleven.

VOETNOTEN

1. Ook de impactstudie van Trienekens en Van Miltenburg (2009) naar de effecten van het cultuureducatieproject De Zingende Stad in Utrecht geeft een indicatie dat kinderen beter leren waarnemen: na deelname aan een muziekproject bleken kinderen hun eigen leefomgeving beter te kunnen observeren (ze konden meer geluiden en objecten noemen die ze op de route van school naar huis tegenkomen). Zij deden juist geen neurologisch onderzoek maar enquêteerden deelnemers. De studie wordt in de paragraaf sociale effecten nader besproken.
2. Deze sociale dimensie van cultuurparticipatie speelt ook een rol in het verband tussen deelname aan culturele activiteiten en welzijn.
3. Deze onderzoeken verwijzen ook naar Radbourne et al. (2010). Hierin wordt gerapporteerd over Australisch publieksonderzoek (ook bij theater) waaruit bleek dat het publiek kunstwerken op eenzelfde manier waardeert als experts en daarnaast dat het publiek zeer wel in staat is op de eigen ervaring te reflecteren, niet alleen in focusgroepen maar ook in enquêtes. De enquêtemethode die wordt gevolgd was basis voor Wilders' onderzoek naar de theaterervaring en verder ontwikkeld in Van Maanen et al. (2013). Eveneens typerend voor dit onderzoek is dat het zich niet tot gesubsidieerd theater beperkt.
4. Het onderzoek is uitgevoerd door Johan Idema in de Kunsthal. Het was gericht op het ontwikkelen van nieuwe tentoonstellingsconcepten. Tot nu toe is het nog niet onafhankelijk gepubliceerd.
5. Door Annie van den Oever (Rijksuniversiteit Groningen) in samenwerking met Ed Tang (Universiteit van Amsterdam).
6. Zij is hier overigens heel voorzichtig omdat haar onderzoek niet specifiek gericht was op het blootleggen van de artistieke aspecten van de theaterervaring maar op het vaststellen van de invloed van de architectuur van theatergebouwen op deze ervaring.
7. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat op basis van dit betere inzicht in het soort waarden dat wordt gerealiseerd het ook mogelijk is betere marketing te voeren door het publiek sterker te kunnen segmenteren (Walmsley, 2012) en dus wellicht tot vergroting van het publieksbereik kan worden overgegaan.
8. Pratt (2010) wijst hier ook op. Ook hij onderzocht regeneratieprojecten in het Verenigd Koninkrijk en meldt dat projecten vaak conflicterende doelen hebben, w.o. productie versus consumptie of het aantrekken van kapitaal van buiten versus het (re)genereren van investeringen van lokale actoren. Wanneer elk project op zijn eigen doelstellingen wordt geëvalueerd hoeft dit voor de evaluatie van uitkomsten geen probleem te zijn.
9. In het Verenigd Koninkrijk troffen we de studie van O'Brien (2010) die via contingent valuation de waarde van de gehele culturele en sportsector wilde vangen in economische termen. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van The Arts Council en het Department for Culture Media and Sports (DCMS) en was onderdeel van een overheidsbrede campagne om de baten van alle beleidsterreinen (zo ook verkeersveiligheid en gezondheidszorg) in monetaire termen te proberen uit te drukken. Het onderzoek heeft in de academische literatuur zoveel kritiek gekregen (zie bijvoorbeeld Walmsley, 2011) dat we het hier liever niet bespreken. Bovendien was de uitkomst van het onderzoek ook niet echt bemoedigend: de onderzoeker concludeerde dat nog veel stappen gezet moeten worden om tot een goede methode te komen om de waarde van het cultuurbeleid in monetaire termen te kunnen uitdrukken. Evenwel loopt

- het programma nog steeds. Soortgelijke methoden vinden we in Nederland bijvoorbeeld ook als gevolg van de notie van Social Return on Investment. Er zijn gespecialiseerde onderzoeksbureaus op dit gebied, maar tot publicatie van resultaten heeft het niet geleid, zeker niet in peerreviewed wetenschappelijke studies.
10. Musea hebben hier geen verklarende waarde. Dat wil overigens niet zeggen dat ze economisch niet interessant zijn: musea trekken bezoekers naar steden of dorpen die additionele bestedingen kunnen genereren. Dergelijke economische impact wordt echter gemeten in klassieke impactstudies. Maar kopers van huizen zijn dus niet bereid meer te betalen voor een huis in de buurt van een museum.
  11. Opvallend is dat in dergelijke presentaties de erfgoedsector vaak wordt vergeten. Dat terwijl erfgoed in de theorie van Florida een prominente rol speelt, omdat het de authentieke omgevingen biedt waar de creatieve klasse naar op zoek is (evenals de aanwezige natuur in of bij een stad). Kennelijk is de legitimiteit van de erfgoedsector veel minder in het geding dan van de hedendaagse kunsten en bibliotheken.
  12. In dit verband is ook interessant dat urbaan econoom Glaeser (2005) in een recensie van Florida's boek *The Rise of the Creative Class* aantoonde dat zijn data niet kloppen. Florida's zogenaamde 'bohemian index' heeft geen toegevoegde verklarende waarde voor de groei van stedelijke economieën. Het verband loopt simpelweg op basis van de grootte van de aanwezige workforce.
  13. Sociaal kapitaal vloeit voort uit die samenhang, is daar een effect van, maar kan op haar beurt de relaties accumulatief beïnvloeden
  14. Gebaseerd op het onderscheid tussen bindend, overbruggend en linking sociaal kapitaal (Gittell en Vidal 1998; Halpern 2005; Putnam 2000; Woolcock 1998, 2001)
  15. Een punt dat ook al werd opgemerkt in het 'klassieke' onderzoek van Matarasso (1997) dat we hierna direct bespreken. Zo beschrijft hij het lot van vroegtijdige schoolverlaters die door deelname aan een cultuurproject zich zijn gaan realiseren dat ze toch op de een of andere manier een opleiding nodig hebben om verder te komen in hun leven. Wanneer zij echter geen op hun mogelijkheden toegesneden onderwijsaanbod kunnen vinden, zullen zij zich nog sterker maatschappelijk geïsoleerd voelen dan voor de deelname aan het project. 'Positive effects can easily turn sour', schrijft Matarasso (1997).
  16. Overigens pleiten de onderzoekers er ook voor de term omnivoor alleen te gebruiken voor mensen die zowel 'hoge', 'midden', en 'lage' kunst consumeren en dus in feite twee 'grenzen' passeren in hun consumptieve gedrag. Dit komt inderdaad alleen voor bij mensen uit de hogere sociale lagen van de samenleving.
  17. In navolging van wat in Vlaanderen gebruikelijk is, wordt de amateurkunst als domein van het scw besproken.
  18. Vanwing signaleert hier overigens ook een duidelijke verantwoordelijkheid voor de organisaties. Zij moeten niet alleen meten, tellen en opsommen. Juist het vertellen wat je doet als organisatie is van groot belang.
  19. Het betreft een promotieonderzoek van Hanka Otte aan de Rijksuniversiteit Groningen, dat naar verwachting in het najaar van 2014 wordt afgerond.
  20. Manager Sector Kennis Onroerend Erfgoed bij de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Artikel verschenen in *Vitruvius* in 2012.
  21. Dergelijk onderzoek levert een sterk argument tegen een al te eenzijdige aandacht voor participatiecijfers als het gaat om de waarde van cultuur.
  22. De 'krachtwijken' is de aanduiding voor de 40 stadswijken die het kabinet Balkenende IV in 2007 aanwees voor sociale wijkvernieuwing. De term verwijst naar de – politiek correcte –

- idee dat deze wijken veel potentie hebben die nog niet tot ontwikkeling is gekomen en verving eerdere aanduidingen als 'achterstandswijken' of 'probleemwijken'. Ze worden ook wel 'Vogelaarwijken' genoemd naar de minister voor Wonen, Wijken en Integratie Ella Vogelaar onder wiens verantwoordelijkheid de lijst tot stand kwam.
23. Overigens lijkt het tij op dit punt te keren in Nederland. Bij de – overigens problematische – decentralisatie van zorgtaken naar gemeenten is de gedachte dat de wijkverpleegster weer terug zal keren in het straatbeeld, evenals de buurtagent die al jaren terug zijn herintrede deed. Op het platteland wordt met zogenaamde combinatiegebouwen, Kulturhusen, getracht sociale voorzieningen op peil te houden. In dergelijke gebouwen worden cultuurvoorzieningen (een klein podium, repetitielokaal en/of bibliotheek) vaak gecombineerd met zorg- en wijkvoorzieningen (zoals het consultatiebureau) en andere sociale voorzieningen (bijvoorbeeld een arbeidsbureau) om zo kosten te besparen. In steden denkt men ook aan dergelijke combinaties en wordt vooral naar schoolgebouwen in wat De Brede School is gaan heten: de school als ontmoetingspunt in de wijk.
  24. Zie ook: http://www.armoedebestrijding.be/cijfers_kloof_arm_rijk.htm
  25. Het is in dit verband interessant te vermelden dat de enige partij die in Nederland pleitte voor het volledig ongedaan maken van de cultuurbezuiniging de links-populistische SP was. Overigens met een redenering die vooral in ging op de sociaal-economische positie van kunstenaars.
  26. <http://www.independent.co.uk/news/world/modern-art-was-cia-weapon-1578808.html>
  27. Zie bijvoorbeeld het interview met wetenschapsfilosofe Trudy Dehue (Rijksuniversiteit Groningen): <http://www.kennislink.nl/publicaties/medicijntest-s-moeten-onafhankelijk-zijn-van-medicijnbedrijven>
  28. Bedrijven zijn zich hier terdege van bewust, gezien de toenemende interesse binnen het bedrijfsleven voor 'business narrative' of 'corporate storytelling', dat wil zeggen het overbrengen van de betekenis en waarden van het bedrijf en product door middel van verhalen, zowel naar de eigen werknemers als naar relaties.
  29. De locus classicus van dit verband tussen economie en cultuur is natuurlijk Max Webers De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme.
  30. Beide voorbeelden zijn afkomstig uit Courant mei-juli 2013, zie: http://vti.be/sites/default/files/Courant105_VE_B.pdf
  31. Precies om die reden benadrukt Martha Nussbaum het belangrijk van (onderwijs in) kunst en cultuur in haar pamflet Niet voor de winst (2011). Ze zegt hier bijvoorbeeld: "Tegenwoordig houden we nog steeds vol dat we zeer gesteld zijn op democratie en zelfbestuur, en we menen ook dat we van vrijheid van meningsuiting houden en van respect voor diversiteit en begrip voor anderen. We bewijzen lippendienst aan deze waarden, maar we denken veel te weinig na over wat we moeten doen om ze over te dragen op de volgende generatie en hun voortbestaan te verzekeren. Afgeleid door het streven naar rijkdom vragen we steeds vaker aan onze scholen om nuttige winstmakers voort te brengen in plaats van nadenkende burgers. Onder druk van bezuinigingen, snoeien we juist die delen van het onderwijs weg die van cruciaal belang zijn voor het in stand houden van een gezonde samenleving" (Nussbaum, 2011: 187).
  32. Het woord krediet komt van credere, oftewel geloof. De kredietcrisis kan dan ook met recht een crisis van ons geloof in een bepaalde financiële cultuur genoemd worden.

BIBLIOGRAFIE

- Achterhuis, H. (2010) *De utopie van de vrije markt*, Amsterdam: Lemniscaat.
- Adorno, T. en Horkheimer, M. (2009) *Dialectiek van de Verlichting*. Amsterdam: Boom.
- Albert, M. (1991) *Capitalisme contre capitalisme*, Paris: Édition du Seuil.
- Andres, L. en Grésillon, B. (2013) 'Cultural Brownfields in European Cities: a new mainstream object for cultural and urban policies.' *International Journal of Cultural Policy*, 19 (1), 40-62.
- Ang, I. (1985) *Watching Dallas: Soap Opera and the Melodramatic Imagination*. London: Routledge.
- Ankersmit, F. en L. Klinkers (2008) *De 10 plagen van de staat*, Amsterdam: Van Gennip.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization. The Human Consequences*, New York: Columbia University Press.
- Bauman, Z. (2008) *The Art of Life*. Cambridge: Polity Press.
- Baudet, T. (2012) *De aanval op de natiestaat*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Bazelmans, J. (2012) 'Erf-goed: waarde in meervoud,' *Vitruvius* nr. 20.
- Biesta, G. (2013) *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*, Den Haag: Boom/Lemma.
- Boomkens, R. (2008) *Topkitsch en slow science. Kritiek van de academische rede*, Amsterdam: Van Gennip.
- Bürger, P. (1974) *Theorie der avant-garde*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bianchini, F. and Parkinson, M. (eds. - 1993) *Cultural policy and urban regeneration. The West European experience*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Bianchini, F. (1993) 'Culture, conflict and cities: issues and prospects for the 1990s,' In: Bianchini, F. and Parkinson, M. (eds. - 1993) *Cultural policy and urban regeneration. The West European experience*. Manchester and New York: Manchester University Press, 199-213.
- Bille, T. (2008) 'The Creative Class and Preferences for Culture,' paper presented at the 5th International Conference on Cultural Policy Research, ICCPR, August 20-24, 2008, Istanbul.
- Bille, T. (2010) 'Cool, funky and creative? The creative class and preferences for leisure and culture.' *International Journal of Cultural Policy*, 16 (4), 466-496.
- Bille, T. (2012) 'The Scandinavian approach to the experience economy – does it make sense?' *International Journal of Cultural Policy*, 18 (1), 93-110.
- Bloomfield, J. and Bianchini, F. (2001) 'Cultural Citizenship and Urban Governance.' In: Stevenson, N. (ed.), *Culture & Citizenship*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.
- Boogaarts, I. (1991) 'Stad, Kunst en Cultuur; De 'nieuwe' rol van de kunst in de stad,' *Boekmancahier* 7, vol. 6, 26-36.
- Bourdieu, P. (1980) 'Le capital social,' *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, vol. 31, 2-3.
- Bourdieu, P. (1992) *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris: Seuil.
- Bradley, D., Bradley, J., Coombes, M. en Tranos, E. (2009) *Sense of Place and Social Capital and the Historic Built Environment*, Onderzoeksrapport voor English Heritage.
- Broek, A. van den (2009) 'Cultuurdeelname en etniciteit: Wie doet wat, en met welk effect?,' In: Q. van den Hoogen, Q. van der Hoeven, C.T. van Dalen and M. Zwaving (eds.) *Handboek Cultuurbeleid* (III.1-3-1 – III.1-3-28). Doetinchem: Reed Business.
- Britain Thinks (2013) *Public perceptions of- and attitudes to the purposes of museums in society*, Museum Association.
- Brouwer, P. (2008) *Effectmeting Jalan Jalan. Onderzoeksrapport*. Hoofddorp: TNO.
- Brouwer, J. (2011) 'De Cultuur van de Wijk: over effectmeting van cultuurprojecten en cultuurprogramma's.' In: S. van Dommelen,

- S. Ketelaars and T. Metzke (eds.) *De Kracht van Cultuur, Effectieve Cultuurimpuls in de Wijk*. Den Haag/Amsterdam: NICIS/Stichting Cultuurimpuls, 33-47.
- Brown, A.S. en Novak-Leonard, J.L. (2013) 'Measuring the intrinsic impacts of arts attendance' *Cultural Trends*, 22 (3).
- Burnell, J. (2012) 'Small Change: understanding cultural action as a resource for unlocking assets and building resilience in communities', *Oxford University Press Community Development Journal*, 48 (1), 134-150.
- CEBR (2013) *The contribution of the arts and culture to the national economy* London: Centre for Economics and Business Research.
- Clark, K. en Maer, G. (2008) 'The cultural value of heritage: evidence from the Heritage Lottery Fund', *Cultural Trends*, vol 17, no.1, p. 23-56.
- Cockx, F. en Bastiaensen, H., (2010) *De betekenis van sociaal culturele praktijken. Resultaten van een belevingsonderzoek bij participanten in het sociaal-cultureel volwassenenwerk*, Brussel: Socius.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colpaert, J., Glorieux, I. Lauwerysen, K., Moens, M. en Vandebroek, D. (2007) *Er is genoeg voor iedereen. Aanbod, publiek en gebruik van bibliotheken en cultuurcentra in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.
- Corsani, A. en Lazzarato, M. (2009), 'Travailler dans le secteur du spectacle: lest intermittents' In: Bureau, M.-C., Perrenoud, M. et Shapiro, R. (red.), *L'artiste pluriel. Démultiplier l'activité pur vivre de son art*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion Presses Universitaires, 35-50.
- Chen, K.K. (2011) 'Lessons for creative cities from Burning man; How organizations cans sustain and disseminate a creative context.' *City, Culture and Society*, 2, 93-100
- Cuyppers et al. (2012) 'Patterns of receptive and creative cultural activities and their association with perceived health, anxiety, depression and satisfaction with life amongst adults', *Journal of Epidemiology and Community Health*, 2012, 698-703.
- Daenekindt, S. en Roose, H., (2014), 'Social mobility and cultural dissonance', *Poetics* 42, 82-97.
- De Blende, H., en Dhont, F. (2005) 'Sociaal-culturele praktijken'. In Y. Larock, F. Cockx, G. Gehre, G. Van den Eeckhout, T. Vanwing, en G. Verschelden (red.) *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*, Gent: Academia Press, 3-27.
- De Bruyne, P. en Gielen, P. (eds. - 2009) *Being an Artist in the Post-Fordist Times*. Rotterdam: NAI Publishers.
- De Bruyne, P. en Gielen, P. (eds. - 2011) *Community Art. The Politics of Trespassing*. Amsterdam: Valiz.
- De Bruyne, P. en Gielen, P. (eds. - 2012) *Teaching Art in the Neoliberal Realm. Realism vs. Cynicism*, Amsterdam: Valiz.
- De Laet, P., Glorieux, I. en Van Tienoven, Th.P. (2011a) 'Privéconcert of open boek? Ongelijke toegang tot culturele centra en bibliotheken' in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, 159-179.
- De Laet, P., Glorieux, I. en Van Tienover, Th.P. (2011b) 'Van kaft tot kaft: leesgedrag en bezoek aan literaire evenementen.' In: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, 197-217.
- DeNora, T. (2000) *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Desmet, M. (2009) *Liefde voor het werk in tijden van management. Open brief van een arts*. Tielt: Lannoo.
- Dijkstra, A.B., J. Hofstra, J.P. van Oudenhoven, J. Peschar, M. van der Wal (2004) *Oud gedaan, jong geleerd? Een studie naar de relaties tussen hechtingsstijlen, competenties, evln-intenties en sociale cohesie*. Amsterdam: Aksant.
- Donald, M. (2006) 'Art and Evolution' in: M. Turner (ed.) *The Artful Mind, Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*, Oxford: Oxford University Press, 3-20.

- Duijvestijn, P. (red. - 2007) *De sociale infrastructuur van de 40 'krachtwijken' in beeld Quick Scan Welzijn, Sport, Cultuur, Onderwijs en Zorg*, Amsterdam: DSP Groep.
- Edensor, T., Deborah, L., Millington, S. and Norma, Rantisi, N. (2009) 'Introduction, Rethinking creativity: critiquing the creative class thesis' in: Edensor, T., Deborah, L., Millington, S. and Norma, Rantisi, N. (eds.) *Spaces of vernacular Creativity. Rethinking the Cultural Economy*. London and New York: Routledge, 1-16.
- Elias, N. *The Civilizing Process*, translated by E. Jephcott. Oxford: Blackwell.
- Ennis, N. en Douglass, G. (2011) *Culture and REgeneration - What evidence is there of a link and how can it be measured?* Working Paper, London: GLAEconomics.
- Evans, G. (2005) 'Measure for measure: Evaluating the evidence of culture's contribution to regeneration', *Urban Studies (Routledge)*, vol. 42, no. 5, 959-983.
- Featherstone, M. and Lash, S. (1999) *Spaces of Culture. City-Nation-World*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.
- Fiske, J. (1989) *Reading the Popular*. New York: Routledge.
- Florida, R. (2002) *The rise of the Creative Class*, New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005a) *Cities and the Creative Class*. London/New York: Routledge.
- Florida, R. (2005b) *The Flight of the Creative Class: the Global Competition for Talent*. New York: Harper Business.
- Florida, R. (2008) *Who's your City?* New York: Basic Books.
- Foreman-Wernet, L. en Dervin, B. (2011) 'Cultural Experience in Context: Sense-Making in the Arts' *The Journal of Arts Management, Law and Society*, 41 (1), 1-37.
- Forgeard M, Winner, E., Norton, A., Schlaug, G. (2008) 'Practicing a Musical Instrument in Childhood is Associated with Enhanced Verbal Ability and Nonverbal Reasoning.' *PLoS ONE* 3(10).
- Fraser, N. en Honneth, A. (2003) *Redistribution or Recognition? A Political-philosophical exchange*, London: Verso.
- Gabriëls, R. en Lijster, T. (2013) 'Beyond Metaphysical Realism. An Interview with Gianni Vattimo' *Krisis. Journal for Contemporary Philosophy*, 2013(3), 52-57.
- Galloway, S. (2009) 'Theory-based evaluation and the social impact of the arts' *Cultural Trends*, Volume 18, Issue 2, 125 – 148.
- Gielen, P. (2000), *Kleine dramaturgie voor een artefactenstoet*. Gent: Dienst Culturele Zaken.
- Gielen, P. (2009) *The Murmuring of the Artistic Multitude. Global Art, Memory and Post-Fordism*. Amsterdam: Valiz.
- Gielen, P. and Lavaert, S. (2009) 'The Dismeasure of Art. An interview with Paulo Virmo', in: De Bruyne, P. en Gielen, P. (eds.), *Being an Artist in Post-Fordist Times*. Rotterdam: NAI Publishers, 17-44.
- Gielen, P. (2011) 'Mapping Community Art.' In: De Bruyne, P. en Gielen, P. (red.) *Community Art. The Politics of Trespassing*, Amsterdam: Valiz, 15-34
- Gielen, P. (2013a) 'Autonomie als heteronomie', in Corsten et al. (eds.) *Autonomie als waarde*, Amsterdam: Valiz.
- Gielen, P. (ed. - 2013b) *Institutional Attitudes. Instituting Art in a Flat World*, Amsterdam: Valiz.
- Gielen, P. (2013c) *Creativiteit en andere fundamentalismen*. Mondriaan: Amsterdam.
- Gielen, P. (2013d) *Repressief liberalisme. Opstellen over creatieve arbeid, politiek en kunst*. Amsterdam: Valiz.
- Gittell, R. en Vidal, A. (1998) *Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Glaeser, E.L. (2005) 'Review of Richard Florida's The Rise of the Creative Class', *Regional Science and Urban Economics*, vol. 35, issue 5, 593-596.
- Graham, H., Mason, R., en Newman, A. (2009) *Literature Review: Historic Environment, Sense of Place, and Social Capital*, English Heritage.

- Green, A. en Janmaat, J.G. (2011) *Regimes of Social Cohesion. Societies and the Crisis of Globalization*. Londen: Pallgrave Macmillian.
- Greitemeyer, T. (2011) 'Exposure to music with prosocial lyrics reduces aggression: First evidence of the underlying mechanism', *Journal of Experimental Social Psychology*, 47 (2011), 28-36.
- Grigoleit, A., Hahn, J. en Brocchi, D. (2013) "And in the end my street will not be the same." The art of project 2-3 Streets and its link to (un)sustainability, creative urban development and modernization'. *City, Culture and Society*, 4, 173-185.
- Grossi, E. et al., (2012) 'The interaction between culture, health, and psychological well-being: data mining from the Italian Culture and Well-being project', *Journal of Happiness Studies*, 13 (1), 129-148.
- Guiette, A., Jacobs, S., Loots, E., Schramme, A., en Vandenbempt, K. (2011) *Creatieve Industrieën in Vlaanderen: Mapping en bedrijfsseconomische analyse*, Antwerpen: Flanders DC / Antwerp Management School.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Haegens, K. (2009) 'De herrijzenis van het Rijnlandse kapitalisme' in *De Groene Amsterdammer*, 20-05-2009.
- Halpern, D. (2005), *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Hampshire, K. en Matthijssse, M. (2010), 'Can arts projects improve young people's wellbeing? A social capital approach', *Social Science & Medicine* 71, 708-716.
- Hanquiet, L. (2013) 'Mondrian as kitchen tiles? Artistic and cultural conceptions of art museum visitors in Belgium'. *Cultural Trends*, 22 (1), 14-29.
- Halfmann, W. en Radder, H. (2013) 'Het academisch manifest', *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*, 2013(3), 2-18.
- Hardt, M. en Negri, A. (2009) *Commonwealth*, Cambridge MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Heusden, B. van (2010) *Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*, Groningen/Enschede: Rijksuniversiteit Groningen / SLO.
- Holden, J. en Jones, S. (2006) *Knowledge and Inspiration: the democratic face of culture*, Londen: Demos/MLA.
- Hoogen, Q.L. van den (2010) *Performing Arts and the City: Dutch Municipal Cultural Policy in the Brave New World of Evidence-Based Policy*, Rijksuniversiteit: Groningen.
- Hoogen, Q.L. van den, Elkhuizen, S. en Van Maanen, H. (2010) 'Plons: En dan? Over de meetbaarheid van de effecten van cultuurparticipatie', in: IJdens, Th. e.a. (eds.) *Jaarboek Cultuurparticipatie*, Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, 210-236.
- Huysmans, F. en Oomes, M. (2013) 'Measuring the public library's societal value: A methodological research program', *International Federation of Library Associations and Institutions*, 39 (2), 168-177.
- INEUM Consulting (2010) *What strategies for sustainable employment and urban development planning?*
- Jacobs, D. (2007) *Adding Values: The Cultural Side of Innovation*, Arnhem/Harderwijk: ArtEz Press/d' jonge Hond.
- Janmaat, J.G. (2011) 'Social Cohesion as a Real-life Phenomenon: Assessing the Explanatory Power of the Universalist and Particularist Perspectives.' *Social Indicators Research*, 100, 61-83.
- Julien, R., Ohlsen, R. en De Vries, R. (1997) *Over talloos veel miljoenen*, Groningen: University of Groningen.
- Kirchberg, V. en Kagan, S. (2013) 'The roles of artists in the emergence of creative sustainable cities: Theoretical clues and empirical illustrations', *City, Culture and Society* 4, 137-152.
- Kirschner, S. en Tomasello, M. (2010) 'Joint music making promotes prosocial behavior in 4-year-old children'. *Evolution of Human Behavior* 31 (2010) 354-364.

- Kloosterman, R. (ed. - 2005), *Cultuur en creativiteit naar waarde geschat*, Utrecht/Amsterdam: Stichting Atlas voor gemeenten/SEO Economisch Onderzoek.
- KPMG (1996) *De kunsten gewaardeerd. De maatschappelijke en economische betekenis van de professionele kunsten voor Amsterdam*, Amsterdam: Amsterdam Uitburo.
- Laermans, R. (2002) *Het Cultureel Regiem, Cultuur en beleid in Vlaanderen*, Tiel: Lannoo.
- Laermans, R. (2011) 'The Attention Regime – On Mass Media and the Information Society'. In: Schinkel, W. & Noordegraaf- Eelens, L. (ed.), *In Medias Res – Peter Sloterdijk's Spherological Poetics Of Being*. Amsterdam: Amsterdam University Press: 115-132.
- Lahaye, W., Pannecoucke, I., Vranken, J., Van Rossem, R. (2013) *Armoede in België. Jaarboek 2013*, Leuven: Acco.
- Landry, C. (2008) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators, 2nd edition*, London: Earthscan.
- Lazrak, F., Nijkamp, P., Rietveld, P. en Rouwendaal, J. (2014) The market value of cultural heritage in urban areas: an application of spatial hedonic pricing. *Journal of Geographical Systems*, 16, 89-114.
- Leadbetter, C. en O'Connor, M. (2013) *Healthy attendance? The impact of cultural engagement and sports participation on health and satisfaction with life in Scotland*, Scottish Government Social Research.
- Lessig, L. (2004) *Free Culture. How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity*, New York: Penguin.
- Lessig, L. (2008) *Remix. Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy*, New York: Penguin.
- Lievens, J. en Waeye, H. (red. - 2011) *Participatie in Vlaanderen 1. Basisgegevens van de participatiesurvey 2009*, Acco: Leuven/Den Haag.
- Lijster, T. (2012) *Critique of Art. Walter Benjamin and Theodor W. Adorno on Art and Art Criticism* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Lizardo, O. (2013) 'Variety in cultural choice and the activation of social ties', *Social Science Research* 42, 321-330.
- Luhmann, N. (1997) *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lysgård, H.K. (2013) 'The definition of culture in cultural-based urban development strategies: antagonisms in the construction of a culture-based development discourse'. *International Journal of Cultural Policy*, 19 (2), 182-200.
- Maanen, H. van (2009) *How to Study Art Worlds, On the Societal Functioning of Aesthetic Values*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Maanen, H. van, Zijlstra, A. Wilders, M.L. (2013) *Hoe theater functioneert in de stad Groningen, Aanbod en gebruik in het seizoen 2010-2011*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Maeer, G. en Killick, T. (2013) *Values and benefits of heritage: a research review*, Heritage Lottery Fund.
- Masschelein, J. en Simons, M. (2006) *Globale immuniteit: Een kleine cartografie van de Europese ruimte voor onderwijs*. Leuven: ACCO.
- Matarasso, F. (1997) *Use or Ornament?!* London: Comedia.
- McManus, C. en Carruthers, C. (2014) 'Cultural Quarters and Urban Regeneration – the case of Cathedral Quarter Belfast'. *International Journal of Cultural Policy*, 20 (1) 78-98.
- Mandel, E. (1999 [1978]) *Late Capitalism*, vert. J. de Bres, London: Verso.
- Marlet, G.A. (2010) *De Aantrekkelijke Stad*, Nijmegen: VOC Uitgevers.
- McGuigan, J. (2009) 'Doing a Florida thing: the creative class thesis and cultural policy', *International Journal of Cultural Policy*, vol. 15 (3), 291-300.
- Moody, J. en White, D.R. (2003) 'Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups.' *American Sociological Review*, 68 (1), 103-127.
- Moons, A. et al. (2013) *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds.

- Mouffe, C. (2008) *Over het politieke*, Kampen: Klement/Pelckmans.
- Myerscough, J. (1988) *The Economic Importance of the Arts in Britain*, London: Policy Studies Institute.
- Newcom Research & Consultancy (2009) *Enschede op de kaart, Nulmeting van het imago van de stad Enschede*, Enschede: Newcom.
- Newcom Research & Consultancy (2011) *Enschede op de kaart – Twee jaar verder, Eénmeting van het imago van de stad Enschede*, Enschede: Newcom.
- Newman, A. (2013) 'Imagining the social impact of museums and galleries: interrogating cultural policy through an empirical study', *International Journal of cultural policy*, 19 (1), 120-137.
- Noordman, Th.B.J. (2004) *Cultuur in de citymarketing, (Culture in city marketing)* The Hague: Elsevier Overheid.
- Nussbaum, M. (2011) *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Amsterdam: Ambo.
- NWO (Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) (2000), *Brochure Stimuleringsprogramma Sociale Cohesie*. Den Haag: NWO.
- O'Brien, D. (2010) *Measuring the value of culture: a report to the Department for Culture Media and Sport*. London: AHRC/ESRC Placement Fellow.
- Oomes, M. en Huysmans, F. (2013) 'Persoonlijke en Maatschappelijke waarde, Peiling waarde openbare bibliotheken deel 1 en deel 2', *Bibliotheekblad*, 8.
- Otte, H. (2014) *Kunstparticipatie, cultuurparticipatiebeleid en sociale cohesie in Drenthe – (werktitel proefschrift)*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. (nog niet gepubliceerd).
- Pine, J. en Gilmore, J. (1999) *The Experience Economy*, Harvard Business School Press, Boston.
- Pitts, S.E. en Burland, K. (2013) 'Listening to live jazz: an individual or social act?', *Arts Marketing: an International Journal* 3 (1).
- Pöppel, E. et al. (2013) 'Sensory Processing of Art as a Unique Window into Cognitive Mechanisms: Evidence from Behavioral Experiments and fMRI Studies'. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 86, 10-17.
- Pratt, A.C. (2010) 'Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development.' *City, Culture and Society*, 1, 13-20.
- Preminger, S. (2012) 'Transformative art: art as means for long-term neurocognitive change'. *Frontiers in Human Neuroscience*, vol. 6 (article 96), 1-7.
- PriceWaterhouseCoopers (2008) *Social and economic value of public libraries, museums, arts and sports in Northern-Ireland. Phase I: Designing a model*, Department of Culture, Art and Leisure.
- Provincie Drenthe (2009) *Cultuur als Magneet. Culturele en Museale Agenda 2009-2012*. Assen: Provincie Drenthe.
- Puffelen, F. van (1992) 'De betekenis van impactstudies', *Boekmancahier* 12 vol. 4, 181-191.
- Puffelen, F. van (1994) 'Impactstudies: recente inzichten', *Boekmancahier* 22, vol. 6, 453-461.
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Radbourne, J., Glow, H. en Johanson, K. (2010) 'Measuring the intrinsic benefits of arts attendance.' *Cultural Trends*, 19 (4), 307-324.
- Radbourne, J., Glow, H., Johansen, K. (2013) *The audience experience: A critical analysis of audiences in the performing arts*, Bristol: Intellect.
- Rancière, J. (2007) *Het esthetische denken*, Amsterdam: Valiz.
- Rancière, J. (2010) *De toekomst van het beeld*, Amsterdam: Octavo.
- Rickards, T., Runco, M.A. and Moger, S. (2009) *The Routledge Companion to Creativity*. London and New York: Routledge.
- Robson, K. (2009), 'Teenage time use as investment in cultural capital'. In K. Robson & C. Sanders (Eds.), *Quantifying theory: Pierre Bourdieu*, 105-116.

- Rosa, H. (2013) *Beschleunigung und Entfremdung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ruijgrok, E.C.M. (2006) 'The Three economic values of cultural heritage: a case study in the Netherlands.' *Cultural Heritage*, 7, 206-213.
- Sara Selwood Associates (2013) *Making a difference: the cultural impact of museums*, NMDC.
- Sardu, C. et al (2012) 'A bottom-up art event gave birth to a process of community empowerment in an Italian village', *Global Health Promotion*, 19 (1), 5-13.
- Savage, M., Bagnall, G. and Longhurst, B. (2005) *Globalization & Belonging*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.
- Schumpeter, J.A. (2010) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge.
- Schnabel P. e.a. (red. - 2008), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en cultureel rapport 2008*. Den Haag: SCP.
- Scott, A.J. (2000) *The Cultural Economy of Cities*. London, California and New Delhi: Sage.
- Sennett, R. (1998) *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- Sennett, R. (2006) *The Culture of the New Capitalism*, New Haven: Yale University Press.
- Sennett, R. (2008) *De ambachtsman. De mens als maker*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Seigel, J. (1986) *Bohemian Paris. Culture, Politics and the Boundaries of Bourgeois Life, 1830-1930*, London: Penguin.
- Sloman, A. (2012) 'Using participatory theatre in international community development', *Poetics* 40, 491-513.
- Sloterdijk, P. (2011) *Je moet je leven veranderen*. Amsterdam: Boom.
- Stiegler, B. (2011) *For a New Critique of Political Economy*, London: Polity.
- Stuiver, M., van der Jagt, P., van Erven, E. en Hoving, I. (2013) 'The potentials of art to involve citizens in regional transitions: exploring a site-specific performance in Haarzuilens, the Netherlands', *Community Development Journal*, 48 (2), 298-312.
- Synovate (2011) *Onderzoek naar de betekenis en beleving van boeken en lezen in Vlaanderen*.
- Towse, R. (2000) *Creativity, Incentive and Reward, An Economic Analysis of Copyright and Culture in the Information Age*, Rotterdam: Erasmus University (PhD Thesis).
- Trienekens, S.J. (2008) 'De effecten lopen door'. In: Kunstenaars & Co. *Jalan Jalan, Kunstenaars en buurtbewoners werken aan een betere buurt*, Rotterdam: Kunstenaars & Co., 8-11.
- Trienekens, S.J. and Van Miltenburg, L. (2009) *De Zingende Stad, Sociale en culturele effecten van een kunstproject*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Domein Maatschappij en Recht.
- Trienekens, S.J., W. Dorresteijn and D.W. Postma (2011) *Culturele Interventies in Krachtwijken*. Amsterdam: SWP.
- Turner, B. S. (2001) 'Outline of a General Theory of Cultural Citizenship', in: Stevenson, N. (ed.), *Culture & Citizenship*, London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage: 11-32.
- Throsby, D. (2001) *Economics and Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vander Stichele, A. (2011) 'Vlamingen en het verleden. Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen', in: *FARO* 3.
- Vanherwegen, D. et al. (2009) *Amateurkunsten in beeld gebracht*, Forum voor Amateurkunsten.
- Vanwing, T. (2005) 'De narrige legitimering van het sociaal-cultureel volwassenenwerk', in: Y. Larock, F. Cockx, G. Gehre, G. Van den Eeckhaut, T. Vanwing en G. Verschelden: *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*, Gent: Gent Academia Press.
- Vekeman, A. Colpaert, J., Praet, A., Meulders, M., en Scheerder, J. (2011) 'De niet-gebruikswaarde bij waardering van cultuur en sport' in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Participatie in Vlaanderen 2, Eerste analyses van de participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, 375-408.
- Verhaeghe, P. (2012) *Identiteit*, Amsterdam: De Bezige Bij.

- Vermeersch, L. en Vandenbroucke, A. (2010), *Het deelnemers- en participatieprofiel: van participanten aan sociaal cultureel volwassenenwerk*, Brussel: Socius.
- Vegels, J. en Lievens, J. (2011) 'Louter een kwestie van voorkeur en goesting? Over kunsten- en erfgoedparticipatie, bekeken door een cultuursociologische bril', in: Lievens, J. en Waegel, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, 235-272.
- Walmsley, B. (2011) 'Why people go to the theatre: a qualitative study of audience motivation' *Journal of Customer Behaviour*, 10 (4), 335-351.
- Walmsley, B. (2012) 'A Big Part of my Life: A Qualitative Study of the impact of theatre' *Arts Marketing: An International Journal*, 2 (2), 73-87.
- Weyns, W., Estor, A. en Geudens, S. (red. - 2013) *Marktisme. Kritiek op het berekende samenleven*. Pelckmans: Kalmthout.
- WES (2003) *Impactonderzoek Brugge 2002, Culturele Hoofdstad van Europa*, Brugge: WES.
- WES (2010) *Publieksonderzoek Stad Leuven, Impactmeting 2009, Eindrapport*, Brugge: WES.
- White, T.R. en Hede, A. (2008) Using Narrative Inquiry to Explore the Impact of Art on Individuals. *The Journal of Arts Management, Law and Society* 38(1): 19-36.
- Wilders, M.L. (2011) *Theaterbeleving in het belevenistheater: de architectuur van het theatergebouw als context voor de theaterervaring* (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen).
- Williams, R. (1977) 'Culture is ordinary' in: A. Gray and J. McGuigan (eds.) *Studying Culture. An Introductory Reader*, London: Arnold, 5-14.
- Winner, E., Goldstein, Th.R en Vincent-Lancrin, V. (2013) *Art for Art's Sake? Overview*, OECD Publishing.
- Woolcock, M. (1998) 'Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework.' *Theory and Society* 27(2), 151-208.
- Woolcock, M. (2001) 'The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes.' In: Helliwell, J. (red.) *The Role of Human Capital and Social Capital in Economic Growth and Well-Being*. Parijs, OECD and Human Resources Development Canada.
- Žižek, S. (2010) 'How to begin from the beginning', in C. Douzinas en S. Žižek (eds.) *The Idea of Communism*, London: Verso.
- Zweers, J., De Kleijn, M. en Stroeker, N., (2012) *Maatschappelijke opbrengst van Openbare Bibliotheken*, Zoetermeer: Research voor Beleid.

Bijlage bij paragraaf 2.1 van Hoofdstuk II: Overzicht onderzoek naar werking van cultuur

COGNITIEVE EFFECTEN

BRONVERWIJZING Heusden, B. van (2010), *Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*, Groningen/Enschede: Rijksuniversiteit Groningen / SLO.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Kunsten algemeen, erfgoed en media - Nederland en Vlaanderen

VRAAGSTELLING Onderzoek naar het opzetten van een doorgaande leerlijn voor cultuureducatie in basis- en voortgezet onderwijs.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek *Cultuur in de Spiegel* levert geen empirisch bewijs voor de werkzaamheid van kunsten, erfgoed en media.

BIJZONDERHEDEN

Het gebruik van kunsten en media wordt gezien als onderdeel van het ontwikkelen van cultureel (zelf)bewustzijn van leerlingen.

Cultuur is het omgaan met het verschil tussen onze herinnering van de werkelijkheid

en de manier waarop de werkelijkheid zich in het heden aan ons voordoet.

Cultuuronderwijs moet dus bijdragen aan het ontwikkelen van vier culturele basisvaardigheden:

- (Zelf)waarneming
- (Zelf)verbeelding
- (Zelf)conceptualisering
- (Zelf)Analyse

Deze vier basisvaardigheden moeten in de traditionele kunstvakken, maar ook in andere vakken (aardrijkskunde, maatschappijoriëntatie, taalonderwijs) worden opgenomen.

BRONVERWIJZING Forgeard, M. et al. (2008) *Practicing a Musical Instrument in Childhood is Associated with Enhanced Verbal Ability and Nonverbal Reasoning*. PLoS ONE 3(10)

CULTUREEL DOMEIN / LAND Muziek

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het leren bespelen van een muziekinstrument bevordert:

- Fijne motoriek
- Auditief vermogen
- Vocabulaire
- Non-verbaal redeneren

Geen bewijs voor:

- Ruimtelijke vaardigheden
- Wiskunde
- Fonemisch bewustzijn

BIJZONDERHEDEN Echt dubbelblind onderzoek.

Maar: een verband is nog niet causaal. Vooral het effect op vocabulaire lijkt het gevolg van het feit dat muziek leren spelen in hogere sociale milieus normaler is.

BRONVERWIJZING Greitemeyer, T. (2011), *Exposure to music with prosocial lyrics reduces aggression: First evidence of the underlying mechanism*, Journal of Experimental Social Psychology, 47 (2011), 28-36.

CULTUREEL DOMEIN / LAND (Pop) Muziek luisteren / Oostenrijk

VRAAGSTELLING Waar veel onderzoek een relatie bevestigt tussen bijvoorbeeld gewelddadige videogames en muziektteksten en antisociaal gedrag, wordt in dit onderzoek getest of muziek met sociale songteksten sociaal gedrag bevordert.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Vergeleken met luisteren naar neutrale muziek lijkt luisteren naar prosociale muziek een gunstige impact te hebben op agressieve cognitie, affect en gedrag. Dit komt omdat het luisteren naar 'prosociale muziek' empathie versterkt.

BIJZONDERHEDEN Onderzoek in experimentele settings, heeft het waarde buiten het experiment?

BRONVERWIJZING Pöppel, E. et al. (2013), *Sensory Processing of Art as a Unique Window into Cognitive Mechanisms: Evidence from Behavioral Experiments and fMRI Studies*.

Procedia – Social and Behavioral Sciences 86, pp. 10-17.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Verschillende landen en verschillende kunstvormen: muziek, beeldende kunst, poëzie

VRAAGSTELLING Door neuro-imaging technologie is het mogelijk geworden verbanden te leggen tussen de aard van stimuli van subjecten en het activeren van delen van het brein. Het artikel bespreekt een aantal recente empirische studies op dit gebied.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De onderzoekers stellen dat via het onderzoeken van kunstervaringen men inzicht kan krijgen in de hogere cognitieve functies van het brein. Zo worden verbanden gelegd tussen kunstervaring, identiteit en perceptuele vermogens.

BIJZONDERHEDEN Nota nene: de onderzoekers leggen het verband andersom. Zij stellen niet dat kunst het brein beïnvloedt (maar ontkennen dat ook niet, Preminger toont dit overigens wel aan, zie hieronder), maar gaan ervan uit dat via het bestuderen van kunst de hogere cognitieve functies beter kunnen worden begrepen.

BRONVERWIJZING Preminger, S. (2012), *Transformative art: art as means for long-term neurocognitive change*. *Frontiers in Human Neuroscience*, vol. 6 (article 96), 1-7.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Geen specifiek land of specifieke kunstdiscipline

VRAAGSTELLING Review van neurologisch onderzoek naar de ervaring van kunst. Op basis van de review wordt een nieuwe zienswijze op kunst voorgesteld.

Overzichtsartikel van bestaand empirisch onderzoek.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het artikel haalt empirisch neurologisch onderzoek aan dat aantoont dat de ervaring van kunst neurale netwerken activeert en dat het activeren daarvan leidt tot duurzame verandering van het brein. Daardoor heeft de kunstervaring gunstige invloed op een diversiteit aan cognitieve functies, vooral de hogere.

- Muziek leren spelen verhoogt auditieve sensitiviteit.
- Kunstenaars hebben een groter semantisch geheugen en herkennen objecten beter.

- Spelen van videogames verbetert sensorische, perceptuele en aandachtstaken.
- Prefrontale regio's van het brein worden geactiveerd in muziek- en theaterimprovisatie.

De auteur concludeert dat kunstenaars kunnen worden gezien als experts in het manipuleren van de menselijke perceptie en dus kan kunst gebruikt worden om langdurige veranderingen in cognitie, emotie en gedrag op te wekken.

BIJZONDERHEDEN Kunst wordt hier breed gedefinieerd, inclusief bijvoorbeeld videogames.

BRONVERWIJZING Winner, E., Goldstein, Th.R en Vincent-Lancrin, V. (2013) *Art for Art's Sake? Overview*, OECD Publishing

CULTUREEL DOMEIN / LAND Internationaal (OECD onderzoek)

Cultuureducatie

VRAAGSTELLING Overzichtstudie van onderzoek naar effecten van cultuureducatie.

Is er bewijs voor de bijdrage van cultuureducatie aan het ontwikkelen van vaardigheden die nodig zijn voor innovatie?

De benodigde vaardigheden worden omschreven als:

- Technische vaardigheden
- Denk- en creativiteits-vaardigheden
- Sociale vaardigheden

Alle drie zijn nodig voor succesvolle innovatie.

Overzichtsartikel van bestaand empirisch onderzoek.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Impact op academische vaardigheden en niet-kunstvakken:

Er is geen causaal verband tussen deelname aan cultuureducatie (alle disciplines) en schoolprestaties.

Muziekeducatie versterkt het IQ, academische prestaties, fonologische vaardigheden en luistervaardigheden. Er is enig bewijs voor impact op het leren van een buitenlandse taal.

De mechanismen hierachter zijn het feit dat muziek verbale vaardigheden versterkt en concentratie om te werken in een schoolomgeving.

Er is geen causaal verband tussen muziek en mathematische vaardigheden.

Theatereducatie (ensceneren van verhalen in het lokaal) versterkt verbale vaardigheden.

Beeldende kunsteducatie hangt samen met geometrisch redeneren, maar dit kan een selectie-effect zijn.

Impact op denken en creativiteit

Er is te weinig bewijs voor impact op creativiteit.

Impact op sociale vaardigheden

Er is een correlatie maar geen causaal verband tussen deelname aan cultuureducatie en academisch presteren en niet-uitvallen van leerlingen. Dit is geen causaal verband.

Bewijs voor impact op sociale vaardigheden bestaat nauwelijks.

BIJZONDERHEDEN Studie naar zowel binnen- als buitenschoolse cultuureducatie.

Alle studies in 11 talen (w.o. Nederlands) vanaf 1980 zijn meegenomen.

Onderscheid tussen drie soorten studies:

Correlatie studies (geen causale verbanden mogelijk)

Quasi-experimentele studies (geen random *assignment* dus geen heldere causale verbanden i.v.m. selectie-effecten)

Echte experimentele studies (causale verbanden mogelijk)

Het rapport geeft verder aan dat bewijs voor de impact van kunsteducatie buiten de kunstvakken niet de belangrijkste legitimatie voor de kunstvakken vormt, noch de invloed op innovatie en de arbeidsmarkt. In cultuureducatie krijgen leerlingen een andere manier van het kennen van de wereld aangereikt. Cultuureducatie zet aan tot ontdekken en experimenteren en biedt ruimte voor introspectie en betekenisgeving.

GEZONDHEID

BRONVERWIJZING Cuypers et al., (2012), *Patterns of receptive and creative cultural activities and their association with perceived health, anxiety, depression and satisfaction with life amongst adults*, Journal of Epidemiology and Community Health, 2012;66:698-703

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele activiteiten algemeen / Noorwegen

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De studie concludeert dat er geslachtsafhankelijke relaties bestaan tussen cultuurparticipatie en de subjectief ervaren gezondheid, bezorgdheid (anxiety), depressie en tevredenheid. Het onderzoek toont een significante relatie tussen deelname aan receptieve en creatieve culturele activiteiten en goede gezondheid, hoge mate van tevredenheid met het leven, lage bezorgdheid- en depressiescores voor zowel mannen als vrouwen. Wel blijkt dat vooral bij mannen die deelnemen aan receptieve culturele activiteiten de relatie het sterkst was.

BIJZONDERHEDEN De studie is gebaseerd op een secundaire analyse van data verzameld binnen het kader van een bevolkingsonderzoek (2006-2008) naar de gezondheid van 50.797 volwassen deelnemers woonachtig in een specifieke regio in Noorwegen. Aan de hand van uitgebreide vragenlijsten werden gegevens verzameld over de deelname aan receptieve en creatieve activiteiten, de (subjectief) ervaren gezondheid, bezorgdheid, depressie en tevredenheid. De uitkomsten zijn het resultaat van logistische regressie-modellen die aangepast zijn voor relevante co-factoren en ondersteunen hypothesen over het effect van deelname aan culturele activiteiten op de bevordering van gezondheid en gezondheidszorg.

Voor het vaststellen van causaal verband is meer (longitudinaal) onderzoek noodzakelijk.

Dit onderzoek ligt mede aan de basis van andere bevolkingsonderzoeken zoals die in Schotland.

BRONVERWIJZING Grossi, E. et al., (2012), *The interaction between culture, health, and psychological well-being: data mining from the Italian Culture and Well-being project*, Journal of Happiness Studies, 13 (1), 129-148

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele activiteiten algemeen / Italië

VRAAGSTELLING Doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in de impact die gezondheid en culturele participatie hebben op het psychologisch welzijn van mensen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Toegang tot en deelname aan culturele activiteiten is, naast de aanwezigheid of juist afwezigheid van ziektes, de op een na belangrijkste determinant als het gaat over psychologisch welzijn van mensen. Het onderzoek concludeert dat cultuurdeelname zwaarder weegt op welzijn dan andere factoren als bijvoorbeeld werk, inkomen, opleiding of sociale positie.

BIJZONDERHEDEN Dit statistische onderzoek is gebaseerd op data verzameld uit een steekproef van 1500 Italiaanse burgers. Deze steekproef is representatief. Deelnemers aan het onderzoek kregen een standaard vragenlijst met betrekking tot psychologisch welzijn en een vragenlijst over de frequentie van deelname aan 15 verschillende culturele activiteiten voorgelegd. Diverse andere bekende factoren die invloed uitoefenen op het psychologisch welzijn werden in het onderzoek meegenomen.

Opgemerkt dient te worden, dat de culturele activiteiten erg breed gedefinieerd worden. Het betreft hier niet alleen het bezoeken van concerten of kunsttentoonstellingen, maar bijvoorbeeld ook het kijken of deelnemen aan sport. Het betreft hier activiteiten variërend van jazz en klassieke muziekconcerten tot het kijken en deelnemen aan sport.

BRONVERWIJZING Leadbetter, C. en O'Connor, N. (2013), *Healthy attendance? The impact of cultural engagement and sports participation on health and satisfaction with life in Scotland*, Scottish Government Social Research

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele activiteiten algemeen / Schotland

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek levert bewijs dat mensen die deelnemen aan cultuur en sport eerder aangeven dat hun gezondheid goed is en zij tevreden zijn met hun leven dan mensen die niet deelnemen aan cultuur en sport.

BIJZONDERHEDEN Het onderzoek is uitgevoerd op basis van data verkregen uit de Scottish Household Survey 2011. Aan de hand van deze gegevens is een statistische analyse uitgevoerd naar de relatie tussen deelname aan cultuur en sport en ervaren kwaliteit van leven. In de uitkomsten zijn co-factoren zoals leeftijd, inkomen, opleidingsniveau, eventuele handicaps en chronische ziektes en roken meegewogen. De effecten van sport en cultuurdeelname zijn geïsoleerd.

Interessant onderzoek op nationaal niveau. Van belang is wel dat het hier gaat om de zelf ervaren gezondheid door de deelnemers aan de survey. Dit is dus niet 'objectief' vastgesteld. Daarbij toont het onderzoek alleen aan dat er een relatie bestaat, maar niet of er sprake is van een causaal verband.

BRONVERWIJZING Brown, A.S. and J.L. Novak-Leonard (2013) *Measuring the intrinsic impacts of arts attendance* Cultural Trends, 22 (3)

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater / Verenigde Staten

VRAAGSTELLING Hoe kunnen de intrinsieke waarden van kunst worden gemeten?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Het empirische onderzoek duidt op het zich daadwerkelijk voordoen van intrinsieke waarden.

BIJZONDERHEDEN Vooral onderzoek naar het vinden van meetinstrumenten voor intrinsieke waarden.

BRONVERWIJZING De Laet, P., Glorieux, I. en Van Tienoven, Th.P. (2011) *Privéconcert of open boek? Ongelijke toegang tot culturele centra en bibliotheken*, in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, pp. 159-179.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Openbare bibliotheken, gemeenschaps- en cultuurcentra / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de stand van zaken m.b.t. ongelijkheid in publiekssamenstelling van bibliotheken en cultuurcentra en hoe kunnen de verschillen worden verklaard.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Het blijkt dat de ongelijkheid in gebruik van bibliotheken en cultuurcentra is toegenomen ten opzichte van de peiling in 2004.

28% van de bevolking bezoekt een cultuurcentrum in 2009 (was 33% in 2004)
33 % bezocht een bibliotheek in 2009 (was 36,6% in 2004), mannen zijn hier ondervertegenwoordigd.

Hoger opgeleiden en schoolgaanden zijn sterk oververtegenwoordigd, zelfs sterker dan in 2004. M.a.w. de ongelijkheid is bij deze instellingen die juist op gelijkheid gericht zijn, toegenomen. Maar dit geldt alleen voor universitair geschoolden. Bij alle andere opleidingsniveaus zijn er geen verschillen meer na correctie voor andere factoren (o.m. mediagebruik).

Opvallend gegeven: internetgebruik heeft geen negatieve impact op bezoek. Internet vervangt de cultuurcentra en bibliotheken dus niet. Wel hangt tv-kijken negatief samen met bibliotheekbezoek.

Gebruikers van kritische media bezoeken vaker bibliotheken en cultuurcentra dan gebruikers van populaire media.

BRONVERWIJZING De Laet, P., Glorieux, I. en Van Tienover, Th.P. (2011), *Van kaft tot kaft: leesgedrag en bezoek aan literaire evenementen*, in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, pp. 197-217.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Lezen / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Analyse van het profiel van lezers in Vlaanderen om te bekijken of lezen onder druk staat.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Lezen is nog altijd sociaal ongelijk verdeeld: laagopgeleiden, mannen en ouderen hebben een grotere kans om niet te lezen, maar van deze groepen zijn wel meer leden door de tijd heen gaan lezen. Juist bij jongeren van 14 tot 17 jaar neemt lezen af.

Het gebruik van internet hangt samen met lezen.

BRONVERWIJZING Foreman-Wernet, L. en Dervin, B. (2011), *Cultural Experience in Context: Sense-Making in the Arts* The Journal of Arts Management, Law and Society, 41 (1), 1-37.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Verschillende disciplines

VRAAGSTELLING In plaats van alleen te onderzoeken wie er aan kunst deelneemt, probeert deze studie inzichtelijk te maken wat mensen uit kunstervaringen halen en hoe dat zich tot hun leven verhoudt.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Categorieën van waarden die door respondenten aan kunstervaring worden toegeschreven:

- Spiritueel/transcendentie: verbinding met iets groters dan wijzelf
- Captivation: verloren raken in het moment
- Zelfexpressie
- Zelfbewustzijn
- Cognitieve/intellectuele groei: nadenken over de wereld om ons heen
- Gemeenschap: social bonding
- Welzijn: gevoel van welzijn en ontspanning
- Sociale beoordeling: omgang met de kunsten gebruikt voor vergelijking met anderen

BIJZONDERHEDEN Studie hoe het publiek kunst ervaart op basis van de Sense-Making methodologie van Dervin. NB: hanteren brede kunstdefinitie (incl. lage vormen en informele vormen) en brede definitie van participatie (zowel bezoeken als zelf maken).

Maar vier respondenten!

BRONVERWIJZING Hanquiet, L (2013), *Mondrian as kitchen tiles? Artistic and cultural conceptions of art museum visitors in Belgium*. Cultural Trends, 22 (1), 14-29.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst (musea) / België

VRAAGSTELLING Onderzoek naar de verschillende manieren waarop bezoekers van kunstmusea hun verhouding tot kunst definiëren en hoe die relatie hun perceptie van kunst beïnvloedt.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Museumbezoek is onderdeel van veel verschillende life-styles en moet van daaruit begrepen worden. Socio-economische statistieken van museumbezoekers zijn ongeschikt om daar onderscheidingen in te maken.

Museumbezoekers zijn hoger opgeleid en ouder dan de Belgische bevolking.

BIJZONDERHEDEN Gebaseerd op het culturele profiel van bezoekers (o.b.v. bezoek aan/gebruik van andere cultuurvormen) is het mogelijk zes interpretatieve communities vast te stellen die eenzelfde houding ten opzichte van kunst delen. Elk van deze communities interpreteert kunst en museumbezoek op een eigen wijze. Kunstervaring is dus beter vanuit deze karakteristieken te begrijpen dan vanuit sociaal-economische achtergrond of een hoog/laag distinctie.

BRONVERWIJZING Huysmans, F en Oomes, M. (2013), *Measuring the public library's societal value: A methodological research program*, International Federation of Library Associations and Institutions, 39 (2): 168-177.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheekwerk / Nederland

VRAAGSTELLING Ontwikkelen van een methodologie om de maatschappelijke waarde van bibliotheken meetbaar te maken.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Bibliotheekgebruik heeft uitkomsten voor de gebruikers die op verschillende domeinen liggen:

1. Affectief
2. Cultureel
3. Sociaal
4. Educatie
5. Economie

Binnen elk domein kunnen subdimensies worden onderscheiden. Het affectieve domein ondersteunt het realiseren van waarden op alle andere domeinen.

BIJZONDERHEDEN Het model is gebaseerd op internationaal onderzoek onder meer in Scandinavië en Australië.

Het optreden van deze waarden voor de gebruikers wordt in nader publieksonderzoek getoetst. Dit onderzoek ondersteunde het belang van het affectieve domein.

BRONVERWIJZING Maanen, H. van, A. Zijlstra, A. en Wilders, M.L. (2013), *Hoe Theater functioneert in de stad Groningen*, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater / Nederland

VRAAGSTELLING Welk theater wordt er in Groningen aangeboden, wie bezoekt voorstellingen en wat voor soort ervaringen hebben zij daar?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek geeft een overzicht van het soort theater dat in één seizoen wordt aangeboden. Geschat wordt dat ca. 10% van de Groningse volwassen bevolking gebruik maakt van theater. Daarnaast is via kwantitatief en kwalitatief publieksonderzoek inzicht verkregen in het realiseren van waarden in het theaterbezoek. Bezoekers willen vooral vermaakt worden en waarderen het vakmanschap van optredende kunstenaars. Uitdaging in de ervaring is van weinig belang voor het oordeel over het theaterbezoek.

BIJZONDERHEDEN Het onderzoek maakt deel uit van een internationale vergelijking van het functioneren van theater in Europese provinciesteden. Dit is een tussenrapport dat de resultaten voor Groningen weergeeft.

Zowel commercieel als gesubsidieerd theater is onderzocht, evenals amateurtheater. Het gaat om alle podia in de stad.

BRONVERWIJZING Moons, A. et al. (2013) *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis en impact van hedendaagse kunst (initiatieven) binnen de laatmoderne Limburgse samenleving?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het publiek blijkt de manifestaties met hoge cijfers te waarderen (schaal van 1 tot 10). Het rapport beschrijft niet de aard van ervaren waarden, behalve dat emotionele betrokkenheid met het verleden wordt genoemd en dat de site-specifiek werken in pit worden gebruikt als punt van contemplatie tijdens wandelingen/fietstochten.

BIJZONDERHEDEN Het publiek heeft duidelijk inkadering van de evenementen nodig om waarden goed te kunnen realiseren.

BRONVERWIJZING Oomes, M. en Huysmans, F. (2013), *Persoonlijke en Maatschappelijke waarde, Peiling waarde openbare bibliotheken deel 1 en deel 2*, Bibliotheekblad, 8.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheken/ Nederland

VRAAGSTELLING Onderzoek naar de maatschappelijke waarde van bibliotheken

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De opbrengsten worden ingedeeld in een aantal domeinen.

Culturele waarde:

- Boeken lenen blijft veruit de belangrijkste reden voor bibliotheekbezoek (83% van gebruikers). Verder worden cd's, films en documentaires geleend.
- 33% bezoekt culturele activiteiten in een bibliotheek
- 45% ziet de bibliotheek als verrijking van het leven.

Educatieve waarde:

- 59% gebruikt de bibliotheek voor educatieve diensten (w.o. zelfstudie de grootste categorie is).
- 35% van gebruikers vindt dat de bibliotheek de persoonlijke ontwikkeling ondersteunt.

Economische waarde:

- 13% van gebruikers zoekt informatie die gericht is op hun werk.
- *Willingness to pay*: ligt tussen 24 en 44 euro per jaar.

Affectieve waarde:

- 71% noemt leesplezier als de belangrijkste opbrengst van bibliotheekgebruik.

BIJZONDERHEDEN Onderzoek op basis van publiekssurvey bij Nederlandse bibliotheken.

Het onderzoek zegt niets over niet-gebruikers. Zij zullen de maatschappelijke waarde lager inschatten.

Hoe ouder men is, hoe vaker men de sociale waarde van bibliotheken inschat.

Vooraf hoger opgeleiden erkennen de culturele waarde.

BRONVERWIJZING Pitts, S.E. en Burland, K.(2013), *Listening to live jazz: an individual or social act?*, Arts Marketing: an International Journal 3 (1)

CULTUREEL DOMEIN / LAND Jazz-live performance / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Hoe reageren bezoekers van live jazz events op elkaar, de venue en het optreden?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het luisteren naar live jazzmuziek is zowel een sociale als een individuele ervaring.

Het plezier van het aanwezig zijn samen met andere enthousiastelingen en de mogelijkheid met elkaar te converseren en ontspannen staan centraal.

Daarbinnen is ruimte voor meer 'intrinsieke' waarden zoals absorptie en focus op kwaliteitsmuziek.

BIJZONDERHEDEN Bezoekers verschillen in de mate waarin ze beide elementen interessant vinden.

Gebaseerd op kwantitatief en kwalitatief onderzoek.

BRONVERWIJZING Synovate (2011), *Onderzoek naar de betekenis en beleving van boeken en lezen in Vlaanderen*

CULTUREEL DOMEIN / LAND Lezen / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Onderzoek gericht op het meten en analyseren van het huidig gedrag rond boeken en lezen in Vlaanderen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek laat zien dat als het gaat om leesmotivaties relaxen, uitdiepen en verkennen dominant zijn.

BIJZONDERHEDEN Kwantitatief en kwalitatief Vlaams onderzoek naar de ontwikkeling van leesgedrag in Vlaanderen.

BRONVERWIJZING Walmsley, B. (2012) *A Big Part of my Life: A Qualitative Study of the impact of theatre* Arts Marketing: An International Journal, 2 (2), 73-87.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Welke impact heeft theater op zijn publiek, zowel op korte als lange termijn?

ONDERZOEKRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Waarden zoals het publiek ze verwoordt:

- Emotie
- 'Captivation'
- 'Engagement'
- Verrijking
- Escapisme
- Welzijn
- Wereldbeeld
- Verslaving

BIJZONDERHEDEN Niet representatief voor theaterpubliek in het algemeen, want een sample van maar 42 respondenten. Deze waarden zouden in groter kwantitatief onderzoek getest moeten worden, evenals de onderlinge samenhang.

BRONVERWIJZING Zweers, J., De Kleijn, M. en Stroeker, N., (2012) *Maatschappelijke opbrengst van Openbare Bibliotheken*, Zoetermeer: Research voor Beleid

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheken / Nederland

VRAAGSTELLING Welke aspecten van maatschappelijke opbrengst van bibliotheken zijn te onderscheiden?

ONDERZOEKRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Voor kinderen is de belangrijkste opbrengst door het lezen meer woordenschat te ontwikkelen en deze leidt tot de maatschappelijke impact: meer kans op de arbeidsmarkt.

Voor jongeren is de bibliotheek belangrijk als plek voor ontwikkeling en ontplooiing (studieboeken), leidend tot de impact meer kans op de arbeidsmarkt en persoonlijk welbevinden.

Voor algemene bezoekers heeft de bibliotheek een educatieve, sociale en culturele functie. Maatschappelijke opbrengsten: meer kans op arbeidsmarkt en welbevinden.

Voor ouderen geldt hetzelfde waar blijkt dat de bibliotheek leidt tot meer verbondenheid met de samenleving en vitaal blijven.

Onderzoek op basis van diepte-interviews met experts (professionals uit de sector) om de domeinen te bepalen en met gebruikers om te bekijken welke domeinen voor welke gebruikersgroepen met welke opbrengsten samenhangen.

INTRINSIEKE WAARDEN - MOTIVATIE/ACHTERGROND VAN HET PUBLIEK

BRONVERWIJZING Colpaert, J., Glorieux, I. Lauwersen, K., Moens, M. en Vandebroeck, D. (2007), *Er is genoeg voor iedereen. Aanbod, publiek en gebruik van bibliotheken en cultuurcentra in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Openbare bibliotheken, gemeenschaps- en cultuurcentra / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Het onderzoek brengt het aanbod en gebruik van openbare bibliotheken, gemeenschaps- en cultuurcentra in kaart.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
48% van de bevolking bezoekt bibliotheken of centra (cijfers 2004), meer dan 60% daarvan is vrouw.

Zij zijn hoger opgeleid dan de gemiddelde Vlaamse bevolking, maar lagere opleidingsgroepen zijn minder ondervertegenwoordigd dan bij kunstinstellingen.

Bezoekers van de bibliotheek en centra zijn vaker lid van een vereniging dan de gemiddelde Vlaming.

De bezoekers lezen (veel) meer dan de gemiddelde Vlaming en maken meer gebruik van pc's en internet.

Beide soorten voorzieningen zijn laagdrempelig (zeker vergeleken met andere cultuurvoorzieningen). Cultuurcentra blijken toch een sociaal gespreider publiek te trekken.

Geografische spreiding van bibliotheken en centra blijken een positieve impact op deelname te hebben gehad.

Bibliotheekgebruikers kunnen we op basis van hun gedrag op in verschillende typen onderscheiden:

- Fictieliefhebber - vrouw, lager opgeleid en ouder, korte verblijftijd in bibliotheek, snuffelt naar boeken
- Non-fictieliefhebber - man, hoger opgeleid en jonger, lid van meerdere bibliotheken, langer verblijf
- cd-liefhebbers - man, jong, zeer fervente bezoekers, gericht zoekend

Mensen met verschillende achtergrond zoeken dus verschillende waarden in de bibliotheek.

Het publiek van de cultuurcentra kent de volgende typologieën:

- Podiumbeesten (30%) – 3 of meer keer per jaar bij podiumvoorstellingen
- Occasionelen (22%) – één keer per jaar naar podiumvoorstelling uit categorie humor of theater
- Sociofielen (21%) – volledige aanbod, i.h.b. niet-podiumactiviteiten, zeer frequente bezoekers
- Leergierigen (17%) – vormingsaanbod (zijn frequentie bibliotheekbezoekers)
- Allrounders (10%)

BIJZONDERHEDEN De gegevens over het aanbod worden in deze tabel niet vermeld daar zij niet de focus van het onderwerp van hoofdstuk II vormen.

Cultuurdeelname blijkt samen te hangen met een sociaal actieve instelling zoals blijkend uit lidmaatschap van verenigingen (zowel culturele als sociaal-politieke verenigingen).

BRONVERWIJZING Hanquinet, L. (2013) *Mondrian as kitchen tiles? Artistic and cultural conceptions of art museum visitors in Belgium* Cultural Trends 22 (1) 14-29

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / België

VRAAGSTELLING Onderzoek naar segmentatiestrategieën voor bezoekers van musea.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek suggereert dat de manier waarop bezoekers zich tot kunst verhouden kan worden begrepen als ‘interpretative communities’. Bezoekers van dezelfde vormen van kunst verhouden zich op vergelijkbare manier tot die kunst.

BRONVERWIJZING Moons, A. et al. (2013), *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis en impact van hedendaagse kunst(initiatieven) binnen de laatmoderne Limburgse samenleving?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het publiek wordt gekenschetst als hoger opgeleid en uit hogere sociaal economische milieus, hoewel Manifesta 9 door de koppeling met het mijnerfgoed een wat breder dan gebruikelijk publiek wist te trekken.

Manifesta 9 bleek door de combinatie van moderne kunst en het mijnerfgoed aantrekkelijk voor het publiek. Ook bleken de 'oude verhalen' emotionele reacties op te roepen die langdurig na-ijlden in de hoofden van de bezoekers. De hedendaagse kunst werd minder gewaardeerd.

Het vernieuwende imago van Z33 was juist hier trigger voor bezoek.

Ook pit (sitespecifieke programma) wordt positief gewaardeerd.

BRONVERWIJZING Synovate, *Onderzoek naar de betekenis en beleving van boeken en lezen in Vlaanderen*, (2011)

CULTUREEL DOMEIN / LAND Lezen / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Onderzoek gericht op het meten en analyseren van het huidig gedrag rond boeken en lezen in Vlaanderen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek laat zien dat als het gaat om leesmotivaties relaxen, uitdiepen en verkennen dominant zijn.

BIJZONDERHEDEN Kwantitatief en kwalitatief Vlaams onderzoek naar de ontwikkeling van leesgedrag in Vlaanderen.

BRONVERWIJZING Walmsley, B. (2011), *Why people go to the theatre: a qualitative study of audience motivation* Journal of Customer Behaviour, 10 (4), 335-351.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater / Verenigd Koninkrijk en Australië

VRAAGSTELLING Welke complexe motivaties liggen ten grondslag aan theaterbezoek?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Motivaties in volgorde van belangrijkheid:

1. Op zoek naar emotionele ervaring
("Emotions are a powerful drug that keeps theatre audiences coming back for more")
2. Escapisme
3. Edutainment (inclusief: uitgedaagd worden door de ervaring)

BIJZONDERHEDEN Kwalitatief onderzoek, 40 respondenten met veel ervaring in theaterbezoek.

ECONOMISCHE EFFECTEN – KLASSIEKE IMPACTSTUDIES

BRONVERWIJZING CEBR (2013), *The contribution of the arts and culture to the national economy London: Centre for Economics and Business Research.*

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater, dans, beeldende kunst, literatuur, muziek, multidisciplinaire vormen en musea. / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING De studie wil directe economische impact en spill-over effecten van de cultuursector blootleggen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Totale omzet sector in 2011: 12.4 biljoen Britse pond (= 3,5% daling ten opzichte van 2008)

Toegevoegde waarde: 5,9 biljoen pond (= stijging t.o.v. 2008)

Werkgelegenheid: 110,600 fte (=0.48 % van totale werkgelegenheid)

De sector heeft een hoge multiplier vergeleken met andere sectoren. De sector steunt direct en indirect 1,1% van alle werkgelegenheid (is meer dan het dubbel van het aantal banen van de sector zelf).

De sector genereert 10 miljoen toeristische bezoeken aan Verenigd Koninkrijk (= 32% van alle toerisme in het land).

BRONVERWIJZING Moons, A. et al. (2013) *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis en impact van hedendaagse kunst (initiatieven) binnen de laatmoderne Limburgse samenleving?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De inkomsten van de onderzochte manifestaties bestaan in hoofdzaak uit subsidies. Wel is er bij het publiek een hogere willingness-to-pay dan het toegangkaartje daadwerkelijk kostte, een indicatie voor economische waarde.

BIJZONDERHEDEN Berekenbare impact voor Manifesta is bijna gelijk aan het subsidiebedrag.

Z33 heeft impact op verblijfstoerisme maar minder dan andere (bestaande) initiatieven.

Economische impact is niet met een voor de regio specifieke multiplier berekend. Het lijkt erop dat de multiplier dicht bij 1 ligt, hetgeen geen goede economische impact is.

Het verblijfstoerisme levert hoge additionele bestedingen.

BRONVERWIJZING Holden, J. en Jones, S. (2006), *Knowledge and Inspiration: the democratic face of culture*, London: Demos/MLA

CULTUREEL DOMEIN / LAND Musea, bibliotheken en archieven, Opdrachtonderzoek door MLA / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Het onderzoek geeft een overzicht van het bewijs voor het belang van musea, bibliotheken en archieven voor 'onze toekomst'.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Als bewijs voor directe economische impact wordt genoemd dat de sectoren 1,3 miljard pond aan inkomsten verwerven en 2,4 miljard pond aan uitgaven doen die in de lokale economieën renderen.

- Werkgelegenheid: 69.000 fte
- Vrijwilligers: 25.000

BIJZONDERHEDEN Geen echt impactonderzoek, alleen directe werkgelegenheid en bestedingen.

BRONVERWIJZING Mechelen. *Stad in Vrouwenhanden (2006)* Feitelijk in Vrouwenhanden, Mechelen: Stad in Vrouwenhanden

CULTUREEL DOMEIN / LAND Impactevaluatie van evenement 'Mechelen, een stad in vrouwenhanden' / Historische manifestatie met hedendaags theater, muziek en beeldende kunst / België

VRAAGSTELLING Evaluatieonderzoek van de organisatie, publiekswaardering en impact van het evenement.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

30% van het verblijfstoerisme en 48% van het dagtoerisme kan aan het evenement worden toegeschreven.

In totaal werd een impact van ca. 6 miljoen gerealiseerd bovenop de gebruikelijke bestedingen.

BIJZONDERHEDEN Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van een nulmeting in het jaar voorafgaande aan het evenement.

De multiplier wordt niet berekend, maar geschat op 1,5. Het is niet duidelijk waarop dit is gebaseerd.

BRONVERWIJZING WES (2003) *Impactonderzoek Brugge 2002*, Culturele Hoofdstad van Europa, Brugge: WES.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele hoofdstad Brugge 2002
Publieksonderzoek en expertenquêtes / België

VRAAGSTELLING Wat is de culturele, economische en sociale impact van Brugge 2002?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Verblijftoeristen besteedden gemiddeld 120 euro per persoon per nacht.

Dagtoeristen besteedden ca. 30 euro.

Er is een surplus van maximaal 42 miljoen aan bestedingen gegenereerd. Dit is exclusief multiplier. Ook de geïnvesteerde 100 miljoen in infrastructuur genereren een multiplier.

BIJZONDERHEDEN NB: 21% van het verblijfstoerisme en 23% van het dagtoerisme kan aan het evenement worden gerelateerd.

De multiplier is niet berekend, maar men gaat uit van minimaal 1,5. Het is niet duidelijk waarop dit is gebaseerd.

BRONVERWIJZING WES (2010) *Publieksonderzoek Stad Leuven*, Impactmeting 2009, Eindrapport, Brugge: WES vzw

CULTUREEL DOMEIN / LAND Kunstmuseum (tentoonstelling oude meester)Vlaanderen (Leuven)

VRAAGSTELLING Het publieksonderzoek poogt de impact van de tentoonstellingen Rogier van de Weyden 1400|1464 en M.M in Museum Leuven in kaart te brengen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Het rapport geeft aan dat beide tentoonstellingen ca. 10.000 verblijftoeristen in Leuven hebben gebracht. In totaal kwamen 112.000 personen speciaal om de tentoonstellingen naar Leuven.

Het direct economisch effect wordt geraamd op 7,3 miljoen euro.

BIJZONDERHEDEN Opdrachtonderzoek

Publiekonderzoek bij zes groepen respondenten

- Lokale bevolking
- Bovenlokale recreanten
- Dagtoeristen
- Recreatieve verblijfstoeristen uit België
- Verblijfstoeristen uit buurlanden en Spanje
- MICE-toeristen

ECONOMISCHE EFFECTEN – IMAGO EN CULTURE-LED REGENERATIE

BRONVERWIJZING Andres, L. en Grésillon, B. (2013) *Cultural Brownfields in European Cities: a new mainstream object for cultural and urban policies*. International Journal of Cultural Policy, 19 (1), 40-62.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culture-led regeneratie projecten / Europa

VRAAGSTELLING Casestudy van drie regeneratieprojecten in Berlijn, Lausanne en Marseille met als doel een typologie van dergelijke projecten in Europa te genereren.

(De typen zijn mede gebaseerd op eerder onderzoek naar dergelijke projecten in Europa en de VS, de drie case studies zijn een voorbeeld van elk type.)

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Er bestaan drie typen regeneratie van brownsites: alternative, branding en creative. Alle drie deze types blijken succesvol te kunnen zijn.

BIJZONDERHEDEN Er is een trend naar meer bottom-upprojecten die uitgaan van het aanwezige culturele biotoop i.p.v. 'flagship'- instituten. Door beperkte beschikbaarheid van vastgoed kunnen bottom-upbenaderingen echter worden gehinderd in de toekomst.

Werkzaamheid kan na verloop van tijd verdwijnen doordat de oorspronkelijke initiatiefnemers als gevolg van prijsstijging van het vastgoed worden weggedrukt. Dit gebeurt vooral bij het tweede type projecten.

BRONVERWIJZING Ennis, N. en Douglass, G. (2011) *Culture and REgeneration - What evidence is there of a link and how can it be measured?* Working Paper, London: GLAEconomics

CULTUREEL DOMEIN / LAND Cultuur – brede definitie (kleinschalige festivals tot grootschalige permanente voorzieningen) / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Heeft cultuur effect op regeneratie en als dat zo is, is dat effect anders dan bij andere wijzen van regeneratie?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek constateert dat de evidence base voor de effecten van culture-led regeneratie anekdotisch is. Daarnaast wordt er niet op lange termijn naar impact gekeken.

BIJZONDERHEDEN Biedt geen eigen bewijs voor de werkzaamheid van cultuur in regeneratie. Is gebaseerd op een kritische analyse van een groot aantal evaluaties van regeneratieprojecten in het Verenigd Koninkrijk

---

BRONVERWIJZING Grigoleit, A., Hahn, J. en Brocchi, D. (2013) *And in the end my street will not be the same. The art of project 2-3 Streets and its link to (un)sustainability, creative urban development and modernization.* City, Culture and Society, 4, pp. 173-185.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Evaluatie European Capital of Culture Project / Duitsland (Ruhr)

VRAAGSTELLING Casestudies van een project. Uitkomsten worden in verband gebracht met duurzaamheid, creatieve steden en modernisering.

Doel van het project was een immateriële cultuurverandering (dus geen fysieke investering maar verandering in cognitieve processen).

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Door vast te houden aan conventies uit de kunstwereld (o.m. de noodzaak met een materieel eindproduct te komen dat in een museum kan hangen en dat een auteur heeft) was het project niet sensitief genoeg voor de inbreng van de lokale gemeenschap. De tegenstelling tussen de 'inkomende' creatievelingen en de 'bestaande bevolking' als creatief – niet creatief (of hoge/middel klasse versus lage klasse) en het bewust creëren van een positief media-imago van het project

zorgde ervoor dat sociale asymmetrie in het project werd gereproduceerd zonder het te veranderen. Dit was wel doel van het project.

BIJZONDERHEDEN Negatieve casestudie: Organisatorische condities en persoonlijke doelstellingen van betrokken professionals kunnen kunstprojecten ineffectief maken om sociale doelen te behalen.

Opvallend: het artikel komt uit de kritische sociologische hoek.

BRONVERWIJZING Holden, J. en Jones, S. (2006), *Knowledge and Inspiration: the democratic face of culture*, London: Demos/MLA

CULTUREEL DOMEIN / LAND Musea, bibliotheken en archieven

Opdrachtonderzoek door MLA / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Het onderzoek geeft een overzicht van het bewijs voor het belang van musea, bibliotheken en archieven voor 'onze toekomst'.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Bibliotheekbezoek: 48% van bevolking.

Het rapport claimt dat bibliotheken bij 62,1% van alle Britse regeneratie projecten betrokken waren, musea bij 40,7% en archieven bij 20,7%.

Voorbeelden van succesvolle regeneratieprojecten: Peckham Library (London).

BIJZONDERHEDEN Hoogwaardige architectuur van gebouwen is hier van belang.

BRONVERWIJZING McManus, C. en Carruthers, C. (2014) *Cultural Quarters and Urgan Regeneration – the case of Cathedral Quarter Belfast*. International Journal of Cultural Policy, 20 (1) 78-98.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culture-led regeneratie / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Case study van Belfast's Cathedral Quarter waarbij cultuur als integraal onderdeel van de ontwikkeling van de wijk is ingezet. Onder meer door beeldende kunst in de openbare ruimte en het opzetten van zowel consumptieve als productieve culturele faciliteiten.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Cultuur kan succesvol als motor voor 'inward investment' in een gebied ingezet worden.

Cultuur werd ingezet om publieke ruimte te creëren in een gebied waar geen ontmoeting tussen inwoners en bezoekers meer mogelijk was. Door 'the troubles' kende het gebied een hoge onveiligheid en waren veel gebouwen verwoest.

Succesvolle strategieën kennen vaak een gemengde opzet: zowel productie als consumptie-faciliteiten, een mix-use economy model (publieke en private investeringen in service sector, zo zien veel horeca-ondernemers vaak brood in een gebied als er cultureel aanbod is) en het aansluiten bij de identiteit en geschiedenis van het publiek.

BIJZONDERHEDEN Onderzoek is gedaan op basis van interviews met een groot aantal betrokkenen bij het project en imago-onderzoek bij bezoekers van de wijk.

Zonder verbinding met de identiteit van een gebied werken culturele ontwikkelingsstrategieën niet voldoende.

Private investeringen in een dergelijke strategie gaan vaak vooral over consumptieve voorzieningen.

BRONVERWIJZING Moons, A. et al. (2013) *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis en impact van hedendaagse kunst(initiatieven) binnen de laatmoderne Limburgse samenleving?

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Alle bezoekers van de onderzochte evenementen ervaren de regio positief.

Mensen die in Limburg wonen ervaren de regio als creatiever dan niet-Limburgers, maar er blijkt zeker sprake van terreinwinst als het om Limburg als creatieve regio gaat.

BIJZONDERHEDEN Geen onderzoek van niet-bezoekers gedaan. Wat is impact op imago van niet-bezoekers?

Bezoekers maken de kanttekening dat het creatieve imago vooral gekoppeld is aan de stedelijke bipool Genk-Hasselt en dat het landelijke, bosrijke imago de hele regio in de weg zit als het om een creatief imago gaat.

BRONVERWIJZING Newcom Research & Consultancy (2009) Enschede op de kaart, *Nulmeting van het imago van de stad Enschede*, Enschede: Newcom.

Newcom Research & Consultancy (2011) Enschede op de kaart – *Twee jaar verder, Eénmeting van het imago van de stad Enschede*, Enschede: Newcom

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle kunstvormen, met focus op podiumkunsten / Nederland

VRAAGSTELLING Wat is het imago van Enschede bij inwoners van de regio, de Randstad en de Duitse grensregio?

Komt het imago Enschede Muziekstad over?

ONDERZOEKSRISULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Alleen in de eigen regio komt Enschede over als muziekstad of cultuurstad. Wel is het imago overwegend positief. De vuurwerkcramp (2001) blijft dominant in het imago buiten de eigen regio.

BIJZONDERHEDEN Wel onderzoek van niet-bezoekers uit verschillende regio's.

Opdrachtonderzoek

BRONVERWIJZING Pratt, A.C. (2010) *Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development*. City, Culture and Society, 1, pp. 13-20.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Creatieve industrie en culture-led regeneratie projecten in het / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Het onderzoek heeft als doel de ingewikkelde relatie tussen cultuur, creativiteit en de sociale en economische ontwikkeling van steden beter te begrijpen.

Daarbij wordt verder gegaan dan de simpele aannames dat de creatieve economie hetzelfde zou zijn als een kenniseconomie (die wordt gezien als de hoogste vorm van het economisch systeem waar iedereen naar zou moeten streven) en dat de rol van cultuur het aantrekken van een mobiele elite is.

ONDERZOEKSRISULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De meeste benaderingen van het 'creatieve stad'-concept gaan uit van instrumentele benaderingen (met verschillende, soms conflicterende doelen) terwijl een positieve, intrinsieke benadering van culturele en creatieve industrie ontbreekt.

Als alle steden concertzalen en galleries bouwen, blijven ze niet onderscheidend, dus kunnen ze niet de creatieve elite aantrekken.

Op sociale cohesie gerichte projecten zijn vaak kleinschalig. Er is veel bewijs dat ze op hun eigen doelstellingen effectief zijn. Culturele projecten kunnen echter slechts palliatief zijn voor de uitsluiting die het gevolg is van de reguliere economie.

Er zijn vier typen 'creatieve stad'-polities (die geen van alle passen bij Florida's notie van de creatieve klasse):

1. One-off mega events (Olympics etc.).
2. Flagship ontwikkeling (doorgaans een gebouw)
3. Sociale en culturele praktijk (community engagement)
4. Innovatie en kritische uitwisseling (verbonden aan economische en culturele praktijk en kwaliteit)

BIJZONDERHEDEN Belangrijkste problemen van dit soort beleid:

- Wel geld voor kortetermijninvesteringen maar niet voor langetermijnprogramma.
- Conflicterende doelen (productie versus consumptie, aantrekken kapitaal van buiten versus endogene ontwikkeling, instrumentele versus intrinsieke doelen). Dit is overkomelijk als elk project zijn eigen doelen heeft en alleen daarop wordt geëvalueerd.

Meer aandacht voor het netwerk van actoren dat creativiteit genereert (dan de notie dat creativiteit in individuele mensen is ingebakken) en een gebalanceerde benadering tussen instrumenteel en intrinsiek gericht beleid is nodig.

BRONVERWIJZING PriceWaterhouseCoopers (2008), *Social and economic value of public libraries, museums, arts and sports in Northern-Ireland*. Phase I: Designing a model, Department of Culture, Art and Leisure

CULTUREEL DOMEIN / LAND Musea, actuele kunsten en bibliotheken / Noord-Ierland

VRAAGSTELLING Onderzoek naar de economische waarde van openbare bibliotheken, musea, kunsten en sport in Noord-Ierland.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

In het rapport wordt gesteld dat de kunsten, musea en bibliotheken een bijdrage leveren aan het imago en de aantrekkelijkheid van Noord-Ierland. Binnen deze studie wordt dit primair in verband gebracht met toerisme.

Het rapport gaat ook in meer algemene zin op de economische effecten van kunsten, musea en bibliotheken in.

BRONVERWIJZING WES (2003) *Impactonderzoek Brugge 2002*, Culturele Hoofdstad van Europa, Brugge: WES.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele hoofdstad Brugge 2002

Publiekonderzoek en expertenquêtes / België

VRAAGSTELLING Wat is de culturele, economische en sociale impact van Brugge 2002?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Hoewel het programma mede gericht was op modernere elementen, blijft de monumentale binnenstad van Brugge dominant in de beeldvorming van bezoekers.

BIJZONDERHEDEN Vaststaande elementen in de identiteit van steden blijken persistent in het imago.

BRONVERWIJZING WES (2010) *Publieksonderzoek Stad Leuven, Impactmeting 2009*, Eindrapport, Brugge: WES vzw

CULTUREEL DOMEIN / LAND Kunstmuseum (tentoonstelling oude meester) / Vlaanderen (Leuven)

VRAAGSTELLING Het publieksonderzoek poogt de impact van de tentoonstellingen Rogier van de Weyden 1400|1464 en M.M in Museum Leuven in kaart te brengen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De tentoonstellingen versterken het beeld van Leuven als historische stad.

BIJZONDERHEDEN Opdrachtonderzoek

Publiekonderzoek bij zes groepen respondenten

- Lokale bevolking
  - Bovenlokale recreanten
  - Dagtoeristen
  - Recreatieve verblijfstoeristen uit België
  - Verblijfstoeristen uit buurlanden en Spanje
  - MICE-toeristen
-

ECONOMISCHE EFFECTEN - AANTREKKELIJKHEID

BRONVERWIJZING Lazrak, F, Nijkamp, P., Rietveld, P. en Rouwendaal, J. (2014) *The market value of cultural heritage in urban areas: an application of spatial hedonic pricing*. Journal of Geographical Systems, 16, pp. 89-114.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Cultureel erfgoed / Nederland – casusstudie voor Zaanstad

VRAAGSTELLING In het artikel wordt de invloed van de aanwezigheid van cultureel erfgoed (monumenten en historische landmarks) op de huizenprijzen onderzocht via de hedonische prijsmethode.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Kopers zijn bereid 26,9% meer te betalen voor een huis als het een geregistreerd monument is. Omliggende huizen zijn 0.28% meer waard. Huizen in een historisch beschermd gebied hebben gemiddeld een 26,4% hogere prijs.

BIJZONDERHEDEN Niet alleen geregistreerde monumenten zelf hebben een meerwaarde, ook wonen in een monumentaal beschermde omgeving geeft meerwaarde (los van de monumentstatus van het huis in kwestie).

BRONVERWIJZING Marlet, G.A. (2010) *De Aantrekkelijke Stad*, Nijmegen: VOC Uitgevers.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle sectoren / Nederland

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Vooral podiumkunsten en erfgoed hebben in een multivariate analyse statistisch relevant positieve impact op huizenprijzen.

BIJZONDERHEDEN Focus op voorzieningen in stadscentra.

Amateursector wordt niet meegerekend in het aantal voorstellingen/concerten.

BRONVERWIJZING Ruijgrok, E.C.M. (2006) *The three economic values of cultural heritage: a case study in the Netherlands*. Cultural Heritage, 7, pp. 206-213.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Cultureel erfgoed (monumenten in privébezit en archeologische sites) / Nederland

VRAAGSTELLING Casusonderzoek naar de economische waarde van het behoud van cultureel erfgoed in de Tieler- en Culemborgerwaard

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De waarde van erfgoedbehoud wordt uitgedrukt in:

- Leefcomfort (gemeten via hedonische prijsmethode)
- Recreatie waarde
- Bequest value

Uit de analyse blijkt dat de gemonetariseerde economische waarde hoger is dan de kosten voor het behoud van het erfgoed in de onderzochte regio.

BIJZONDERHEDEN Het onderzoek maakt gebruik van de hedonic pricing methode en de contingent valuation methode. De eerste bestaat uit een multivariate regressie-analyse op basis van de waarde van onroerend goed (ergo: daadwerkelijk betaalde waarde). De tweede methode bevraagt respondenten welk bedrag ze bereid zouden zijn om te betalen voor het behoud van het erfgoed in dit gebied wanneer zij het gebied bezoeken (recreatiewaarde) of wanneer de overheid geen subsidie meer zou geven (bequest value). Dit is dus onderzoek naar hypothetisch gedrag. Hoewel er garanties voor het voorkomen van sociaal wenselijke antwoorden zijn ingebouwd, hebben wij onze twijfels bij deze methode.

BRONVERWIJZING Vekeman, A. Colpaert, J., Praet, A., Meulders, M., en Scheerder, J. (2011) *De niet-gebruikswaarde bij waardering van cultuur en sport* in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.), *Participatie in Vlaanderen 2, Eerste analyses van de participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, pp. 375-408.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheek, beeldende kunst en podiumkunsten / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Analyse van bereidheid tot betalen voor zes cases, waaronder bibliotheek, SMAK, Bokrijk en Vooruit.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De bereidheid tot betalen per cultuurinstelling wordt gerelateerd aan de maatschappelijke kosten (subsidies):

- SMAK: 29,1 baten versus 3,8 kosten
- Bibliotheek: 71,1 baten versus 174,9 kosten
- Bokrijk: 34,0 baten versus 6,67 kosten
- Vooruit: 24,7 baten versus 2,68 kosten

BIJZONDERHEDEN Contingent valuation gebruikt op basis van uitkomsten van de publiekssurvey 2009.

ECONOMISCHE EFFECTEN – CULTUUR EN CREATIVITEIT

BRONVERWIJZING Bille, T. (2012) *The Scandinavian approach to the experience economy – does it make sense?* International Journal of Cultural Policy, 18 (1), 93-110.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Cultuurbeleid algemeen/ Scandinavië

VRAAGSTELLING Hoe wordt de experience economy geïnterpreteerd in Scandinavië?

Wat is het bewijs voor het economisch belang van de experience economy?

Wat zijn de implicaties voor cultuurpolitiek?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Aanname achter het beleid is dat de economie (of samenleving) steeds meer is gericht op ervaringen. Juist de cultuursector kan deze leveren.

Economische impacts van geografisch gebonden ervaringen (theater, muziek, festivals, musea, natuur, erfgoed) zijn:

- Korte termijn: entrees en additionele bestedingen van bezoekers
- Lange termijn: aantrekken van inwoners en bedrijven (Florida-argument)

Dit zijn echter neveneffecten van cultuurbeleid.

Niet alle delen van de experience economie groeien sterk, alleen het toerisme, computer gaming, films en sport.

Een deel van de experience economie is sterk afhankelijk van de overheid. Groei gaat hier met maatschappelijke kosten gespaard, dus de grootte van de werkgelegenheid in de sector is geen goede indicator voor economisch succes. Het gaat om de commerciële activiteiten (fotografie, computer games, ontwerp, architectuur en mode) die economische winst opleveren. Dit levert het gevaar op dat subsidies voor de kunsten worden verlegd naar entertainment.

BIJZONDERHEDEN Maakt zeer duidelijk indeling van 'creatieve' of 'experience' economie:

1. Creative experience industries ervaring is het primaire doel, maar is niet mogelijk zonder artistieke creativiteit – kunsten, computer games etc.
2. Experience industries ervaring is het primaire doel maar artistieke creativiteit is niet essentieel – musea, bibliotheken, erfgoed, sportbezoek etc.
3. Creative industries artistieke creativiteit is essentieel maar ervaring is niet het primaire doel – ontwerp, architectuur, reclame etc.

De indeling blijft lastig te hanteren (huisdieren, sport, pornografie, religie?).

Elk van deze industrieën heeft een heel ander soort economische impact die met eigen onderzoeksmethoden met worden vastgesteld.

BRONVERWIJZING Brouwer, J. (2011). *De Cultuur van de Wijk: over effectmeting van cultuurprojecten en cultuurprogramma's*. In: S. van Dommelen, S. Ketelaars and T. Metze (eds.) *De Kracht van Cultuur, Effectieve Cultuurimpulsen in de Wijk* (33-47). The Hague/Amsterdam: NICIS/Stichting Cultuurimpuls.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Culturele wijkvoorzieningen / Nederland

VRAAGSTELLING Is er een verschil tussen wijken waar wel en waar geen culturele interventies hebben plaatsgevonden als het gaat om vooruitgang in leefbaarheid.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Wijken waarin cultuurimpulsen hebben plaatsgevonden laten een grotere vooruitgang op leefbaarheid zien dan wijken waar alleen fysieke impulsen of geen investeringen zijn gepleegd.

BIJZONDERHEDEN Onderbouwt het belang van lokale voorzieningen in wijken en cultuurimpulsen.

BRONVERWIJZING CEBR (2013) *The contribution of the arts and culture to the national economy*, London: Centre for Economics and Business Research.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater, dans, beeldende kunst, literatuur, muziek, multidisciplinaire vormen en musea. / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Welke bijdrage leveren kunst en cultuur aan de nationale economie?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek heeft bewijs gevonden voor het feit dat de cultuursector de commerciële creatieve industrie ondersteunt:

- Gesubsidieerde instellingen geven opdrachten aan commerciële creatieve industrie (vaste advertenties en ontwerp)
- Er is bewijs dat aangeeft dat in de buurt van culturele voorzieningen lonen en productiviteit hoger zijn.
- Subsidie kan de basis zijn voor creatieve producten met groot earning potential omdat de risicovolle aanvangsinvesteringen zijn gedekt (voorbeeld: War Horse van Battersea Arts Centre)
- Cultuursector levert incubators voor creatief talent.

BIJZONDERHEDEN Onderzoek op basis van statistisch materiaal en enquêtes. Omdat we alleen de samenvatting hebben bestudeerd, is het lastig te zeggen hoe hard deze data zijn.

Ze ondersteunen in elk geval de gedachten achter spill-over van de gesubsidieerde cultuur naar commerciële cultuur.

BRONVERWIJZING Guiette, A., S. Jacobs, E. Loots, A. Schramme en K. Vandenbempt (2011) *Creatieve Industrieën in Vlaanderen: Mapping en bedrijfseconomische analyse*, Antwerpen: Flanders DC / Antwerp Management School

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle sectoren / Vlaanderen

VRAAGSTELLING In kaart brengen en analyseren van de waardeketens per sector in de creatieve industrie in Vlaanderen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De Creatieve Industrieën genereren 3,0% van het BBP van Vlaanderen en creëren werk voor 13,5% van het totaal aantal zelfstandigen.

3,0% van het aantal werknemers in Vlaanderen werkt in de creatieve industrieën.

De sectoren architectuur, mode en gedrukte media vertegenwoordigen hierbinnen de meeste waarde.

BIJZONDERHEDEN Er werken relatief veel zelfstandigen in de creatieve industrieën.

Het aandeel van de kunstensector in de berekening is niet groot, het zijn eerder aanverwante sectoren als mode en architectuur die groot zijn. Evenwel zijn de podiumkunsten al groter dan reclame- en communicatiesector.

BRONVERWIJZING Holden, J. en Jones, S. (2006), *Knowledge and Inspiration: the democratic face of culture*, London: Demos/MLA

CULTUREEL DOMEIN / LAND Musea, bibliotheken en archieven
Opdrachtonderzoek door MLA / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Het onderzoek geeft een overzicht van het bewijs voor het belang van musea, bibliotheken en archieven voor 'onze toekomst'.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het rapport claimt dat bibliotheken, archieven en musea bijdragen aan het ondersteunen van creativiteit en excellentie. Daarvoor wordt het volgende bewijs aangehaald:

- 44% van museumbezoekers zegt zich gemotiveerd te voelen iets te doen met wat ze hebben gezien.
- 63% vindt het bezoek zeer inspirerend.
- 81,4% vond een museumproject stimulerend voor hun creativiteit.

Bibliotheken bieden gebruikers toegang tot kennis.

BIJZONDERHEDEN Over het algemeen is het rapport erg juichend over de genoemde sectoren. De cijfers komen uit publieksonderzoek dat wel eens last kan hebben van sociaal wenselijke beantwoording.

BRONVERWIJZING INEUM Consulting (2010), *What strategies for sustainable employment and urban development planning?*

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle sectoren (inclusief hoger onderwijs) / Internationale steden vergeleken

VRAAGSTELLING In hoeverre is het mogelijk om de veronderstelde connecties tussen cultuur, de aantrekkingskracht van stedelijke gebieden en de sociale en economische ontwikkeling daarvan aan te tonen?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR Culturele sector levert 3,4% van werkgelegenheid

Opleidingsmogelijkheden op het gebied van cultuur leveren concurrentiekracht voor een regio.

Er is een typologie te maken van soorten steden die een culture-led programma tot ontwikkeling volgen. Ook steden met relatief lage niveaus van culturele voorziening kunnen succesvol zijn met zo'n strategie (emerging en pragmatisch in de typologie).

Bij alle typen strategieën is sprake van daling van de werkloosheid (data tot 2007).

BIJZONDERHEDEN Interessant: de cultuursector in dit rapport is inclusief hoger onderwijs. Het bewijs geldt hier voor grote steden (boven 1.000.000 inwoners) maar ook kleinere steden.

Het bewijs lijkt verzameld in steden met een succesvolle culturele ontwikkelingsstrategie. Zijn er ook steden met dergelijke strategieën die niet een dergelijk succes laten zien? En, zijn er ook steden die niet een culturele ontwikkelingsstrategie volgen die wel economisch succesvol zijn?

BRONVERWIJZING Zweers, J., De Kleijn, M. en Stroeker, N., (2012) *Maatschappelijke opbrengst van Openbare Bibliotheken*, Zoetermeer: Research voor Beleid

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheken / Nederland

VRAAGSTELLING Welke aspecten van maatschappelijke opbrengst van bibliotheken zijn te onderscheiden?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Maatschappelijke opbrengsten van bibliotheken:

- Meer arbeidspotentieel
- Minder werklozen
- Lagere kosten (uitkeringen) vanwege minder uitval
- Beter functionerende kenniseconomie.

BIJZONDERHEDEN Onderzoek op basis van diepte-interviews met experts (professionals uit de sector) om de domeinen te bepalen en met gebruikers om te bezien welke domeinen voor welke gebruikersgroepen met welke opbrengsten samenhangen. Deze impacts zijn niet gemonetariseerd.

TECHNOLOGISCHE EFFECTEN/CREATIVITEIT

BRONVERWIJZING Chen, K.K. (2011) *Lessons for creative cities from Burning man; How organizations cans sustain and disseminate a creative context*. City, Culture and Society, 2, 93-100

CULTUREEL DOMEIN / LAND Multidisciplinair festival (Burning Man) / Verenigde Staten

VRAAGSTELLING Wat zijn de organisatorische condities voor het realiseren van creativiteit en de disseminatie ervan?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Eerder onderzoek noemt als condities voor het mediëren van creativiteit:

- Bevolkingsdichtheid / nabijheid
- Diversiteit en heterogeniteit
- Organisaties die collectieve actie mogelijk maken

Chen is van mening (o.b.v. empirisch onderzoek) dat de organisatie ook van belang is als context om het creatieve potentieel van deelnemers aan te boren en te versterken, m.n. door het principe van radicale self-expressie en het instellen van een gift economie.

BIJZONDERHEDEN Gaat niet over creativiteit met economische finaliteit.

BRONVERWIJZING INEUM Consulting (2010), *What strategies for sustainable employment and urban development planning?*

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle sectoren (inclusief hoger onderwijs)/ Internationale steden vergeleken

VRAAGSTELLING In hoeverre is het mogelijk om de veronderstelde connecties tussen cultuur, de aantrekkingskracht van stedelijke gebieden en de sociale en economische ontwikkeling daarvan aan te tonen?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Culturele sector heeft spill-over effecten door ontwikkeling technologie. Personen op de 'rand' van de culturele sector zijn de creatieve beroepen van morgen. Het ontwikkelen van verbindingen tussen de culturele sector en andere sectoren (onderwijs, overheid en 'creators') is een succesvolle strategie om dit te stimuleren.

Juist hoger onderwijs in de cultuursector is een factor in de innovatieve kracht van stedelijke gebieden.

BIJZONDERHEDEN Het bewijs geldt hier voor grote steden (boven 1.000.000 inwoners), maar ook kleinere steden.

Het bewijs lijkt verzameld in steden met een succesvolle culturele ontwikkelingsstrategie. Zijn er ook steden met dergelijke strategieën die niet een dergelijk succes laten zien? En: zijn er ook steden die niet een culturele ontwikkelingsstrategie volgen die wel economisch succesvol zijn?

SOCIALE EFFECTEN

BRONVERWIJZING Bradley, D., Bradley, J., Coombes, M. en Tranos, E. (2009), *Sense of Place and Social Capital and the Historic Built Environment*, Onderzoeksrapport voor English Heritage

Graham, H., Mason, R., en Newman, A. (2009), Literature Review: Historic Environment, Sense of Place, and Social Capital, English Heritage

CULTUREEL DOMEIN / LAND Erfgoed / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING In het onderzoek wordt bewijs gezocht voor de gedachte dat de historische gebouwde omgeving in positieve zin bijdraagt aan een 'gevoel van plaats' en mogelijk in het bijzonder bijdraagt aan de versterking van de lokale identiteit.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De onderzoekers veronderstellen dat dit de eerste grondige literatuurstudie is over het verband tussen de historische gebouwde omgeving en het gevoel van plaats en sociaal kapitaal.

De onderzoekers concluderen dat de relatie tussen de historische bebouwing en sociaal kapitaal niet direct van aard is, maar verloopt via een versterkt gevoel van plaats dat opgeroepen wordt door de aanwezigheid van historische gebouwen. Het onderzoek en het daaraan voorafgaand uitgevoerde literatuuronderzoek, laat zien dat historische gebouwen het gevoel van verbondenheid met een plaats kunnen versterken en ook van invloed kunnen zijn op de identiteit van personen. Hoewel de studie ook laat zien dat een sterk aan een plaats gekoppelde identiteit als negatief ervaren kan worden, stellen de onderzoekers dat er overwegend sprake is van een positief effect.

BIJZONDERHEDEN Interessant onderzoek dat vertrekt vanuit een uitgebreide literatuurstudie over dit onderwerp.

BRONVERWIJZING Britain Thinks (2013), *Public perceptions of- and attitudes to the purposes of museums in society*, Museum Association

CULTUREEL DOMEIN / LAND Erfgoed-musea / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Wat vinden Britse burgers dat de meest belangrijke doelstellingen en taken zijn waar overheidssubsidies aan musea in moeten voorzien.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Meest relevante uitkomsten:

Uit het onderzoek blijkt dat er sprake is van een sterke, positief emotionele hechting aan musea bij zowel gebruikers als niet-gebruikers. Musea worden algemeen niet beschouwd als slechts passieve gebouwen die objecten opslaan, maar eerder als instituten die vanuit een actieve rol zowel het verleden als de toekomst vormgeven.

BRONVERWIJZING Broek, A. van den (2009), *Cultuurdeelname en etniciteit: Wie doet wat, en met welk effect?*, in: Q. van den Hoogen, Q. van der Hoeven, C.T. van Dalen and M. Zwaving (eds.), *Handboek Cultuurbeleid* (III.1-3-1 – III.1-3-28).
Doetinchem: Reed Business

CULTUREEL DOMEIN / LAND Alle kunstvormen / Nederland

VRAAGSTELLING Welke verbanden zijn er tussen etniciteit, cultuurdeelname en sociale cohesie?

Uitgevoerd o.b.v. statistische gegevens over leefsituatie van etnische minderheden in grote steden in Nederland.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Cultuurdeelname blijkt samen te hangen met een meer open houding naar bevolkingsgroepen met een andere etnische achtergrond, meer dan sportdeelname.

BIJZONDERHEDEN Is dit een selectie-effect omdat cultuur al een zekere openheid van geest vereist?

BRONVERWIJZING Brouwer, P. (2008) TNO-rapport *Kwaliteit van Leven. Effectmeting Jalan Jalan* onderzoeksrapport, TNO: Kunstenaars & Co.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Community arts project (workshops en straatparade) / Nederland

VRAAGSTELLING Is er sprake van vermeerdering van interetnische ontmoetingen en contacten tussen buurtbewoners die elkaar voorheen niet kenden?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR Het blijkt dat deelnemers nieuwe contacten hebben gelegd.

BIJZONDERHEDEN Niet duidelijk is of de nieuw opgedane contacten van blijvende aard zijn.

Het onderzoek betreft alleen een retrospectieve meting. Wel was er sprake van een controlegroep. Ook is niet duidelijk hoe de nieuwe contacten zijn ontstaan en of die afhankelijk zijn van de specifieke kunstzinnige aard van het project. Aangezien het een participatief project betreft, lijkt het goed mogelijk dat mensen elkaar hebben ontmoet puur door het deelnemen, niet door de aard van het project. Het had ook met sport gekund.

BRONVERWIJZING Burnell, J. (2012), *Small Change: understanding cultural action as a resource for unlocking assets and building resilience in communities*, Oxford University Press *Community Development Journal*, 48 (1), 134-150

CULTUREEL DOMEIN / LAND Community art / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Verkenning van de rol die cultuur kan spelen als een 'bron' voor het ontsluiten van assets en het verminderen van kwetsbaarheid van gemeenschappen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Cultuur is een essentiële bron voor gemeenschapsverandering. Het is een hulpmiddel voor het ontsluiten van latente assets en het opbouwen van sociaal kapitaal binnen en veerkracht van de gemeenschap. Burnell beargumenteert dat juist cultuur hier zo geschikt voor is omdat het bestaande normen en overtuigingen ter discussie stelt. Cultuur communiceert en bevraagt.

BIJZONDERHEDEN Interessant is zijn model waarin hij de mogelijkheden en de uitdagingen met betrekking tot het inzetten van cultuur bij veranderingen in de gemeenschap op een rij zet. Hierin worden de mogelijke spanningen en fricties die in dit soort trajecten naar boven komen helder. Vooral interessant is het spanningsveld tussen de inzet van professionele kunstenaars of instellingen en de noodzaak dat veel culturele projecten vanuit de gemeenschap voort moeten komen om effectief te zijn.

BRONVERWIJZING Clark, K. en Maeer, G., (2008), *The cultural value of heritage: evidence from the Heritage Lottery Fund*, Cultural Trends, vol 17, no.1, p. 23-56

CULTUREEL DOMEIN / LAND Erfgoed / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Het artikel beschrijft en analyseert de ervaringen van het Heritage Lottery Fund met betrekking tot de ontwikkeling en invoering van een evaluatiesysteem waarbij gebruik gemaakt wordt van het Public (of Cultural) Value raamwerk. Hierbij worden in het artikel ook al enige bevindingen gepresenteerd.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De uitkomsten van het onderzoek liggen vooral op het niveau van de bruikbaarheid van het evaluatiesysteem en welke uitdagingen dat met zich meebrengt voor het HFL. Die uitkomsten zijn hier niet direct relevant.

In het artikel worden echter ook enige resultaten van de evaluaties gepresenteerd, maar daaraan worden geen conclusies verbonden.

BIJZONDERHEDEN Alhoewel het artikel niet gericht is op de uitkomsten van de evaluaties, maar op de analyse van het evaluatiesysteem, biedt het toch enkele bruikbare gegevens. Die zijn te versnipperd om hier in zijn geheel te bespreken. De meest relevante zijn in de tekst besproken.

BRONVERWIJZING Cockx, F. en Bastiaensen, H., (2010), *De betekenis van sociaal culturele praktijken*. Resultaten van een belevingsonderzoek bij participanten in het sociaal-cultureel volwassenenwerk, Brussel: Socius

CULTUREEL DOMEIN / LAND Sociaal cultureel werk / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis voor volwassenen van het deelnemen in sociaal-culturele praktijken?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Aan de hand van de begrippen ‘motivatie’ en ‘impact’ is beschreven wat de betekenis is van sociaal-cultureel volwassenenwerk voor individuele participanten. Per decretale functie wordt omschreven en geanalyseerd waarom iemand deelneemt (motivatie) en waarom die deelname belangrijk is in iemands leven (impact). Het onderzoek laat zien dat de betekenis van deelnemen in scvw in hoge mate individueel bepaald is. De uitkomsten zijn dan ook zeer divers. Het onderzoek laat wel zien dat, alhoewel de onderzoekssubjecten zelf niet in termen van functies praten, de vier decretale functies (maatschappelijke activering, gemeenschapsvorming, de culturele en de educatieve functie) wel degelijk terugkomen in de verhalen van de deelnemers. Belangrijke toevoeging zijn ontmoeting en ontspanning. Uit het onderzoek blijkt dat deze functies de sociaal culturele praktijken ‘schragen’. Doordat mensen plezier beleven aan de deelname aan scvw, blijven ze participeren.

BIJZONDERHEDEN Alhoewel het onderzoek geen harde data levert in de vorm van kwantitatieve gegevens, biedt het wel interessante inzichten in de manier waarop individuele deelnemers aan scvw hun participatie aan sociaal culturele praktijken ervaren. Hiermee levert het onderzoek vooral narratieve data, maar daarmee wordt juist recht gedaan aan het in hoge mate individuele karakter van de betekenis.

BRONVERWIJZING Daenekindt, S. en Roose, H., (2014), *Social mobility and cultural dissonance*, *Poetics* 42, 82-97

CULTUREEL DOMEIN / LAND Muziek / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Het doel van dit artikel is te onderzoeken of intergenerationele sociaal mobiele individuen meer dissonant zijn in hun luistergedrag dan niet-mobiele individuen.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Dissonante smaakprofielen met betrekking tot muziekconsumptie zijn niet enkel karakteristiek voor hogere sociale lagen van de bevolking. Dergelijke profielen zijn ook zichtbaar in de lagere sociale lagen. Volgens het onderzoek is dit mede het gevolg van sociale mobiliteit.

BIJZONDERHEDEN Vlaams empirisch onderzoek naar het culturele consumptiegedrag (in dit geval muziek) op basis van een representatieve steekproef van 2849 Vlamingen.

Vooral interessant vanwege het verband tussen variëteit in culturele consumptie en het toegang hebben tot een breed sociaal netwerk. Uit het onderzoek blijkt dat 2/3 van de Vlamingen over een dissonant cultureel profiel beschikt (en dus diverse vormen van cultuur consumeren).

Zie ook Lizardo (2013).

BRONVERWIJZING Hampshire, K. en Matijssse, M. (2010), *Can arts projects improve young people's wellbeing? A social capital approach*, *Social Science & Medicine* 71, 708-716

CULTUREEL DOMEIN / LAND Zang (koren) / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Welke effecten heeft de ervaring van het deelnemen aan het Sing Up-programma in termen van sociaal kapitaal?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Deelname aan het programma heeft voor veel deelnemers (vooral meisjes met geprivilegieerde achtergrond) een positieve ervaring opgeleverd door

- het ontwikkelen van sociaal kapitaal;
- maken van nieuwe vrienden;
- het opbouwen van zelfvertrouwen.

Voor andere deelnemers is de ervaring minder eenduidig positief doordat deelname resulteerde in meer afstand tot de al bestaande vriendenkring.

De onderzoekers concluderen dat deelname aan een dergelijk kunstproject wel degelijk effect heeft, maar dat effect is niet eenduidig positief en vanzelfsprekend.

Onderzoek richt zich op de ervaring van deelnemers aan het door de overheid gesubsidieerde Sing-up programma voor kinderen. Data is verzameld door participerende observatie, diepte-interviews, focus-groepen en een survey.

Nadruk ligt op sociaal en emotioneel welbevinden in relatie tot sociaal kapitaal.

BRONVERWIJZING Holden, J. en Jones, S. (2006), *Knowledge and Inspiration: the democratic face of culture*, London: Demos/MLA

CULTUREEL DOMEIN / LAND Verenigd Koninkrijk / Musea, bibliotheken en archieven
Oprichtonderzoek door MLA

VRAAGSTELLING Het onderzoek geeft een overzicht van het bewijs voor het belang van musea, bibliotheken en archieven voor 'onze toekomst'.

Het rapport gebruikt statistische gegevens uit verschillende kleinschalige onderzoeken naar projecten van deze instellingen om de verschillende taken die ze vervullen te legitimeren:

1. Ondersteunen van burgerschap en civil society
2. Promoten van educatie en leren
3. Stimuleren van creativiteit en culturele excellentie
4. Vertegenwoordigen van Verenigd Koninkrijk, naties, regio's en gemeenschappen
5. "Bring the UK to the world and the world to the UK."

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Bibliotheekbezoek: 48% van bevolking

Museumbezoek: 42%

Archieven: 6% (cijfers 2006)

Per taak wordt het volgende bewijs genoemd:

1. Ondersteunen burgerschap:
  - Door de geschiedenis via persoonlijke verhalen te vertellen, weten de instellingen het publiek inzicht te geven in wie zij zijn. Het rapport bespreekt voorbeelden van projecten, maar geen effecten.
  - 45% van museumbezoekers geeft aan positiever te staan ten opzichte van andere mensen.
2. Educatie:
  - 93% van jonge museumbezoekers geeft aan dat ze iets nieuws geleerd hadden.
  - 54% van lerenden die een bibliotheek in Cambridgeshire bezocht was boven de 55.
  - De sector draagt bij aan realisatie van leerdoelen voor kinderen.
  - Bibliotheken zijn veilige plekken voor kinderen.
4. Vertegenwoordigen Verenigd Koninkrijk:
  - Deze instellingen "have become the organs of Britishness".
  - Bewaren van het verleden als centrale activiteit.
  - 89% van de bezoekers van archieven vindt dat de instelling bijdraagt aan het versterken van familie- en gemeenschapsidentiteit

(Andere nummers staan onder andere thema's.)

BIJZONDERHEDEN Het rapport is buitengewoon juichend en spreekt over grote groei in het aantal bezoekers. Dat is te wijten aan de gratis openstelling van musea en de investeringen in IT door bibliotheken (Engeland lag rond de millenniumwisseling notoir achter op het Europese vasteland).

De beweringen worden onderbouwd met data uit publieksonderzoeken van deelnemers aan of bezoekers van individuele bibliotheken, musea en archieven. Veel van het genoemde onderzoek zou wel eens kunnen lijden aan het geven van sociaal wenselijke antwoorden.

Geen onderzoek van niet-gebruikers. Dat verklaart voor een deel de hoge waardering van de geboden diensten.

Een en ander neemt niet weg dat deze instellingen door hun aanbod bijdragen aan gemeenschapsofbouw doordat zij met hun collecties het collectief geheugen zijn van een samenleving en met hun gebouwen een publieke ruimte creëren waar diverse bevolkingsgroepen elkaar ontmoeten en het publieke en private gecombineerd kunnen worden.

Tevens creëren de gebouwen (zeker architectonische hoogstandjes zoals in Peckham) een gevoel van trots op de plek waar mensen leven.

BRONVERWIJZING Kirschner, S. en Tomasello, M. (2010), *Joint music making promotes prosocial behavior in 4-year-old children*. *Evolution of Human Behavior* 31 (2010) 354-364.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Muziek (maken) / Duitsland

VRAAGSTELLING Het onderzoek beoogt bewijs te leveren voor de hypothese dat gezamenlijk muziek maken bijdraagt aan sociaal gedrag.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR
Vierjarigen blijken na gezamenlijk muziek maken en dansen beter sociaal gedrag te vertonen dan groepen die vergelijkbare oefeningen deden maar zonder muziek.

BIJZONDERHEDEN Keurig dubbelblind onderzoek. In het artikel wordt de these verworpen dat muziek maken gebruikt wordt als markeerder voor groepsvorming. Gezien het vele onderzoek naar muziek en subculturen is dat een wat vreemde stellingname.

BRONVERWIJZING Lizardo, O.(2013), *Variety in cultural choice and the activation of social ties*, Social Science Research 42, 321-330

CULTUREEL DOMEIN / LAND Actuele kunsten (ook meer populaire vormen zoals film en rockconcerten) / Verenigde Staten

VRAAGSTELLING Onderzoek naar de relatie tussen variëteit in cultuurconsumptie en het succesvol inzetten van het bestaande sociale netwerk.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Individuele heterogeniteit in culturele smaak vergroot de kans dat iemand zijn of haar sociale netwerk succesvol geactiveerd heeft (binnen dit onderzoek afgemeten aan het vinden van een baan via connecties uit het sociale netwerk).

Een respondent die in een soort culturele activiteit participeert, heeft 18% kans dat hij of zij succesvol gebruik gemaakt heeft van het sociale netwerk. Een respondent die in 6 of meer culturele activiteiten heeft geparticipeerd, heeft 32% kans dat het netwerk succesvol geactiveerd is.

BIJZONDERHEDEN Amerikaans empirisch onderzoek. Is interessant in relatie tot Daenekindt en Roose (2014).

Niet een op een vertaalbaar naar de Vlaamse context.

BRONVERWIJZING Matarasso, F. (1997), *Use or Ornament?!* London: Comedia.

CULTUREEL DOMEIN / LAND Participatieve kunstvormen (amateurkunst en community arts) / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Doel van het onderzoek was na te gaan of de sociale impact van cultuur kan worden achterhaald.
(Het woord in het Engels is "assessing impact", niet 'measuring').

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Door het voeren van gesprekken met deelnemers en begeleiders (van groepen deelnemers), focusgroepen en enquêtes blijkt het mogelijk sociale impacts van deelname aan kunstprojecten in kaart te brengen. Het onderzoek leidt tot een categorisering van de soorten impacts:

1. Persoonlijke ontwikkeling
2. Sociale cohesie
3. Empowerment van de gemeenschap en zelf-determinatie
4. Lokale imago en identiteit

5. Verbeelding en visie
6. Gezondheid en Welzijn

Matarasso geeft ook aan dat negatieve impacts mogelijk zijn (bijvoorbeeld verlies van sociale contacten doordat de peergroup deelname aan het project afwijst). Hij geeft ook aan dat positieve effecten, negatieve effecten kunnen worden wanneer er niet op de positieve effecten kan worden voortgebouwd.

BIJZONDERHEDEN De genoemde effecten komen voor een deel overeen met de cognitieve en intrinsieke waarden zoals in dit onderzoek gedefinieerd. Ook zijn de categorieën analytisch gezien ongelukkig gekozen omdat ze veel samenhang vertonen.

De waarde van het onderzoek is vooral gelegen in het feit dat het aantoont dat methodologieën die de deelnemers zelf 'aan het woord laten' (zie ook Walmsley, 2012) positieve en negatieve impact aantoonbaar maken.

BRONVERWIJZING Moons, A. et al. (2013) *Ruimte voor Hedendaagse Kunst in Limburg?* Brussel: SMIT / iMinds

CULTUREEL DOMEIN / LAND Beeldende kunst / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Wat is de betekenis en impact van hedendaagse kunst (initiatieven) binnen de laatmoderne Limburgse samenleving?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het rapport beschrijft welke acties er uitgevoerd zijn om de binding met de regio en werking in sociale gemeenschappen in de regio Limburg te versterken. Dit gebeurde onder meer door een uitgebreid educatieprogramma en de inzet van lokale mensen bij rondleidingen.

Het rapport constateert dat er een zekere mate van lokaal draagvlak is gecreëerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de positieve waardering van de landschapswerken die in het kader van pit zijn gerealiseerd door de lokale bevolking.

BIJZONDERHEDEN Er wordt puur kwalitatief gemeten.

Het feit dat curatoren niet uit de regio kwamen, maakt het soms moeilijk die binding goed te realiseren omdat niet iedereen uit de regio het erfgoed op juiste wijze gerepresenteerd vond. De professionele benadering van de organisatoren en de fysieke geslotenheid van sommige locaties kan leiden tot een zeker isolement van de lokale omgeving (was bij Z33 zeker het geval).

Het rapport noemt communicatie (vooral voorafgaand aan het evenement) en interne organisatie als de kritische succesfactoren voor het creëren van draagvlak bij de lokale bevolking.

BRONVERWIJZING Newman, A. (2013), *Imagining the social impact of museums and galleries: interrogating cultural policy through an empirical study*, International Journal of cultural policy, 19 (1), 120-137

CULTUREEL DOMEIN / LAND Actuele (beeldende) kunsten / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Onderzoek naar de vraag hoe een groep ouderen hedendaagse beeldende kunst gebruiken als inhoud voor het construeren van hun identiteit.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het cultuurbeleid gaat, vanuit het New Public Management, te veel uit van een ingebeelde opvatting over hoe de relatie tussen publiek en kunst werkt. Hiervoor ontbreekt empirisch bewijs. Op basis van een empirisch onderzoek naar de motivaties, gedragingen en sociale uitkomsten van kunstparticipatie (museum- en galeriebezoek) onder oudere mensen (>60 jaar) stelt Newman, dat de inzet van museums en galleries als middel voor sociale verandering problematischer is dan nu binnen het beleid aangenomen wordt. De manier waarop mensen kunst consumeren en het effect dat hieruit voortkomt is onvoorspelbaar. Dergelijke instituten werken alleen voor mensen die het benodigde cultureel kapitaal bezitten. Binnen het cultuurbeleid kan dus niet blind vertrouwd worden op de positieve (sociale) effecten van kunstdeelname.

BIJZONDERHEDEN Interessant omdat het onderzoek ingaat op de brug tussen de effecten van kunstparticipatie op individueel niveau en de instrumentele waarde van kunst (die volgens Newman ten grondslag ligt aan het cultuurbeleid in het Verenigd Koninkrijk). Alleen langs die individuele weg kan kunst instrumentele effecten realiseren, maar de manier waarop dat gebeurt, is volgens de onderzoeker zeer onvoorspelbaar. De empirische studie laat zien dat kunstdeelname ook negatieve effecten kan oproepen op individueel niveau en kan resulteren in gevoelens van exclusie (en zelfs gevoelens van dom zijn).

Hoewel het onderzoek misschien niet direct te veralgemenen is, biedt het wel interessante aanknopingspunten voor de discussie over welk segment van de bevolking bediend wordt door de actuele kunsten en de daarbij behorende instituties.

BRONVERWIJZING Lievens, J. en Waege, H. (red.) (2011), *Participatie in Vlaanderen 1*. Basisgegevens van de participatiesurvey 2009, Acco: Leuven/Den Haag

CULTUREEL DOMEIN / LAND Cultuurparticipatie / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Doel is het verzamelen van cijfermateriaal over het gedrag en de attitudes van de Vlamingen dat als grondslag kan dienen voor het beleid van de Vlaamse overheid.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

In opdracht van de Vlaamse Overheid verrichtte het Steunpunt voor beleidsrelevant onderzoek Cultuur, Jeugd en Sport in 2009 een grootschalig onderzoek naar de staat van de participatie in Vlaanderen. Dit heeft geresulteerd in een zeer omvangrijke set aan kwantitatieve data die gebruikt kan worden voor diverse analyses.

BRONVERWIJZING Robson, K. (2009), *Teenage time use as investment in cultural capital*. In K. Robson & C. Sanders (Eds.), *Quantifying theory: Pierre Bourdieu* (pp. 105-116)

CULTUREEL DOMEIN / LAND Amateurkunsten
Cultuurdeelname algemeen / Verenigd Koninkrijk

VRAAGSTELLING Welk effect heeft de investering in cultureel kapitaal op jonge leeftijd (16 jaar) op de mate van sociaal en economisch kapitaal op oudere leeftijd (29 jaar).

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het onderzoek toont empirisch aan dat mensen die op jongere leeftijd een investering doen in de vergaring van cultureel kapitaal door middel van het deelnemen aan zowel receptieve als actieve culturele activiteiten, een grotere kans hebben als volwassene om meer sociaal en economisch kapitaal te vergaren.

BRONVERWIJZING Sardu, C. et al (2012), *A bottom-up art event gave birth to a process of community empowerment in an Italian village*, *Global Health Promotion*, 19 (1), 5-13

CULTUREEL DOMEIN / LAND Community art / Italië

VRAAGSTELLING Doel van het artikel is de beschrijving van de invloed die een bottom-up cultureel evenement heeft gehad op de ontwikkeling van een kleine gemeenschap op Sardinië.

ONDERZOEKSRÉSULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Over een periode van dertig jaar heeft een bottom-up kunstevenement geresulteerd in de volgende uitkomsten:

Korte termijn:

- De mogelijkheid van een groep om bestaande bronnen te mobiliseren
- Collectief optreden tegen tegenwerkende krachten

Lange term ogen om te gaan met globale uitdagingen

- Het vermogen op gelijke voet samen te werken met andere stakeholders.

Dit voorbeeld laat zien dat kunst een positieve rol kan spelen in gemeenschapsontwikkeling.

BIJZONDERHEDEN Betreft een individueel voorbeeld van welke invloed een kunstevenement kan hebben op een gemeenschap, specifiek op een kleine Italiaanse gemeenschap op het eiland Sardinië. Is als zodanig dan ook niet bruikbaar om algemene uitspraken te doen over de manier waarop kunst bijdraagt aan gemeenschapsontwikkeling, maar is wel een inspirerend voorbeeld van de manier waarop een door de gemeenschap zelf ontwikkelde activiteit op zowel lange als korte termijn diezelfde gemeenschap kan beïnvloeden.

BRONVERWIJZING Sloman, A. (2012), *Using participatory theatre in international community development*, *Poetics* 40, 491-513

CULTUREEL DOMEIN / LAND Theater (community arts) / Internationaal

VRAAGSTELLING Binnen het domein van de gemeenschapsontwikkeling wordt theater meer en meer als een instrument gebruikt. In dit artikel wordt het gebruik van theater geanalyseerd en wordt beargumenteerd dat theater vooral succesvol kan bijdragen aan sociale verandering en ontwikkeling wanneer actieve participatie centraal staat.

ONDERZOEKSRISULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Juist 'participatie theater' kan op een *duurzame* manier bijdragen aan gemeenschapsontwikkeling.

BIJZONDERHEDEN De conclusies zijn gebaseerd op een studie van diverse onderzoeken (internationaal). Interessant is het besproken verschil tussen conventioneel en participatietheater. Conventioneel theater draagt ook bij aan gemeenschapsontwikkeling, maar vooral op korte termijn. Voor de bestendinging van veranderingen is het participerende element noodzakelijk.

Zie ook *A bottom-up art event*

BRONVERWIJZING Stuiver, M., van der Jagt, P., van Erven, E. en Hoving, I. (2013), *The potentials of art to involve citizens in regional transitions: exploring a site-specific performance in Haarzuilens, the Netherlands*, Community Development Journal, 48 (2), 298-312

CULTUREEL DOMEIN / LAND Community art, locatie performance-kunst, / Nederland

VRAAGSTELLING Centrale vraag is in hoeverre een kunstproject bij kan dragen aan het betrekken van burgers/inwonenden bij regionale transitie.

ONDERZOEKSRISULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Door de inzet van een kunstproject, kan meer inzicht verkregen worden in de emotionele en sociale waarden die door bewoners toegekend worden aan de (leef)omgeving en de manier waarop de regio invloed uitoefent op de identiteit van de bewoners. Meer aandacht voor deze immateriële elementen kan de betrokkenheid van burgers bij regionale veranderingen vergroten.

BIJZONDERHEDEN Gebaseerd op een case-study van het project Haardorp.

BRONVERWIJZING Vander Stichele, A. (2011), *Vlamingen en het verleden. Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen*, in: FARO 3

CULTUREEL DOMEIN / LAND Erfgoed / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Hoe groot is het draagvlak voor erfgoed onder de Vlaamse bevolking?

ONDERZOEKSRISULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Op basis van de data uit het bevolkingsonderzoek wordt in het artikel geconcludeerd dat er een groot draagvlak in Vlaanderen bestaat voor erfgoed. Het gaat hierbij niet alleen om geïnteresseerden in erfgoed, maar ook om minder geïnteresseerden.

BRONVERWIJZING Vanherwegen, D. et al. (2009), *Amateurkunsten in beeld gebracht*, Forum voor Amateurkunsten

CULTUREEL DOMEIN / LAND Amateurkunsten / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Vier doelstellingen:

Ten eerste is het de bedoeling om de lacune aan systematisch verzamelde data omtrent amateurkunstbeoefening in te vullen.

Ten tweede -en in het verlengde daarvan- is het de bedoeling om amateurkunstbeoefening op een zeer gedetailleerde manier te meten.

Hierdoor willen we -ten derde- cruciale input kunnen leveren voor het beleid en de sector van de amateurkunsten.

Tot slot heeft dit onderzoek ook als doel om het sociologisch onderzoek naar cultuurbeleving te verrijken.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Voor het sociale domein zijn de volgende uitkomsten interessant:

Frequente amateurkunstenaars zijn minder utilitair individualistisch ingesteld dan niet-beoefenaars.

Frequente amateurkunstenaars zijn meer solidair ingesteld dan niet-beoefenaars.

Frequente amateurkunstenaars zijn minder communitaristisch ingesteld dan niet-beoefenaars.

Occasionele amateurkunstenaars zijn minder sociaal gedesoriënteerd dan niet-beoefenaars.

BIJZONDERHEDEN Het onderzoek geeft een zeer uitgebreid overzicht van de amateurkunsten(aars) in Vlaanderen. Het gedeelte over de sociale effecten is gebaseerd op wat verouderde gegevens (2002-2003).

Het bevestigt resultaten van onderzoek Van den Broek. Ook hier is de vraag of juist amateurkunsten mensen die minder sociaal gedesoriënteerd zijn niet uitselecteert.

BRONVERWIJZING Vanwing, T. (2005), *De narrige legitimering van het sociaal-cultureel volwassenenwerk*, in: Y. Larock, F. Cockx, G. Gehre, G. Van den Eeckhaut, T. Vanwing en G. Verschelden: Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen, Gent: Academia Press

CULTUREEL DOMEIN / LAND Sociaal cultureel werk / Vlaanderen

VRAAGSTELLING Hoe kan het sociaal-cultureel volwassenenwerk gelegitimeerd worden?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De legitimering van sociaal-cultureel volwassenenwerk vindt plaats in een spanningsveld tussen extern opgelegde verwachtingen met betrekking tot de effecten van het werk (grote verhalen) en de intern, door de individuele deelnemer beleefde waarde van het scww (kleine verhalen). Legitimering is een zaak van de bestuurder, de uitvoerder en de ontvanger. Al deze betrokkenen dragen op eigen wijze bij aan de legitimering. Hierbij gaat het niet alleen om een feitelijke (kwantitatieve), maar zeker ook om een 'verhalende' legitimering. Juist door ze onderwerp van gesprek te maken worden sociaal-culturele praktijken en hun achtergronden gelegitimeerd.

BIJZONDERHEDEN Dit artikel betreft niet zozeer een verslag van een onderzoek naar empirische bewijzen waarmee het scww gelegitimeerd kan worden. Veel meer is het een verslag van wat het legitiemen van scww inhoudt en bespreekt vanuit die insteek dan ook de context waarbinnen scww opereert. Waardevol is de wijze waarop in het artikel benadrukt wordt dat als het gaat om de legitimering van scww vooral ook de kleine verhalen niet over het hoofd gezien moeten worden. Binnen ons onderzoek proberen wij een antwoord te geven op de vraag wat de waarde van scww is en voor de beantwoording van die vraag zijn juist deze narratieve data van wezenlijk belang.

BRONVERWIJZING Vermeersch, L. en Vandenbroucke, A. (2010), *Het deelnemers- en participatieprofiel: van participanten aan sociaal cultureel volwassenenwerk*, Brussel: Socius

CULTUREEL DOMEIN / LAND Sociaal cultureel werk / Vlaanderen

VRAAGSTELLING

-Wat zijn de kenmerken van deelnemers aan het door de Vlaamse overheid erkend en/of gesubsidieerde sociaal-cultureel volwassenenwerk?

- Wat zijn de kenmerken van hun deelname aan het door de Vlaamse overheid erkend en/of gesubsidieerde sociaal-cultureel volwassenenwerk?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Het sociaal-cultureel volwassenwerk bereikt een zeer diverse groep van deelnemers. De groep deelnemers vormt echter geen afspiegeling van de bevolking.

Participatie aan scvw is in hoofdzaak een sociale aangelegenheid. scvw draagt bij aan gemeenschapsvorming.

Als belangrijkste reden voor deelname aan scvw wordt het opdoen van kennis aangegeven. Ontspanning en recreatie vormen ook een voorname reden.

Uit het onderzoek blijkt dat deelnemers aan scvw beduidend meer participeren in culturele activiteiten (zoals bijvoorbeeld film- en andere voorstellingen, museum- en galeriebezoek) dan de gemiddelde Vlaming. Dit betekent echter niet dat dit door deelname aan scvw komt. Slechts een minderheid van de deelnemers aan het onderzoek geeft aan dat ze door scvw kennis gemaakt hebben met cultuur of daaraan bijgedragen hebben.

BIJZONDERHEDEN 1500 deelnemers aan sociaal-cultureel volwassenwerk hebben de vragenlijsten ingevuld (respons van 43,86%). Het onderzoek is beperkt tot externe en directe participatie.

BRONVERWIJZING Vlegels, J., Lievens, J. (2011), *Louter een kwestie van voorkeur en goesting? Over kunsten- en erfgoedparticipatie, bekeken door een cultuursociologische bril*, in: Lievens, J. en Waeye, H. (eds.) *Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2, Eerste Analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco, pp. 235-272

CULTUREEL DOMEIN / LAND Kunsten en erfgoed /Vlaanderen

VRAAGSTELLING Het doel van dit hoofdstuk is het in kaart brengen, in de tijd vergelijken en verklaren van verschillen in de participatie aan musea en tentoonstellingen, erfgoedactiviteiten, podium- voorstellingen, bioscoopbezoek en muziekfestivals en -concerten.

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

De onderzoeksresultaten bevestigen dat het al dan niet en het incidenteel dan wel frequent deelnemen aan het kunsten- en erfgoedaanbod in belangrijke mate begrepen kan worden vanuit een complex amalgaam van sociaal gemedieerde mechanismen, ook langs sociologische lijnen.

BIJZONDERHEDEN Levert relatief actuele cijfers over cultuurparticipatie en in het bijzonder over erfgoedparticipatie in Vlaanderen.

BRONVERWIJZING Zweers, J., Kleijn, M. de en Stroeker, N., (2012) *Maatschappelijke opbrengst van Openbare Bibliotheken*, Zoetermeer: Researchvoor Beleid

CULTUREEL DOMEIN / LAND Bibliotheken Nederland

VRAAGSTELLING Welke aspecten van maatschappelijke opbrengst van bibliotheken zijn te onderscheiden?

ONDERZOEKSRESULTATEN EN BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT WAARDEN VAN CULTUUR

Maatschappelijke opbrengsten van bibliotheken:

- Minder uitsluiting/tweedeling in samenleving
- Leefbare samenleving
- Tolerantere samenleving
- Een beter functionerende democratie

BIJZONDERHEDEN Onderzoek op basis van diepte-interviews met experts (professionals uit de sector) om de domeinen te bepalen en met gebruikers om te bekijken welke domeinen voor welke gebruikersgroepen met welke opbrengsten samenhangen.
